

ЮРИДИЧЕСКИ СВЯТ

1/2004

JURIDICAL WORLD
1/2004

ЮРИДИЧЕСКИЙ МИР
1/2004

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Васил Мръчков

Георги Марков

Дончо Хрусанов

Нено Неновски – *главен редактор*

Цанка Цанкова

Магдалена Абаджиева – *секретар на редколегията*

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА:

пл. „Славейков“ № 4

София – 1000

тел. 9870141, 9814598

факс 9875709

електронна поща: sibi@sibi.bg

© Издателство СИБИ

Хонорари се изплащат в офиса на издателството един месец след излизане на броя.

EDITORIAL BOARD

Vassil Mrachkov

Georgi Markov

Doncho Hrusanov

Neno Nenovski – *editor-in-chief*

Tzanka Tzankova

Magdalena Abadziewa – *secretary*

ADDRESS:

4, Slaveykov Sq.

Sofia – 1000

tel.: (+359 2) 9870141, 9814598

fax: (+359 2) 9875709

e-mail: sibi@sibi.bg

© SIBI Publishing House

СЪДЪРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ И ОБЩА ТЕОРИЯ НА ПРАВОТО

Михайлина Михайлова – Старият завет – религия на правото	11
Георги Бойчев – Въздействието на политиката върху правото като част от предмета на философията на правото	23
Янаки Стоилов – Къде е границата между правото и политиката?	32
Иван Кьосев – Правно-догматични и правно-логически характеристики на аналогията в правото	42
Бойка Чернева – Юридическите задължения и императивно-атрибутивната теория на Лев Петражицки	54

VARIA

Васил Мръчков – Уреждане на правните последици, възникнали от обявления за противоконституционен закон	67
Димитър Василев – Мандатът на народния представител – историческа еволюция (първа част)	82
Виктор Ангелов – Криминологична характеристика на умишлените убийства в Република България през периода 1991–2003 г.	98
Ивайло Стайков – Задължения на работодателя за предотвратяване на дискриминационни актове на работното място	117

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО

Нели Огнянова – Реформа на медийното законодателство от гледна точка на процеса на присъединяване на България към ЕС	135
Красимира Средкова – Уреждане на колективни трудови спорове чрез арбитраж	157

ПРОФЕСОР НЕНО НЕНОВСКИ НА 70 ГОДИНИ

Поздравление на президента на републиката Георги Първанов	177

Поздравление на председателя на Народното събрание проф. Огнян Герджиков	178
Биобиблиография на професор Нено Неновски	179
Димитрина Милкова – Един достоен юбилей	197
Валентин Георгиев – Професор Неновски и философията на правото в България	199
Янаки Стоилов – Нено Неновски – солиден теоретик и изтъкнат конституционалист	202
Георги Близнашки – Виден учен и конституционен магистрат	205
Нели Огнянова – За проф. Неновски: с уважение	207
Георги Денков – Член-кор. проф. д-р Нено Неновски на 70 години	209

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Кристина Тепкян – Привилегии и имунитети на членовете на семейството на дипломатическия агент	212

ПРИЛОЖЕНИЕ

Конституция на Чешката република	223
Авторите в броя	238

CONTENTS

PHILOSOPHY AND GENERAL THEORY OF LAW

Mihailina Mihailova – The Old Testament – a Religion of Law	11
Georgi Boichev – The Influence of Politics on Law as a Part of the Subject of the Philosophy of Law	23
Yanaki Stoilov – Where is the Border Between Law and Politics?	32
Ivan Kyosev – Legal Dogmatic and Legal Logical Characteristics of Analogy in Law	42
Boika Cherneva – The Juridical Obligations and Lev Petrazhitski's Imperative-attributive Theory	54

VARIA

Vassil Mrachkov – Regulating the Legal Consequences Arisen from a Law Declared Unconstitutional	67
Dimitar Vassilev – The Mandate of the Member of Parliament – Historical Overview	82
Victor Angelov – Criminological Characteristic of Murders in the Republic of Bulgaria during 1991–2003	98
Ivailo Staikov – Obligations of the Employer for Prevention of Discriminating Acts at the Workplace	117

IMPROVEMENT OF LEGISLATION

Nelly Ognianova – Reform of Media Legislation in the View of the Accession of Bulgaria to the EU	135
Krassimira Sredkova – The Settlement of Collective Labour Disputes through Arbitration	157

PROFESSOR NENO NENOVSKI'S 70TH ANNIVERSARY

Congratulations from the President of the Republic Georgi Parvanov	177

Congratulations from the President of the National Assembly	
Prof. Ognian Gerdjikov	178
Prof. Neno Nenovski's Bibliography	179
Dimitrina Milkova – A Merited Anniversary	197
Valentin Georgiev – Prof. Nenovski and the Philosophy of Law in Bulgaria	199
Yanaki Stoilov – Neno Nenovski – A Serious Theorist and Distinguished Constitutionalist	202
Georgi Bliznashki – An Eminent Scientist and Constitutional Magistrate	205
Nelly Ognianova – To Prof. Nenovski with Respect	207
Georgi Denkov – A Corresponding Member Prof. Dr. Neno Nenovski's 70 th Anniversary	209

REPORTS

Christina Tepkyan – Privileges and Immunity of the Members of the Family of the Diplomatic Agent	212

APPENDIX

Constitution of the Czech Republic	223
Authors in this issue	238

СОДЕРЖАНИЕ

ФИЛОСОФИЯ И ОБЩАЯ ТЕОРИЯ ПРАВА

Михайлина Михайлова – Старый завет – религия права	11
Георги Бойчев – Воздействие политики на право как часть предмета философии права	23
Янаки Стоилов – Где проходит граница между правом и политикой	32
Иван Кьосев – Юридико-догматические и юридико-логические характеристики аналогии в праве	42
Бойка Чернева – Юридические обязанности и императивно-атрибутивная теория Льва Петражицкого	54

VARIA

Васил Мрычков – Регулирование правовых последствий, возникших от закона, объявленного противоконституционным	67
Димитр Василев – Мандат народного представителя – историческая эволюция (часть первая)	82
Виктор Ангелов – Криминологическая характеристика умышленных убийств в Республике Болгарии за период 1991–2003 гг.	98
Ивайло Стайков – Обязанности работодателя предотвращать дискриминационные акты на рабочем месте	117

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Нели Огнянова – Реформа медийного законодательства с точки зрения процесса присоединения Болгарии к ЕС	135
Красимира Средкова – Регулирование коллективных трудовых споров через арбитраж	157

ПРОФЕССОРУ НЕНО НЕНОВСКОМУ 70 ЛЕТ

Поздравление Президента Республики Георгия Пырванова	177

Поздравление председателя Народного собрания проф. Огняна Герджикова	178
Биобиблиография проф. Н. Неновского	179
Димитрина Милкова – Достойный юбилей	197
Валентин Георгиев – Профессор Неновски и философия права в Болгарии	199
Янаки Стоилов – Нено Неновски – солидный теоретик и видный конституционалист	202
Георги Близнашки – Видный ученый и конституционный магистрат	205
Нели Огнянова – О проф. Неновском – с уважением	207
Георги Денков – Члену-кор. проф. д-р Нено Неновскому исполнилось 70 лет	209

НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ

Кристина Тепкян – Привилегии и иммунитеты членов семьи дипломатического агента	212

ПРИЛОЖЕНИЕ

Конституция Чешской Республики	223
Авторы в номере	238

ФИЛОСОФИЯ И ОБЩА ТЕОРИЯ НА ПРАВОТО

Михайлина Михайлова

СТАРИЯТ ЗАВЕТ – РЕЛИГИЯ НА ПРАВОТО

Старият завет на Библията е „Законът“, а в него – правото от времето на неговото „детство“. Време, когато до-правото (пред-правото) напипва истинската своя същност, постига своята неповторимост и става закон на живота, когато човечеството навлиза в цивилизация на частна собственост, а семейно-родовата общност е загърбена от индивида, станал главно действащо лице.

Но едва „проходило“, правото търси „дом“ и опора в по-силен закон, какъвто е **законът на религията**. Приела го в себе си, религията в своята даденост на **юдаизъм** го отглежда и го утвърждава, за да положи битието върху него.

Юдаизмът е **религия на закона**, при това на **юридическия**, светския закон, защото в него разпознава онази нормативност, която ще е на фокус в епохата на новата цивилизация. Правото има за условие **частната собственост**, където „прочита“ изначалното си действие. Знае тайната на нейното движение, подава **матрица, код и формули** за придобиване на блага и за свободата да се разпореждаш с тях. Блага, без които няма живот, или (и) дават престиж, носят удоволствие, поставят те в позиция на преимущества.

Срещата на правото с юдаизма в Стария завет става в подходящо време и на подходящо място. При израилевото племе, приело вярата в Единия Господ Бог Йехова, когато прави трудния преход от патриархална родова-племенна общност към епохата на новата цивилизация. Не е първото, навлязло в нея, далеч не първото, но го прави по **модерен, класически начин**.

Старият завет е истинска **археология** на това право – „процъпулник“ (Н. Шиваров). Защото повествованието е за събития относно полагането на един изцяло светски закон – правото. В редакциите на „закон“ се проследява ранната еволюция на правото – закона, който подрежда основите на съвместния живот през вековете напред.

Старият завет е археология на правото, когато е в **процес на ставане**. Тази археология е любопитна днес, когато светът **отново** крачи към нова ера – **ерата на глобализацията**.

Едва ли правото на Стария завет ще се познае в днешното глоболизиращо се право, но е възможно да извлече поука за случилото се в началото на пътя, така релефно очертан в Библията.

Колкото и променено, днешното право ще открие първата клетка, от която се заплита правната субстанция – матрицата, в която е отлято, а също кода и формулите, по които решава ситуации на даване и получаване на блага. Ще се намерят доказателства, че правото е привикано на живот от едно общество на частна собственост и пазар, станал днес тотален, световен **пазар**, където се стичат не само материални блага за потребление, но и благата на културата, духовните блага, достъпът до които зависи от някога непредвидими фактори. Повлечено в тази тоталност, правото се променя радикално под напора на могъщи процеси, тотална информация, нови технологии, шеметни постижения на науката и техниката. Интересно е, дори необходимо, да се погледне назад към **корените**, да се проследи изминатият път от правото, за да се прозре неговото бъдеще.

Старият завет е най-доброто попадение за правото в онази епоха, когато човечеството загърбва древността и колективизма на родово-племенна общност от номади-скотовъдци, за да премине в новата цивилизация с цялата **драма** и трагизъм, каквото означава това.

Разказ за пътя от патриарха Авраам до последните царе на Израил и Юдея. История, как едно племе на скотовъдци-номади, организирано според биологическата връзка на кръвта, става народ **земеделски**, заседнал върху своя – „обетована“ – земя, и народ „държавен“, чиито всекидневни дела води и управлява Сам Господ Бог Йехова в условия на **теокрация**.

Историята на „избрания народ“ е история за смяната на една епоха (древност) с друга (цивилизация). Епоха, равна на еон във Вселената. Вярата в Господ Бог Йехова е **вяра за сътворяване на ново битие**. „Битие“ е **ключова дума** – програма на народ в преход. До нея е другата ключова дума – „**закон**“, който да подреди това ново битие и да го пази от разрушение. Прави го закон **юридически** – правото. Затова Старият завет е „законът“, установил правото.

Юдаизмът е определян като религия на закона, при това на юридическия закон, и като религия на държавата (Макс Вебер).

Старият завет е закон на вярата в Единния Господ Бог Йехова, приеман най-напред за бог на израилевото племе (племенен бог), заявил накрая себе си за бог универсален, въпреки че юдаизмът си остава религия на един народ.

Юдаизмът не е единствена религия, приела в себе си един светски закон – правото. Тази симбиоза между закона на религията и светския закон в древността е в природата на нещата. Векове по-късно ислямът ще се отъждестви още по-пълно с правото и с държавата. Всяка древна религия вмества в себе си всичко, което важи в живота. Симбиозата между ранната религия и правото е неизбежна, когато самата религия е **име** на живота. Но Старият завет е **класика** на такава симбиоза, а юдаизмът е феномен като религия на светския закон.

Всяка епоха се представя в **образа на своята духовност** – мит, религия, наука. Тя дава име на епохата и своя версия за света. След епохата на мита идва епоха на религията, преломен момент, в която е вярата в единния бог, чийто императив е даден в Стария завет. Всяко нещо получава **оправдание, легитимност** и право на живот чрез религията. Тя е мост между човека и силите, които властват в света.

Вярата в единния бог бележи прехода към новата цивилизация, когато идва правото. Тя го отглежда, вписва го в живота и го утвърждава. Наистина странна симбиоза между феномен на духа – вяра и религия – с проява на практическия разум – правото. Между закон на вярата, която се живее вътре в себе си, и един закон на външен живот в блага и ред.

Това ново битие е **мястото** на среща между Господ Бог Йехова с избрания народ. В името на това битие бог зове народа си да следва неговия път и да върви в „стъпките“ му. При неговото сътворяване религията е много по-силна от мита, с когото се родее. Не само привиква боговете строители, но носи **вяра и божественост**. Тя е онази духовност, събрала в едно всички прояви на живота. Тя е законът, върху който е положено битието. Тя е духовността, която води хората към цивилизация, когато колективността е разчленена, за да излезе напред индивидът, станал действашо лице, за да прави сам съдбата си.

Юдаизмът като религия идва на вълната на историята тъкмо когато започва този грандиозен преход, за да изпълни ролята си в сътворяване на ново битие и за полага не на нов закон. Прави всичко това по модерен, класически начин. Уловил сигнала за потребността от право, юдаизмът го „отглежда“, като го вписва в своя закон. Не само защото законът на религията събира в себе си всички закони на живота, но защото разпознава в правото изначален закон за блага и ред при условията на частна собственост.

Старият завет представя правото в **писан текст**. Никога след това правото не ще има предимството да е вложено в една от свещените книги – Библията. Там е съхранена неговата ранна история, там е даден неговият образ такъв, какъвто е в началото на пътя. Библията е официален запис на правото, каквото е в старозаветната епоха – представено достоверно и цялостно, макар да е класически пример за „хипертекст“, който разрушава детерминираността и еднозначността на съобщаваното (Симон Кордонски).

Всичко тръгва от **едно начало**, взривено в един момент в многообразие. Старозаветната религия, юдаизмът полага начало на ново битие, легитимирано от духовната вълна, дошла с него.

Много са нишките, които свързват Стария завет с правото. Една е тяхната субстанция, която е **съзнание**, мисъл-решение за начина на съ-съществуване и взаимодействие. Но колкото да е общото в същността им на съзнание, толкова е и различното между тях. Защото в по-дълбоката си същност религията е проява на **духовност**, докато правото е проява на практическия разум – решение-код за отключване на ек-

зистенциални зависимости в движението на блага от един към друг и за поддържане на общия ред.

В свята практическа зависимост юдаизмът представя този код и формули на правото за свои. Защото юдаизмът осмисля всичко налично и напътства как да се прави битие. Как случващото се днес да се повтори утре в оптималните си параметри.

Законът е там, където нещата се **повтарят** и имат свое продължение. Юдаизмът като вяра в единния бог съчетава представата за недостижимото Абсолютно Начало, което е Бог, с относителността на земното съществуване. С предпоставките на живота и всекидневното общуване.

Юдаизмът е религия, оставила назад предрелигиозния страх, заклинания, привикване на сили от отвъдното, защото религията носи промисъл Божий. Просветлява съзнанието с разума и волята Божии. Но все пак като вяра оставя шанс на неосъзнаваното да бъде мощен регулатор там, където човек живее всекидневен живот. Неосъзнаваното присъства силно дори в правото, макар да е проява на здравия разум. Особено когато регулира чрез външно действие, ритуал и обичай. Защото не възниква в чисто пространство, а в среда с вече налични дадености и стереотипи. Успява да наложи своята гледна точка в **две** направления: движението на блага от един към друг и стандартизиране на социално значимото поведение, осигуряващо ред и сигурност. Кодът и формулите, които подава в тези две направления, съдържат мисъл – решение относно масови ситуации и зависимости.

Обвързването на старозаветната религия с правото е неизбежно освен поради тяхната едносъщност на съзнание, и поради тяхната даденост като **закон**. В тази своя даденост подреждат битието, а не дават описания, нито обяснения. Законът „казва“ (разпорежда), а не доказва. „Казано е в закона“, „не е ли казано в закона“, обръща се Исус към своите последователи. „Казано е“ има силата на **повеля**. Силата да повелява идва от Десетте Божи **заповеди**, положени в неговата основа. Повелята е **властна**, звучи като императив, така присъщ на правото. А в Стария завет градусът на императивност и властност е най-висок, защото повелява Господ Бог Йехова, без оглед на това дали ги изрича лично, или ги предава чрез Мойсей законодателя.

Преди да е представено от институции, правото е **дискретен** социален процес. Възниква и дълго търси себе си в социалността анонимно, но неговият първи официален запис е на персонални законодатели.

Известни са първите велики законодатели, между които, в религиозен план – Ману и Мойсей, а между държавници – Хамураби, издал своя кодекс осемнадесет века преди Христа.

Правото в старозаветната епоха залага най-вече на императива и кода на **религията**, към които дописва своя собствен код: „дай на всеки неговото“. „За да получиш, дай насрещно благо“, премерено според мярата на правото „колкото – толкова“. Защото мярата е тази, която прави всичко, до което се докосва, а и самото право, „завършено битие“ (Хегел).

В онази епоха на **психологизъм** има силна нагласа да са чувани посланията на Небето и Словото Божие, а входът, през който минават кодът и формулите на правото към живота, е религията. Не през религията като чиста вяра, а към религията като проводник на практически разум. За да е въведено правото в живота и да е легитимирано, то бива **сакрализирано**. Неговите ключови решения и норми са дадени като Божии повеления. Така религията, в частност юдаизмът, изразява себе си като мощен фактор, способен да **хармонизира** битието.

Нагласата на религията да долавя знаците на Божие присъствие, нейното предназначение да съобщава Словото Божие и да бъде средоточие на духовността ѝ дават могъщ потенциал да направлява живота. **Духът** е особена проява на извисеност. Изразена като вяра в Единния Господ Бог Йехова, духовността е заредена с мощна енергия, без каквато народът Израилев не би извървял дългия път през пустинята – метафора за историческия преход от Древност към Цивилизация.

Заменила кръвно-родовата солидарност и колективизъм със закона на правото, чието условие е частната собственост и самоосигуряващи се субекти, религията на Стария завет прави своя принос към всекидневното битие. Когато народът моли своя Господ Бог Йехова: „дай ни битие“, то значи: съгласни сме да заменим отживялото времето си с подобавашо. И дано бъде по-богато и по-добро. „Дай ни обетованата земя, дай ни реки от блага, дай ни правилен закон, пази ни от враговете.“

Битийността на Стария завет сбира в едно религия и право, чието първо пространство е движението на блага, овладяно чрез неговите код и формули. Защото са в съгласие с частната собственост и защото имат силата да установят ред и стабилност – непременно условие за съвместно съществуване.

Сътворяването на ново битие, положено върху подобаващ закон, събира в едно закона на вярата, която се живее в сърцето, и правото, което е закон на външен живот в условия на блага и ред.

Това ново битие се твори чрез Словото Божие и чрез практическия разум, извлечен от опита. За да установи ред, правото си служи със свое, присъщо само нему слово, което е мисъл-код, приложима към изначални – всекидневни и екзистенциални – отношения, свързани с блага. Освен това е мисъл-код, подаваща модел за масово социално значимо поведение.

Новото битие се твори **едновременно** със **закона**. Битието е положено върху закон, защото безредието го разрушава. Съвсем не е случайно, че в Стария завет **до** ключовата дума „битие“ стои другата ключова дума „закон“. С думата „закон“ именува себе си юдаизмът като религия. Старият завет е „Законът“. Повествованието в него е изпълнено докрай с повели, наредби, правила. От изначални норми-принципи до най-детайлни указания как във всекидневието да се правят нещата, които са важни за **общия живот** – религиозна дейност, семейство, размяна на блага. До последна подробност е предписано как да се направи скинията за Завета, как да се принася жертва на Господ Бог Йехова, да правиш земеделие, да се задомиш, та дори как да постъпиш, „когато излезеш повън“. Тези правила-инструкции не са закон и **не са** право. Закон

са нормите, в които се съдържа решение-модел на значими и повтарящи се отношения, а не описание на технология. Старият завет е **полизакон**, а **фокус** на законите, събрани в него, е правото, „съдебният закон“, с когото е отъждествявано. Тук е цялото право в ранно развитие, с цялото възможно за условията съдържание. Може да се види как едно **пред-право** (**до-право**) става постепенно истинско право. Как намира постепенно себе си, как попада в параметрите на естеството си. Как постига съответствие със собственото си условие – частната собственост, макар тогава собствеността в Израил да не е абсолютна. Няма частна собственост върху **земята**, защото земята обетована е Господна.

Правото като закон е мисъл, принцип и решение, дадени в код-матрица формули и ситуативни решения, чрез които то осмисля и направлява стихията на всекидневния живот, така че случващото се да се повтаря в ритъм. Вместо хаос – предвидимост и подреденост, за да има сигурност.

Правото, което пребивава в Стария завет, е още „на път“. В детска възраст, но устремено към своята зрялост. „Знае“ защо го има и поради какво е **особена** нормативност.

Законът в Стария завет залага на едно безлично: „казано е“, изпълнено до краен предел с императивност, почерпена от волята на Господ Бог Йехова, а също от **обичая**, възприеман като природен закон.

В текста на закона има много думи, в които е проектирана **най-дълбоката същност** на правото. Неговата правда, нему присъщата справедливост.

Правото в Стария завет е противопоставено на **талиона**, чието време е отминало. Обгражда го от всяко **беззаконие**, било то грях или (и) престъпление. Всяко беззаконие е грях, се казва в Стария завет. Грях е всичко, което не е в съгласие с властващото в живота право – „съдебния закон“. Всяко противоправно поведение и действие е грях, защото е в разрез с новия закон на живота – правото.

Вписано в закона на вярата, правото приема всеки негов императив и всяко изначално положение, записано в него. От първата заповед-императив „Обичай ближния си“ (брата си, евреина). И макар да насилва естеството си, приема **милосърдие**, пряко продължение на този императив. Остава се да бъде осмислено и доразработено от императива на вярата в отговор на това, че е прието в религията, където е „отгледано“ и утвърдено.

Правото от своя страна дава едно съществено определение на юдаизма като религия на „юридическия“, на „съдебния закон“. Отъждествила се с правото, религията на Стария завет, „Законът“, изпълнява важна историческа мисия. Допринася да бъде заменено едно отминало времето си общество с такова, каквото подобава на настъпилата нова ера.

Юдаизмът е **духовността** на своето време – знак и име на епохата. Казва на промените своето утвърждаващо „да“ и така извиква на живот нещата, които променят битието. Представя ги, легитимира и ги вписва в живота. Дава легитимност на всеки

закон, който може да го подреди. Легитимност не социална и не държавна, а проява на Божие благоволение. Тази легитимност е божествена не само когато законодател е Господ Бог Йехова, но и когато законът носи Божии промисъл и воля.

Всяка нормативност залага на собствена матрица, код и формули, но **частният** закон, какъвто е правото, полага себе си върху началата на вярата. Дава продължение на нейните императиви.

„Обичай своя Господ Бог“, „обичай ближния си“, „бъди милосърден“ са нормативна основа на правото, въпреки че са далеч от неговата изначална същност. Но с повечето от Десетте Божии заповеди правото се покрива изцяло и докрай. Защото Декалогата е изходно начало на всяка нормативност, но приляга най-вече на правото.

Нормите-принципи относно частната собственост, семейството, договорните отношения са правови в естеството си. „Не кради“, „не отнемай, каквото принадлежи другиму“. Не приляга на правото да изисква любов към ближния. Подобен императив не е по силите му, но прави по-добро взаимодействието, регулирано от правото.

Затова, докато е част от закона на религията, приема като свои предписанията „обичай ближния си и му помагай“. „Оставяй от плода на нивата и лозето си, за да се нахранят бедният и чужденецът.“ „И това е **правилото на оставлението**. Каквото има твое у брата ти, ръката ти да го остави.“ „Непременно да дадеш заем доволно за нуждата му“, „непременно да отвориш ръката си към брата си, към сиромаша си...“ (Второз. 14:1–3–9–11 – цитирано по изд. от 1897, Цариград). „Остави от плода на нивата си да се нахранят сиромашите на твоя народ“. „Ако дадеш на заем сребро на сиромаша, да му не наложиш лихва, и ако вземеш в залог дрехата на ближния си, до заходжане на слънцето да я върнеш, защото е завивката му“ (Изх. 22:25–27, 23:10–11).

Тези нормативни предписания са пряко продължение на императива на вярата „обичай ближния си“, но не са част от Декалогата, която в основното си съдържание е изцяло **юридическа**.

Правото заварва в социалното пространство други регулатори – едни от тях в съгласие с него, други – несъвместими или безразлични. Поради това с едни се допълва, но с други се съпротивлява.

Изживял напълно време си е **талионът**. Закон за възмездие, което е по същество отмъщение. Здравно вкоренен в живота на древните хора, талионът трудно отстъпва позиции. Сблъсъкът на правото с него е драматичен и продължителен, а дирята, оставена в ранното развитие на правото – дълбока. Победата над него е жалон в неговия път. При тяхната несъвместимост тази победа е неизбежна, щом правото приляга на общество в цивилизация.

Талионът не възмездява, а **отмъщава**. Отмъщението е огледално на престъплението и на причинената щета. Реакцията е автоматична и буквално същата. Талионът се съсредоточава върху външното действие, а не върху извършителя и още по-малко върху неговото вътрешно отношение към извършеното. Отговорността не е лична – носи я цялата семейно-родова общност. Отмъщението се случва без оглед на това, кой ще го понесе. Талионът „иска“ на удара да се отговори с удар без оглед на това, кой

ще го понесе. Отговорността е по-скоро **анонимна**. Ще я понесе някой от семейството или рода.

Талионът е „закотвен“ във **факта**, във външната страна на деянието, без да се интересува от неговата субективна страна. Не пита за намерение, нито за вина. Талионът е елементарен, външен и автоматичен. Неговата мяра е „каквото – **същото**“: „око за око, зъб за зъб, ръка за ръка, нога за нога, живот за живот“.

Старият завет като закон е сцената, на която раждащото се право противоборства с талиона, за да наложи една по-справедлива мяра, която търси не буквално същото, а съответствие, баланс и съразмерност. Но не е лесно тази мяра на правото да измести талиона – ясен, лесен за разбиране, автоматичен.

Отхвърлил талиона, Господ Бог Йехова е непоследователен. Дава новия принцип бащите да не отговарят за чадата си, нито чадата за бащите си, а всякой за своя си грях, но често отстъпва от този принцип, преди да бъде окончателно въведен. Особено когато предупреждава със „седмкратно наказание“ за непослушанието на избрания народ, което ще стигне до девето и до десето коляно. Ще бъде „око за око, зъб за зъб...“. При цялата си непоследователност юдаизмът като религия на закона има изключителна заслуга за отхвърлянето на талиона и въвеждането на по-справедливата мяра на правото. Окончателната заповед на Господ Бог Йехова все пак е „бащите да не се умъртвяват за чадата си, нито чадата за бащите си..., но всякой за съгрешенията си“ (Четв. кн. на царете 14:6).

Няма място за талиона. Отхвърлят го кодът и мярата на правото. Дай на всеки **полагашото се**, а не буквално същото. „Който открадне човека и го продаде, да се умъртви“ (Иzx. 21:16), а не да направи същото.

Правото е последователно, когато утвърждава един от най-важните си принципи – **принципа за вината**, която предпоставя отговорността. Старият завет заема една цивилизована позиция, когато още в „Изход“ поставя въпроса дали преследваният убиец е имал намерение да отнеме живота на потърпевшия. Мойсей поставя под закрила „онзи убийца, който убие без намерение“, не е имал умисъл (Второз. 4:42). Не се търси отмъщение, а възмездие според обстоятелствата и вината.

Защото няма правосъдие там, където резултатът от деянието не се преценява съобразно с вината. „Да си поставиш съдии да съдят людете с правосъдие – правда, правда да дириш“ (Второз. 16:18). В правото както облагата, така и възмездието са предпоставени от определено **основание**, което е условие всеки да получи полагащото се, измерено по мярата „колкото – толкова“, което означава съразмерно, а не буквално същото.

Първа крачка в тази посока са отделените от Мойсей „азилни“ градове – „градове за прибягване“ на лица, преследвани за кръвна мъст, ако те са „неповинни“. Спасение в началото е намирал онзи, който успявал да се укрие в тези градове. Всичко това доказва, че Мойсей създава не друг, а юридически закон. Че долавя истинския „глас“ на правото и прави възможно да се чува във всяка разпоредба на закона, за да надвие инерцията на талиона. Правото не иска възмездие на всяка цена, а само оправ-

дано възмездие, наложено на извършителя на деянието при наличието на вина. В тази своя част правното естество на Мойсеевия закон е най-убедително.

Но вписано в закона на вярата, разчетено на религията като институция, правото поставя себе си в положение на **средство** за поддържане вярата в Единния Господ Бог Йехова. Юдаизмът повежда Израил към дълбока, коренна промяна на живота, заплащана с цената на много изпитания и страдания. Правото предлага формулата, с която да се обхване всекидневно случващото се при условията, наложени от цивилизацията – условия на частна собственост. Собствениците и притежателите на блага са индивидуално действащи играчи, станали личност в правото – негови субекти.

Правото е законът, нужен на народ, оставил номадския живот на скотовъдци, за да стане народ земеделски, заседнал на своя територия, организиран в собствена държава. Една **теократична** общност, водена във всекидневните дела от Господ Бог Йехова като „мъж държавен“, имащ на разположение пророци, назареи, люде Божии. Всеки род е включен в подобаващ начин в държавната структура, по Божия заръка пророците излъчват първите царе, които следват волята Божия.

Приела правото за свой закон, старозаветната религия го **сакрализира**, представя го като угодно Богу и като съставено от Божии повеления. Законът, с когото юдаизмът се отъждествява, **позитивира** вярата. Изпълва с нея своя код и основни норми-принципи, важими едновременно като повели на Господ Бог Йехова и като норми-предписания на правото, чието съблюдаване осигурява ред и стабилност в общността.

Старозаветният закон има свой особен **изказ**, свое **слово**, символи и ритуали. Езикът на този закон е нормативен език и на правото. То също звучи приповдигнато като Божии повеления, изпълнени с последна истина и върховна воля. „Кой народ, кой има толкова праведни повеления и съдове, какъвто е всичкият този закон...“ (Второз. 4:8). Решенията, давани от правото като нормативни предписания, са практически решения за овладяване на случващото се в живота. На такива норми-предписания приляга езикът на „здравия разум“, но докато е в закона на религията, поема неговата емоционална приповдигнатост, която идва от причастността на Господ Бог Йехова.

Законът е изпълнен с **религиозно-нравствено внушение**: „не пожелавай“ нещо, което е противно на закона. Не пожелавай имота, жената, вола на брата си. „Да не възненавидиш брата си, евреина“, „нямай злоба“ към него.

Символите са дълбоко присъщи на религията, защото те са език на Вселената. Изпълват библейския текст с цялата негова многопластовост, скрит смисъл и тайна, с които старозаветното право се чувства удобно. Добра за него е способността на символите да постигат единство между общо и единично.

Господ Бог Йехова прави **завет** с избрания народ, подновяван и прередактиран многократно. Но „завет“ (договор) е **правна**, юридическа фигура. Поставя страните в **правно** отношение. Старият завет е името на юдаизма, а той е религия на закона.

Заветът изпълва библейския текст, предопределя структурата на закона, неговото съдържание, неговия изказ.

Но този Завет-договор е **необичаен** феномен във всяко отношение. Бидейки правна фигура, дава юридически параметри на Стария завет в неговото определение като закон. Дадено в едно с неправови закони, правото е закон на религията юдаизъм, а записаното в книгата на тази религия е **библейско** право. И защото е част от закона на вярата, допуска неприсъщи отклонения от кода „на всеки неговото“ и „колкото – толкова“. Много са нормите, повеляващи да дадеш без насрещно получаване, то значи без основание. Има ги в изобилие както в нормативното съдържание на „Изход“, така и във „Второзаконие“.

Библейското право не е самостоятелен закон, а част от закона на религията. **Декалогата**, дадена в началото или по средата на текста, е **обща основа** на всички частни закони, „приютени“ в закона на религията. Но като основа пасва най-добре на правото – изцяло докрай. Декалогата – Десетте Божи заповеди – са **матрица** на всяка подреждаща нормативност, приложима в планетарната човешка общност, но приляга най-добре на правото. Особено нормите-принципи „не убивай“, „не кради“ (не отнемай, не пожелавай) чуждото.

Поради това, че е в закона на религията, правото се обвързва и с **първата** заповед „**обичай своя Господ Бог**“, намерила своето продължение и съдържателно изразяване в многобройни чисто религиозни наредби и разпоредби. Как да бъде направена скицията на Завета и как да е извършвана една или друга чисто религиозна дейност. Няма как да бъде симбиоза с друг закон и да не поеме нещо от него в себе си.

При положение, че държавата е теократична, а правото е вписано в закона на религията, не би могло да търпи прояви на богохулство. Преследването на такива прояви е „негативен“ изказ на „признателност“ за всичко, което религията прави в полза на един изцяло светски закон, какъвто е правото.

Правото се обвързва и с другия императив на вярата – „**обичай ближния си**“. Този императив коригира неговия поход на регулиране дори на имуществени отношения. „Принуждава“ го да прави компромиси със себе си при тези масови и така съществени за него отношения на регулиране. Този императив на вярата впрочем още пази спомена за колективизма на родово-племенната общност, но вече мисли за „брата“ не като роднина по силата на **кръвта**, а като за „брат във вярата“ към Единния Господ Бог Йехова.

Библейското право е силно повлияно от този втори императив на вярата, щом го въвежда в живота чрез многобройни норми, отнасящи се за блага, договорни отношения и социални условия. Все по силата на този императив правото изисква така неприсъщото за него **милосърдие**. Но персонажът на родовата общност е заменен с все релефно открояващите се институции на държавата и държавните служители. „Да не злословиш, нито да проклинаш началника на народа си“ – е казано още в началото на Библията (Исх. 22–28).

За да остави колективизма на родовата общност в миналото, законът изисква държавният служител да е праведен не само спрямо сънародника си, но и спрямо „пришълец“. „Ако пришълец се засели във вашата земя, да го не притесняваш“ (Левит 19:33).

Едно е безспорно. Императивът „обичай ближния си“ **облагородява** правото и неговия подход при регулиране на ситуациите от живота. Смекчава силно робството, което е нетипично, почти маргинално за Израил от онази епоха на преход към новата цивилизация.

Робството е чуждо на **истинското** право. Екстремна проява на собственост, приравнила човека с вещь, направило го предмет на притежание. Свободният преди човек е предлаган на пазара като стока, докато истинското право припознава в него **личност** – двигател на стоково-парични отношения, на всяко възможно взаимодействие, на самия процес на правото.

Старият завет **ограничава** робството във **времето**. „Ако ти се продаде братя ти, евреина ... да ти служи шест години, а в седмата да го изпратиш свободен... да го да-руваш от стадото... гумното... хляба“ (Второз. 15:12). Стопанинът няма право на живот спрямо свой роб. Не може да си позволи да го убива, нито да се отнася жестоко с него, защото отговаря пред закона за начина, по който го третира. Робовладелското право от епохата на „Закона“ е пара-право. Не може да е истинско право, защото то в най-дълбоката си същност е обърнато към човека, за да го издигне в основна ценност. При цивилизацията с условия на частна собственост човек продава не себе си, а своята способност да твори блага. Защото правото регулира движението на блага в полза на човека, който сам по себе си е ценност и самоценност.

Правото на собственост не е сантиментално. Признава само формулата „давам, за да дадеш“. Законът на вярата иска да отстъпи от тази формула и да заеме позиции на **милосърдие**. Очаква собственикът да отстъпи от правото си, като дава, без да търси насрещна облага там, където такава се полага. Това не приляга на частната собственост, на правото и неговите формули.

В Стария завет се казва: остави от плода на нивата и лозето си, за да се нахрани сиромашът. Работи земята си шест години, а на седмата я остави неработена, за да я ползват гладният и сиромашът. Не пожелава, а **изисква**. Дава нормативно предписание. Нали земята – обетованата – принадлежи на Господ Бог Йехова. По негово благоволение са ползвани благата ѝ. „И като жънете, да не пожънеш краищата на нивата... и падналите класове да не събираш, за сиромаша, за чужденеца да го оставиш“ (Второз. 15:1–2).

Императивът „обичай ближния си“ има своите **социално-правни** измерения. От него произтича защитата срещу безогледното ограбване и произвол спрямо злепоставените. Законът защитава бедния, взел заем в пари или вещи срещу лихва и залог. „Ако дадеш сребро на сиромаша... да му не наложиш лихва“. „Ако вземеш в залог дре-

хата, до захождане на слънцето да я върнеш..." (Изх. 25:3). И да не взимаш в залог ръкомелничката, нито горния камък, защото живот взимаш в залог (Второ. 24:6, 10:11).

Собствеността е защитена с **право на обезщетение** за причинени вреди, без оглед на това дали са причинени в правно отношение (например вещ, дадена на отговорно пазене), или извън такова отношение. В тази материя правото е още недоработено и непоследователно, но контурите на института са очертани. И ако някой убие скот, да даде животно за животно. Отново талион. Строго е съблюдаван обичаят да се взима за жена вдовицата на брата. Едно, за да не бъде безпомощна и неосигурена, и второ, да се съхрани семейно-родовата общност.

Семейно-правните норми следват патриархалната традиция. Смъртно наказание заплашва не само онзи, който нанесе телесна повреда на баща си или майка си, но и онзи, който се държи непочтително с тях. „Който хули баща си и майка си, непременно да се умъртви“ (Изх. 21:17).

Правото в Стария завет е **социално пристрастно**. Такова е навсякъде при прехода към новата цивилизация. Всеки закон на древността декларира още в първите си текстове намерение да защитава бедните и онеправданите от безогледно ограбване, притеснение и насилие, търпяно от богатите и властните. Непременно е записана фразата – клише, че законодателят иска да даде „правда на сирачето и вдовицата“, защото са незащитени и неосигурени. „Изискайте правосъдие, сторете право на насилника. Съдете сирачето, защитете правото на вдовицата“ (Исаия 1:17). Тук „право“ и „съдете“ имат обратния смисъл.

Историята за връзката на правото с религията **завършва в Новия завет**. Правото следва опозицията „Стар завет – Нов завет“ подобно опозицията „Мойсей законодателят – Синът Божий Иисус Христос“.

Иисус **надхвърля** закона на Стария завет. Повежда човека в друго битие – битието на духа, където правото е неуместно. Законът на Мойсей е закон за живот земен, учението на Христос е пътят към царството небесно. По този път се събират блага, „които молец не яде“. Христос зачита „Закона“ (Стария завет), но надхвърля далеч всяка негова разпоредба. Носи друга програма на човечеството. Това постоянно надмогване е в думите „Аз **пък** ви казвам...“. „Защото законът е даден чрез Мойсей, а благодатта произтече чрез Иисус Христос“ (Йоан 1:17).

Иисус извежда човека от всекидневната обвързаност от блага земни, за да го поведе по пътя на истината и любовта. Този път всеки извървява сам със себе си. Законът на любовта отива много по-далеч от императива „обичай ближния си“. Христос дава друго начало: обичай не само ближния си и онзи, който ти прави добро. Обичай врага си.

Професор д-р ГЕОРГИ БОЙЧЕВ

ВЪЗДЕЙСТВИЕТО НА ПОЛИТИКАТА ВЪРХУ ПРАВОТО КАТО ЧАСТ ОТ ПРЕДМЕТА НА ФИЛОСОФИЯТА НА ПРАВОТО

1. Първият въпрос, който се поставя при изследване на взаимоотношенията между право и политика, е този: *към предмета на кои науки се отнася тази проблематика?*

От гледна точка на методологията на юриспруденцията, разбираана като правна доктрина, въздействието на политиката върху правото се отнася към предмета на философията на правото. От друга страна, от гледна точка на методологията на политическите науки въздействието на правото върху политиката се отнася към предмета на философията на политиката.

В случая моята задача е да докажа, че въздействието на политиката върху качествата на правото е част от предмета и съдържанието на философията на правото. Това ще ни даде възможност да отграничим в тази област проблематиката на философията на правото от тази на философията на политиката. Доказването на тези обстоятелства се налага поради факта, че въпросът за въздействието на политиката върху правото не се включва в предмета и съдържанието дори и на най-новите учебни курсове по философия на правото и не е разработен достатъчно в научната литература.

Както е известно, исторически погледнато, първоначално предметът и съдържанието на философията на правото са се изчерпали с проблематиката на естественоправното учение. Всъщност така възниква самата философия на правото като самостоятелна наука.

По-късно към проблематиката на философията на правото постепенно се прибавят и въпросите на отношенията между нравствеността и правото, по-често разглеждани като отношение между морала и правото, а също така и проблемите на отношението между свободата и правото в лицето на И. Кант, както и въпросите на отношенията между интерес и право, съответно цел и право, в лицето на Р. Йеринг. За съжаление обаче посочените въпроси все още не намират отражение в съдържанието на учебните курсове по философия на правото, което да е адекватно на разработеността им в науката.

Що се отнася до отношението между справедливостта и правото, то едва през последните години този основен въпрос на философията на правото получи за пръв

път полагащото му се място в учебния курс по философия на правото на проф. Р. Ципелиус¹.

Към този тип проблеми, включващи се в предмета и съдържанието на философията на правото, трябва да се прибавят и въпросите на отношенията между принуда и право, както и проблемите на отношенията между правосъзнание и право. За съжаление и тези въпроси не намират място в учебните курсове по философия на правото.

Посочените проблеми формират втората част от предмета и съдържанието на философията на правото, разбира се, след нейните методологични проблеми. Това е разделът, в който се включват въпросите на определянето на метаюридическите качества на правото от посочените ценностни оценъчни явления. Тези явления получават правна институционализация не за да бъдат регламентирани правните последици от тяхното проявление, а за да участват всяко със своите специфични свойства във формирането на съответните метаюридически качества на правото и на актовете на неговото реализиране.

2. Посочената проблематика не изчерпва предмета и съдържанието на философията на правото. В нейния предмет и съдържание се включват и една трета група въпроси, които имат друг характер. Свое място в тази трета група въпроси заема проблематиката на изследване на явленията, които освен че имат собствено проявление, същевременно се проявяват и чрез правото. Наред с отношенията между държава и право и държавна власт и право тук се отнася и интересуваният ни въпрос за отношението „политика и право“ и по-специално за въздействието на политиката върху метаюридическите качества на правото. Проблематиката на отношенията между политика и право все още не се включва в учебните курсове по философия на правото. Тя не е достатъчно разработена и в научната литература. Нарастващото обществено значение на тези проблеми днес изисква тяхното цялостно научно изследване и адекватно изучаване. Неслучайно взаимоотношенията между политика и право е темата на конференцията на Международната асоциация по философия на правото и социална философия, проведена през 2003 г. в Швеция.

Отношението между политиката и правото като предмет на философията на правото се конкретизира във въздействието на политиката с нейните специфични свойства като обществено явление върху метаюридическите качества на правото и на актовете на неговото реализиране. Така очертаваният предмет обуславя и разнообразието на проблемите, които се включват в тази част от съдържанието на философията на правото като наука, а оттам – като учебна дисциплина. Те могат да бъдат групирани примерно по следния начин: 1. Влияние на качествата на политиката върху формирането и проявлението на метаюридическите качества на правото. Политически интереси и метаюридически качества на правото. Политически цели и право. Волунтаризъм и политика и фетишизъм в правото; 2. Отражение на политическите възгледи в правото чрез правосъзнанието и въпросът за легитимността на правото; 3. Политически плурализъм и право; 4. Политиката в областта на социалната същност на правото и

¹ Вж. Zippelius, R. Rechtsphilosophie. München, 1994, 199–243.

въпросът за социално или либерално право; 5. Сметчане на политическия антагонизъм върху основата на научно-технологичния тип производителни сили и промените в социалната същност на правото. Тенденцията към либерално-социално и социално-либерално право; 6. Политиката и отделните видове ценностни оценъчни явления, които се институционализират правно. Метаюридическите качества на правото и проявлението му като средство за осъществяване на политиката.

Същността и съдържанието на така очертаните проблеми показва, че тяхното отнасяне към предмета на философията на правото се основава, на първо място, на използвания институционален подход, като основно средство за очертаване предмета на всяка една правна наука². В случая предмет на изследване е въздействието на политиката като специфично обществено явление върху институционалните качества на правото, които са обусловени от ценностните оценъчни явления, отразяващи се в него. Това е частен случай на използване на универсалния институционален подход като начин на изследване на правната действителност.

Необходимостта от използването, на второ място, на философски подход произтича от конкретния предмет на изследване в рамките на общия обект – правото и политиката, а именно отношенията между двете обществени явления по посока на въздействието на политиката върху метаюридическите качества на правото. Именно тези конкретни причинно-следствени отношения със своите последици за метаюридическите качества на правото и цялата правна действителност изискват специфичен философски подход на изследване. Поради това тази проблематика не може да се отнесе към предмета на правно-догматичните науки, а се включва в предмета на общата философия на правото, респективно към философията на съответните правни отрасли.

Все по-пълното разработване на така очертаната проблематика относно въздействието на политиката по отношение на правото може да доведе до нейното обособяване в самостоятелна правна наука, респективно учебна дисциплина с евентуалното наименование „правна политика“³.

За разлика от справедливостта, нравствеността, свободата и естествените права, които като оценъчни явления могат да оказват само положително въздействие върху правната действителност, то политиката със своите специфични свойства е в състояние да оказва и отрицателно влияние върху метаюридическите качества на правото. Това негативно влияние произтича от възможността политическите сили, които за определен период осъществяват държавната власт, да използват правото като средство за осъществяване на своята политика в частта ѝ, в която тя не съвпада с потребностите на обществото.

Така се достига до създаването на нелегитимно право и нелегитимна практика по тълкуването и прилагането му. Практиката в годините на прехода към демокрация изобилства с примери както от законодателството, така и от решения на Конституционния съд и от съдебната практика. Главно по тази причина у нас все още не е завършил

² Вж. **Бойчев, Г.** Философия на правото (Учебно помагало). С., 2002, 13–21.

³ Вж. **Ганев, В.** Курс по обща теория на правото. Увод. Методология на правото. С., 2003, 52–54.

процесът на създаване на право, метаюридическите качества на което да съответстват на изискванията за легитимност. В тези случаи правото се използва като средство за легитимиране на съответната политика чрез нелегитимно законодателство. Вследствие на това се забавя процесът на формиране на правово общество и правова държава.

Ето защо философията на правото трябва да отговори на въпроса какво трябва да бъде въздействието на политиката върху правото при условията на правовата държава. Това е основното предназначение на философско-правното познание относно отношението на политиката към правото. То е проявление в частност на характера на философията на правото в общност като оценъчна наука, като наука за причините, обуславящи легитимността на правото от гледна точка на неговите метаюридически качества.

В случая философията на правото трябва да обясни какви са причинно-следствените отношения между политика и право с оглед на неговите метаюридически качества. Тя трябва да даде оценка на въздействието на политиката върху правото като наука, която по характер е критика на правото.

По този начин общата философия на правото ще формира основата, върху която всяка една отраслова правна философия ще даде своя оценка за въздействието на политиката върху метаюридическите качества на нормите от съответния правен отрасъл. Така ще може по-конкретно да се изследва въздействието на политиката върху метаюридическите качества на конституционното право, трудовото право, осигурителното право, данъчното право и други отрасли, които са под по-пряко въздействие от страна на политиката.

За да може да се оцени негативното влияние на политиката върху правото, трябва да се използват метаюридическите критерии за легитимност на правото. Това са критерии за справедливост, защита на естествените права, нравственост, свобода, принуда, интереси, цел и правосъзнание. Всеки един от тези философско-правни критерии има специфично място в оценката на характера на въздействието на политиката върху правото.

Особеното при оценката на същността и съдържанието на въздействието на политиката върху правото е, че мястото на основен метаюридически критерий заемат интересите на личността и нейните общности като специфично ценностно оценъчно явление. Причината за това е, че политиката се основава на интересите, тя е един от основните изрази на интересите.

Различните интереси на личностите и техните общности, основаващи се върху потребностите им, определят същността и съдържанието на политическите отношения на всеки един етап от развитието на обществото.

Възможността в политиката на управляващото мнозинство да доминират интересите на една социална група, на части от нея или на отделни лица за сметка на интересите на другите социални групи може да доведе до формирането в съответните области на нелегитимно право. Доминирането на тези тесни, егоистични, групови и лични интереси при осъществяването на държавната власт има за последица негативно влияние на политиката по отношение легитимността на правния ред.

Това означава, че отношенията на въздействие на политиката върху правото могат да придобият антагонистичен характер. Политиката в този случай със своите негативни качества е отрицание на правото, на неговия основен принцип – равноправието, чрез което то поддържа хомеостазиса в обществото. По този начин политиката оказва негативно влияние по отношение на възможностите за проявлението на всяко едно от ценностните оценъчни явления, които получават правна институционализация, за да формират неговите положителни метаюридически качества.

Задача на философията на правото е да посочи възможностите за преодоляване на антагонизма в отношенията на въздействие на политиката спрямо правото. Обективната основа за постигане на този резултат е смекчаването на антагонистичните противоречия на основата на научно-технологичния тип производителни сили. Така ще се постига задоволяване на все по-голяма част от потребностите на всяка личност на собствено основание, а не за сметка на други личности. На тази основа общите коренни интереси ще заемат все по-решаващо място в отношенията на политиката към правото. Непрекъснато ще се стеснява кръгът на интересите, които антагонистично противостоят на други интереси, което на свой ред ще ограничава антагонизма в отношението на политиката към правото, ще води към консенсусна правна политика. Така в крайна сметка ще се достигне до формиране на либерално-социален и социално-либерален правов ред⁴ с възможности за по-голямо обратно положително въздействие върху политическите отношения.

Преминаването на политиката през „филтъра“ на правото с неговите положителни метаюридически качества води до „облагородяване“ на самата политика. Така достигаме до въпроса за правовост на политиката, т.е. до проблема за положителното въздействие на правото върху политиката, което, както видяхме, е предмет на философията на политиката.

Правовостта на политиката се основава в най-голяма степен на конституционността на политиката. Конституцията със своите специфични характеристики на основен и върховен закон съдържа в най-голяма степен възможности за установяване на правовост в политиката⁵.

3. Както посочих още в началото, взаимоотношенията между политиката и правото не са еднопосочни. Те се проявяват и в противоположната посока на въздействие на правото върху политиката. От този факт произтича въпросът към предмета на коя наука се отнася изследването на тази проблематика? Отговорът на този въпрос ще ни даде възможност да разграничим в тази област предмета на философията на правото от предмета на философията на политиката.

Трудностите в разграничаването на предмета на философията на правото от предмета на философията на политиката относно взаимоотношенията между явленията „право“ и „политика“ произтичат от недостатъчната разработеност на тази проблематика от страна на двете науки. Предварителният въпрос, който се поставя в

⁴ Вж. **Бойчев, Г.** Правова държава. С., 2002, 101–106.

⁵ Вж. **Бойчев, Г.** Пак там, 141–148.

случая, се отнася към методологията на юриспруденцията и методологията на политологията, разбираана като система от политически науки. Вече разгледахме въпроса за методологията на философията на правото и нейното използване при определяне на въздействието на политиката върху правото като част от предмета на философията на правото. Тук трябва да разгледаме въпроса за методологията на философията на политиката и нейното приложение при доказване, че въздействието на правото върху политиката се отнася към предмета на тази наука.

Поставянето на този въпрос произтича от обстоятелството, че все още не е достатъчно разработена общата методология на политическите науки, а оттам – и методологията на всяка една от тях. Липсата на единна метатеория относно науките за политиката затруднява определянето на предмета и съдържанието на всяка една от тях, в това число и на философията на политиката.

При единния обект на изследване, какъвто е политиката, общите науки за нея трябва да я изследват не само като единно обществено явление, но и с оглед на отделните страни на нейното проявление като цяло.

Така се очертава, на първо място, предметът на общата теория на политиката, наричана у нас политология. Нейният предмет е политиката като единно обществено явление. Като обща наука за политическите отношения неин предмет са общите свойства на съставките, които формират политиката като цялостно обществено явление. Това са свойства на политическите отношения, които са общи с характеристиките на обществените отношения като по-общо явление. По тези свойства обществените отношения, в това число и политическите отношения, се отличават от другите видове обществени явления, каквито са например държавата и правото.

Следователно това са интегралните свойства на обществените отношения като специфично самостоятелно явление, които важат и за политическите отношения като тяхна съставна част. Именно като част от обществените отношения политическите отношения притежават интегративните свойства на цялото.

Освен посочените интегративни свойства политическите отношения притежават и собствени свойства. Тези свойства са специфично проявление в политическите отношения на свойствата на обществените отношения. По този втори тип свойства политическите отношения се отличават от другите видове обществени отношения, каквито са например икономическите и духовните обществени отношения.

Политическите отношения имат такъв характер, че по необходимост изискват съответно организационно и нормативно институционализиране. По тази причина възникват адекватните им политически структури и политически норми. Всичко това означава, че предмет на общата теория на политиката са политическите отношения между социалните групи и между организационно и нормативно институционализираните политически структури.

На основата на така очертаната предмет на общата теория на политиката може да се определи и нейното съдържание. Това са проблемите на същността и съдържанието на политиката като обществено явление, структурата на политическите отношения,

общите белези и различия между видовете политически отношения, взаимодействието между различните видове политически отношения.

Очертаването на предмета и съдържанието на общата теория на политиката улеснява установяването на предмета и съдържанието на останалите общи науки за политиката, каквито са социологията на политиката и историята на политическите учения. Това от своя страна ще ни даде възможност да очертаем предмета на философията на политиката и на тази основа да разгледаме интересувания ни в случая въпрос за разграничаването на нейната проблематика относно взаимоотношенията между право и политика от проблематиката в тази област на философията на правото.

Методологичният проблем е коя страна на политиката като цялостно явление изследват останалите общи науки за политиката?

От тази методологична гледна точка социологията на политиката има за предмет методиките на изследване на ефективността на политиката. Това означава, че предмет на изследване в случая е онази страна на политиката като явление, която се изразява в ефективността на нейното въздействие върху съответните структури на обществото. Именно методиките на изследване на ефективността на политиката, разбира се като мяра на обективно възможното и практически постигнатото въздействие на политиката върху обществото, стои в основата на предмета и съдържанието на социологията на политиката. Използваният в случая социологичен подход дава възможност да се определи коя страна от политиката като общ за всички политически науки обект е предмет на социологията на политиката. Това означава, че именно върху основата на този специфичен подход социологията на политиката се обособява като самостоятелна наука за политиката.

Що се отнася до историята на политическите учения, то предметът на тази наука се свежда до изследване на еволюцията в развитието на познанието за политиката, получило израз във формираните се учения за нея. Специфичното в този случай е, че предмет на изследване не е политиката като обществено явление, а познанието за нея. Еволюцията в развитието на това познание обуславя използването в този случай на историческия подход.

Във връзка с предмета на историята на политическите учения се поставя въпросът за целесъобразността в някои юридически факултети историята на политическите учения и историята на правните учения да се преподават в една обща учебна дисциплина⁶. Историята на правните учения е самостоятелна наука в системата на юридическите науки. Съществуването на връзки между нея и историята на политическите учения не е от такъв характер и от такава степен, че да оправдава сливането на преподаването на тези две науки в една академична учебна дисциплина. Още повече, че те принадлежат към две различни системи от науки, което само по себе си изключва необходимостта от сливането им в една обща учебна дисциплина.

⁶ И по-рано е отбелязвано, че предметът на тази дисциплина не е единен и има основание ученията за правото и ученията за държавата да се изучават и преподават отделно, в самостоятелни науки (срв. **Неновски, Н.** Единна наука ли е теорията на държавата и правото. – Правна мисъл, 1982, № 6, с. 98).

Това не означава, че историята на правните учения следва да се откаже от изучаването на връзките между правните и политическите учения. Това обаче трябва да става върху друга плоскост, а именно върху плоскостта на правните учения. Историята на правните учения трябва да изучава влиянието на политическите учения върху формирането на правните учения като правно-философско съдържание на историята на правните учения. Това се отнася и за изучаването на въздействието на възгледите за държавата върху формирането на съответните учения за правото.

Формирането на историята на правните учения като самостоятелна учебна дисциплина ще допринесе за по-ясното и последователно отграничаване на нейния предмет и съдържание от тези на историята на политическите учения. Това от своя страна неминуемо ще допринесе за освобождаване на историята на правните учения като правна наука от политологични елементи и ще доведе до задълбочаване на изследванията в чисто правната страна на нейната проблематика.

Използването на философски подход при изследване на политиката дава възможност да се отдели онази нейна страна, която се изразява във въздействието на други обществени явления върху нея. Именно тази страна на политиката, изразяваща се в обусловеността ѝ от другите обществени явления, представлява предмета на философията на политиката като една от общите политически науки.

На основата на така очертания предмет на философията на политиката могат да бъдат установени и проблемите, които формират съдържанието на тази наука.

Най-общо и примерно те могат да бъдат групирани в няколко направления. На първо място, това са проблемите на въздействието на организационните политически структури върху политиката. Тук се включват процесите на въздействие в отношенията между политическите партии и политиката; други организационни структури на гражданското общество и политиката; държава и политика, в това число и правова държава и политика. Непосредствено свързан с последния проблем е въпросът за въздействието на правото върху политиката.

На второ място, можем да поставим проблемите на еднопосочните отношения между демокрация и политика; идеология и политика, включително и религия и политика; нации, национални малцинства и политика.

На трето място, могат да бъдат поставени проблемите на обусловеността на определени качества на политиката от съответни ценностни оценъчни явления. Тук спадат процесите на обусловеност в отношенията „интереси и политика“; „естествени права и политика“; „морал и политика“; „политическо съзнание, включително политическа култура и политика“; „справедливост и политика“; „свобода и политика – политическа свобода, политически авторитаризъм и политически тоталитаризъм“; „принуда и политика – политическо насилие“.

Общите политически науки имат методологично значение за специалните политически науки. За да могат да изпълняват пълноценно тази своя роля, е необходимо да се разработят докрай методологичните проблеми на самите общи политически науки. Така ще се засили значението им на методологична основа за решаване на методологичните проблеми на специалните политически науки.

За съжаление днес все още съществуват големи различия при определяне предмета и съдържанието на общите политически науки. Липсва методологично обоснова на систематика на политическите науки⁷.

Не е разработена достатъчно проблематиката на философията на политиката и особено на социологията на политиката. Изключение прави само историята на политическите учения, за развитието на която заслуга има и българската политологична мисъл⁸.

Липсва общоприета метатеория за предмета и съдържанието на общата теория на политиката. Поради това проблемите невинаги се разглеждат достатъчно последователно в тяхната политологична същност и съдържание. Не е решен докрай въпросът за разграничаването на предмета и съдържанието на общата теория на политиката от други близки обществени науки и особено от теорията на конституционното право, общото учение за държавата и философията на държавата. Поради това в съдържанието на общата теория на политиката се допуска смесване на проблематика от различни науки. В крайна сметка нейното съдържание придобива в известна степен енциклопедичен характер.

Разбира се, в съдържанието на политологията като академична учебна дисциплина могат да се включват въпроси не само от общата теория на политиката, но и от другите общи науки – философия на политиката, социология на политиката и история на политическите учения. Това обаче трябва да става на основата на ясни критерии за разграничаване на предмета и съдържанието на всяка една от тези науки.

⁷ Вж. Политология (под ред. на Г. Янков). С., 2001, 5–7.

⁸ Вж. Янков, Г. Политологическата мисъл от древността до наши дни. С., 1999, и Дачев, Л. История на политическите и правни учения. Т. I. С., 2001.

Доцент д-р Янаки Стоилов

КЪДЕ Е ГРАНИЦАТА МЕЖДУ ПРАВОТО И ПОЛИТИКАТА?*

I. ПРАВО И ПОЛИТИКА – ПОСТАНОВКА НА ВЪПРОСА

Термините „право“ и „политика“ означават две различни обществени явления. В същото време правото и политиката така се преплитат, че разграничението помежду им понякога е много трудно. Затова правото и политиката могат да се сравнят с два пресичащи се кръга – с по-голямо или по-малко застъпване между тях. Точките на пресичане и пространствата на застъпване са променливи в зависимост от: историческата еволюция на двата феномена; от правните и политическите семейства, към които те принадлежат; от политическите идеологии и от концепциите за правото.

Правото не може да се отдели напълно нито от морала, от една страна, нито от политиката, от друга¹. С оглед на темата аз тук изследвам само разграничението и съотношението между право и политика. Това разграничение е трудно поради сложността на двата феномена, оттук и поради многозначността на понятията, които ги описват.

В колкото по-голяма степен правото се свързва с политиката и дори се определя чрез нея, толкова повече то се представя само като проекция и инструмент на политиката. Това важи за тези клонове на правния позитивизъм, според които правото е преди всичко форма на политическата и държавната воля, определяща неговото съдържание. Колкото повече правото се разглежда като самостоятелен феномен – със специфичните за него принципи и нормативни свойства, толкова по-ясно то се отделя от политиката и служи за нейната юридическа оценка. Поставянето на правни изисквания към политиката и към държавата е ядро на теорията за Rule of Law. Самото възприемане и прилагане на тази теория в практиката обаче е по-скоро политически, отколкото правен проблем.

Изследването на взаимодействието между правото и политиката, между политическа и юридическа власт предполага да се посочат критерии за тяхното разграничаване.

* Статията е подготвена за XXI Световен конгрес по философия на правото и социална философия (13–18.08.2003, Лунд – Швеция) на тема: „Право и политика – в търсене на баланс“.

¹ Хабермас, Ю. Как е възможна легитимност чрез легалността? – Политически изследвания, 1994, № 1, с. 5.

II. КРИТЕРИИ ЗА РАЗГРАНИЧАВАНЕ МЕЖДУ ПРАВО И ПОЛИТИКА

1. ОНТОЛОГИЧЕН

Правото и политиката, въпреки близостта между тях и взаимната им обусловеност, принадлежат към различни класове обществени явления. Те се различават преди всичко онтологически, т.е. по това как съществуват.

Правото е нормативен феномен. То като част от нормативния ред в обществото принадлежи към нормативните явления. Със своите правила правото регулира човешкото поведение. Изследването на нормативния и специално на правния дискурс дава възможност правото да се отличи от другите нормативни регулатори. Диалогът, наложен от двустранността на обмена, намира израз в правила, в изисквания към човешкото поведение, определени чрез права и задължения. В този дискурс намираме спецификата на правото в класа на нормативните явления. Но за разграничаването на правото от политиката основна е неговата родова характеристика – нормативността.

Политиката е неотделима от властта. Тя е дейност по представителство на интересите на различни обществени групи, по поддържане на реда и управление на обществото. Политиката е власт, която се отнася до организацията и дейността на държавата. В лицето на държавата политиката разполага с най-значителния инструмент за прилагане на сила. Тези характеристики на политиката я отличават от другите сфери на обществото и от другите видове власт – икономическа, информационна и прочие. Но за разграничаването на политиката от правото основна е нейната родова характеристика – властта.

Принадлежността на правото и политиката съответно към нормативните и към властовите феномени не ги разделя напълно. Напротив, от нормативна гледна точка политиката е установяване на общи правила, вкл. юридически. Това е областта на юридическата и специално на законодателната политика. Правото е нормативен ред, установен или поне поддържан от политическата, от държавната власт. Политиката е разпределяне и прилагане на властта за управление на обществото и държавата, вкл. чрез прилагане на юридически правила.

2. ДЕОНТОЛОГИЧЕН

Правото и политиката могат да се изследват в сферата на дължимото. В правото и в правната доктрина дължимото заема централно място. Дори в част от юридическите теории (нормативните) правото изцяло или преимуществено се разполага в сферата на дължимото. Останалите теории (повече или по-малко социологизирани) обясняват зависимостта между Sein и Sollen (съществуващо и дължимо), прехода от съществуващите отношения към дължимото поведение и обратно към регулираните отношения. Правната наука, дори на най-абстрактното ниво – философията на правото, няма как да се отдели напълно от нормативната онтология на правото. В този смисъл няма философия на правото, вкл. непозитивистка, която да изключва нормативността на пра-

вото. Следователно въпросът не е дали правото е нормативен феномен, или не, а откъде се извежда и как се обосновава правно дължимото поведение.

Политиката, която в онтологичен аспект е вид власт, също може да се изследва в света на дължимото. Политическата деонтология насочва предимно към идеологията и политическите програми. Политиката е ориентирана към постигане на определени обществени цели, към съобразяване с ценности и правила. Политиката като практическа дейност, като съществуващо се оценява с оглед на целите и ценностите, които тя е обявила за дължими. Постигането на тези цели обикновено преминава през създаването и прилагането на закони и други юридически правила. От тази гледна точка законодателната политика и правно дължимото стоят между политическите цели и тяхното постигане на практика.

3. МОТИВАЦИОНЕН

В политиката интересите се превръщат в мотив за нормативно установяване на права. Историята показва, че признаването на определени права обикновено се предшества от политически борби. Стремехът на лицата към удовлетворяване на определени интереси става мотив за придобиване и реализиране на съответни права (субективни права). В последователността дължимо-съществуващо придобиването и реализирането на субективното право води към заложения в него интерес.

Разликата между право и политика се отразява върху мотивацията на хората, които се занимават с политика и с правосъдие. От политиките се очаква да отстояват определени обществени интереси. Независимо от това какви са действителните мотиви за тяхната дейност, те се стремят да си осигурят обществена подкрепа, за да останат политици. От юристите и най-много от съдиите се очаква да служат на правото и закона. Тази разлика в мотивацията изисква от политиките да са обществено активни и ангажирани, а от съдиите – да са независими и политически неутрални. Посоченото разграничение е принцип, който намира развитие в законодателството и в етичните стандарти за магистратите.

4. АРГУМЕНТАЦИОНЕН

В правната аргументация основен е въпросът за валидността и законосъобразността на правните актове. Тази аргументация трябва да установи дали правният акт съответства на условията и реда за неговото издаване и дали неговото съдържание съответства на изискванията на закона. Правната аргументация включва и преценка за съответствието между установените факти и прилаганите норми, т.е. преценка за правилността на юридическата квалификация на фактите. В редица случаи на прилагане на правните норми аргументацията изисква оценка за целесъобразността на избраното решение. В тези случаи целесъобразността е изискване и възможност за съобразяване на правните актове с фактическото разнообразие между еднородни случаи. Нецелесъобразността на правните актове може да е основание за тяхната отмяна, но не е позволено с аргумент за целесъобразност да се пренебрегва законът. Следователно аргумента-

цията за целесъобразност при прилагане на правните норми винаги е ограничена от закона.

В политическата аргументация основен е въпросът за целесъобразността на актовете. Тази аргументация включва преценка дали даден политически акт (решение или действие) съдейства за постигане на определени цели и как той се отразява върху интересите на едни или други социални групи. Поради това главната задача на политическата аргументация е да обоснове съдържанието на избраното решение, да докаже, че то служи за постигане на публично поставени цели. Когато законът не обслужва тези цели, той се променя.

Политическата аргументация е по-свободна в избора на средствата от юридическата. Правната аргументация следва определени правила, някои от които са правни принципи, а други са формално установени. Формализацията на правото се отнася и до доказателствените средства, с които трябва да се аргументира наличието или отсъствието на определени факти.

В правнонормативен аспект най-широко поле за проява на целесъобразност дава конституционната и законодателната политика. С развитието на правовата конституционна държава законодателната целесъобразност се подлага на контрол за съответствие с първичните юридически правила – конституционните. Следователно политическата целесъобразност, колкото и да е широка, се поставя в определени юридически граници, поне докато тези граници не се променят.

III. РАЗГРАНИЧЕНИЯ МЕЖДУ ПОЛИТИЧЕСКА И ЮРИДИЧЕСКА ВЛАСТ

Проблемът за властта кореспондира с този за волята. Най-кратко властта може да се определи като налагане на волята на един субект върху волята на друг субект². За разлика от разграничението между право и политика, което е външно, между два обществени феномена, разграничението на властта на политическа и юридическа показва различни нейни страни. Ясното обособяване на юридическите функции и прилагането на принципа за разделение на властите подготвят разграничението между политическа и юридическа власт. Това разграничение може да се направи според: предмета на двата вида власт; инициативата за тяхното упражняване; стабилността на издадените актове и контрола върху всяка от двете власти.

1. ПРЕДМЕТ

От нормативна гледна точка политическата власт е преди всичко властта да се създават правила за поведение. Правото да се създават закони и правото да се използва силата на общността както при осъществяването на тези закони, така и при защитата на

² Вж. Вебер, М. Социология на господството. Социология на религията. С.: Университетско издателство „Св. Кл. Охридски“, 1992, с. 110.

държавата от външни посегателства е политическа власт³. Юридическа е властта да се постанови решение при спор за право между две страни. Политическата власт се изразява в създаването на норми и на индивидуални разпореждания, а юридическата – в правораздавателни актове.

От гледна точка на държавните институции, които упражняват властта, законодателната и отчасти изпълнителната власт са политически власти, а съдебната власт е юридическа: парламентът и правителството олицетворяват политическата власт, а съдът главно – юридическата⁴. Все пак разграничението между политическа и юридическа власт се отнася по-скоро до юридическите функции на държавата, отколкото до разпределението на тези функции между основните органи на държавата.

Упражняването на политическа и юридическа власт от едни и същи органи значително затруднява разграничаването между двата вида власт. Поради това според някои автори е трудно, ако не и невъзможно, правото да се отдели от политиката⁵. Смесването на двата вида власт може да се обясни с особеностите на англосаксонската правна система и по-специално с ролята на съдилищата във формиране на прецедентното право, вкл. на конституционното право на САЩ. Създаването на съдебни прецеденти, т.е. на норми в процеса на разрешаване на правни спорове, включва съда в политическия процес, прави го субект на политическа власт. Политически разделението на властите запазва независимостта на съдилищата, като прокарва разграничение между съдебната гледна точка и тази на другите участници в политическия процес⁶. Признаването на политическата роля на съдилищата (особено в процеса на формиране на англосаксонската правна система, а и до днес) не дава основание разликата между политическа и юридическа власт да се заличава дори когато разграничителната линия помежду им преминава през различни правомощия на една и съща институция. Тези случаи показват, че теоретичните модели на разграничението между политическа и юридическа власт имат многобройни практически проекции.

2. ИНИЦИАТИВА

Политическата и юридическата власт се различават според инициативата, по която действат. Политическата власт може да действа по собствена инициатива. За нея е характерен политически активизъм. Типичен е примерът със законодателната инициатива. По правило тя принадлежи на членовете на парламента – депутатите, или на друг политически орган – правителството.

Органите на изпълнителната власт често действат освен по своя инициатива и по инициатива на заинтересуваните – граждани и юридически лица. В тези случаи упраж-

³ Лок, Дж. Два трактата за управлението. С.: ГАЛ-ИКО, 1996, с. 196.

⁴ Вж. Стоилов, Я. Държавната власт – правно-политически разграничения и съотношения. С.: Сиби, 2001, 114–117.

⁵ Вж. Melone, A. P. Four Political Roles Played by US Supreme Court: Rule Interpretation, Boundary Definition, Supervision, and Legislating. – In: The Legal System and American Constitutional Democracy. Ed. M. Frankowska and A. P. Melone. Sofia: St. Kl. Ohridski University Press, 1993, p. 92.

⁶ Peters, E. A. Getting Away from the Federal Paradigm: Separation of Powers in the State Courts. – Minnesota Law Review, 1997, Vol. 81, 1546–1547.

няването на инициативата предоставя информация за самото искане и за обстоятелствата, които са предпоставка за издаване на съответния юридически акт.

Типичната юридическа власт, която принадлежи на съдилищата, действа по инициатива на страните в процеса. Те са винаги външни по отношение на органа, който решава спора. Съдът не може да се самосезира. Това изискване е установено с цел да се гарантира обективност и непредубеденост на съда по отношение на фактите и независимост по отношение на двете страни в спора.

3. СТАБИЛНОСТ НА АКТОВЕТЕ

Политическата власт променя своето съдържание в съответствие с промените в обществените предпочитания. Не е задължително да са се променили обстоятелствата, достатъчно е да се промени общественно-политическата оценка за тях, за да се намеси политическата власт. Много от промените в законодателството са предшествани именно от такава преоценка. Регулирането на дадени въпроси по определен начин не изключва тяхното пререшаване по друг начин в друго време. Динамиката на обществените отношения в съвременното общество прави актовете на политическата власт поначало променливи. Разбира се, честите, непоследователни и не добре обосновани промени на нормативните актове не са желателни, но малко са юридическите средства, с които те да се предотвратят. За случаите, в които могат да се засегнат придобити права, са предвидени ограничения за обратното действие на закона.

Актовете на юридическата власт по правило са стабилни. По принцип те не могат да се променят нито от органа, който ги е постановил, нито по инициатива на заинтересуваните. Тези актове запазват формалната си валидност дори когато тяхното съдържание по пътя на тълкуването се приспособява към промените се обстоятелства. Иначе възможността за промяна е ограничена само в хода на съответния процес – съдебен или административен. Основанието за промяната е точното прилагане на закона. След влизането на акта в сила неговата промяна е допустима само при ограничително определени условия. Стабилността на актовете на юридическата власт осигурява стабилност в правния и в обществения живот. Тази стабилност се обуславя от характера на решаваните от юридическата власт въпроси. Поначало те се отнасят до конкретни случаи и адресати.

4. КОНТРОЛ ВЪРХУ АКТОВЕТЕ

Политическата и юридическата власт се различават както по контрола, който се осъществява върху тях, така и по контрола, който те самите упражняват.

Институциите на политическата власт и техните актове са подложени на обществен, политически и юридически контрол. По-голямата свобода на действие, с която политическата власт разполага, обуславя наличието на повече форми на контрол върху нейните актове. Например парламентът и правителството са подложени на постоянен обществен контрол; на законодателно вето от страна на президента и най-накрая

законите и актовете на изпълнителната власт подлежат на юридически контрол за съответствие с юридическите актове, които имат по-висок от техния ранг.

Контролът върху юридическата власт (върху нейните актове) по правило се осъществява от различни инстанции на тази власт. Той е стриктно формализиран – по основания, обхват и степени. Контролът върху представителите на юридическата власт от страна на политически институции е значително ограничен. При това той не засяга самата ѝ същност – правосъдието. Независимостта на съдебната власт обаче не изключва нейната отговорност – при наличие на предвидените основания и при изпълнение на определена юридическа процедура.

Юридическата власт контролира законосъобразността на актовете на политическата власт. Докато съдът отменя актовете, които противоречат на закона, то съдебните актове по принцип не подлежат на ревизия по законодателен път. Тенденцията е все повече актове на политическата власт – законодателни и административни – да се обхванат от съдебния контрол. Изключенията от този принцип се предвиждат в закон или както е в Германия – в конституцията. Конституционният съд в България нееднократно е обявявал за противоконституционни законови разпоредби, с които се изключва съдебният контрол. Това изключване е недопустимо в случаите, когато неоправдано се ограничава защитата на други конституционни ценности, каквито са основните права на гражданите.

За сметка на широкия по обхват на актовете контрол на съдебната власт върху политическата власт предметът на контрола е ограничен до съответствието с конституцията и законите. Този контрол води до отмяна на незаконосъобразния акт, но неговото съдържание се определя от органа, на който принадлежи позитивната власт. Така се зачитат принципът за разделение на властите и отговорността, възложена на органите на политическата власт.

IV. КОНСТИТУЦИОННОТО ПРАВОСЪДИЕ – ПРЕСЕЧНА ТОЧКА МЕЖДУ ПРАВО И ПОЛИТИКА, МЕЖДУ ПОЛИТИЧЕСКА И ЮРИДИЧЕСКА ВЛАСТ

Днес конституционното правосъдие – било от страна на общите съдилища, било от специализиран за това орган (конституционен съд) – е широко разпространено. Конституционният контрол се обосновава преди всичко с прилагането на принципа Rule of Law и на следващо място – с принципа за разделение на властите. Конституционното правосъдие, създадено, за да предотвратява злоупотреби с политическата власт, навлиза в нейната собствена територия. Поради това развитието на конституционния контрол предизвиква напрежение между представителната и конституционната демокрация. Политическата роля на конституционното правосъдие е подчинена на неговата главна задача – да осигурява юридическа защита на конституцията, на учредителната власт. Това изисква от него като част от съдебната система или извън нея – да се проявява преди всичко като юридическа власт. Изпълнението на посоченото изискване за-

виси от: конституционното определяне на неговия предмет; неговото формиране; инициативата за неговото сезиране, както и от стабилността на постановяваните актове.

1. ПРЕДМЕТ

На пръв поглед според наименованието и характера на дейността на конституционно правосъдие то е форма на юридическа власт, каквато е класическата съдебна власт. Негов предмет е решаването на правни спорове в съответствие с основния закон – конституцията. Веднага обаче трябва да се добави, че става дума за политическо правосъдие, защото се оценяват актове на законодателната, т.е. на политическата власт. Политическият характер на конституционното правосъдие е очевиден в случаите, в които то решава спорове за компетентност между властите и се произнася по други политически въпроси.

Отмяната на акт на политическата власт има политически последици. В това се състои разликата между конституционното, отчасти и административното правосъдие, и класическото правосъдие. Отмяната на закона поставя конституционния съд в ролята на негативен законодател⁷. Заедно с това именно отменителната, негативната власт на конституционното правосъдие запазва неговото родство с правосъдието въобще.

Не така стои въпросът в случаите, в които конституционното правосъдие влиза на практика в ролята на позитивен законодател, т.е. превръща се в политическа власт. Това е сложната дилема между съдебен контрол и съдебен активизъм. Тази дилема ни връща към още по-старата тема за разликата между създаване и тълкуване на правните разпоредби. Тълкуването в правото не е само мисловна дейност, свързана с юридическата аргументация. То е властна дейност, защото органът постановява решение, като конкретизира нормата при нейното прилагане. Тълкуването на правните актове обаче не е безусловно политическа дейност⁸. Тълкуването има родство с политическата власт, когато води до създаване на съдебни, вкл. на конституционни прецеденти. Доколко тези прецеденти и тълкувания са добре обосновани и съобразени с конституцията, е въпрос на конкретен анализ. Не трябва никога да се забравя, че представителната власт принадлежи на парламента и затова на него е възложена законодателната дейност, а на съдебната власт и на конституционния съд е предоставена независимост, за да решават правни спорове.

Компетенцията за самостоятелно абстрактно тълкуване на конституцията, която някои, макар и малко на брой конституционни съдилища, вкл. българският, притежават, създава почти неограничена конституционна, т.е. политическа власт за тези съдилища. Тяхната власт може да се ограничи, ако се предвиди квалифицирано мнозинство за приемане на самостоятелните тълкувателни решения. Същото правило може да

⁷ Вж. **Kelsen, H.** *Judicial Review of Legislation. A Comparative Study of the Austrian and the American Constitution.* – *Journal of Politics*, 1942, № 4.

⁸ Обрато **Melone, A. P.**, *op. cit.*, p. 55, който сред политическите функции, упражнявани от Върховния съд на САЩ, поставя на първо място тълкуването.

се установи и за мнозинството, с което съдът се произнася по оспорените закони за промяна на самата конституция.

2. ФОРМИРАНЕ

Почти единствената възможност за пряко влияние на политическата власт върху органите на конституционното правосъдие е при тяхното формиране. В най-голяма степен това се отнася за централизирания конституционен контрол, осъществяван от конституционен съд. С оглед на поддържане на баланса между властите е логично всяка от институциите, чиито актове се оспорват пред конституционния съд, да участва в определянето на неговия персонален състав. Това не означава непременно да се търси паритет между институциите по отношение на броя на членовете на съда, които определят. Ако се предвиди парламентът да избира по-голям от сегашния брой конституционни съдии с квалифицирано мнозинство, това би допринесло за намаляване на политическото недоверие към решенията на конституционния съд.

За ограничаване на политическата мотивация на конституционните съдии могат да допринесат: изисквания за юридически ценз и висока професионална квалификация; сравнително висока възраст на съдиите, за да не им се налага да се стремят към друга кариера; период на прекъсване между заемането на политическа длъжност и избирането (назначаването) за конституционен съдия.

3. ИНИЦИАТИВА

Конституционното дело при абстрактния конституционен контрол започва по инициатива на субекта, който го сезира, т.е. както започва съдебният процес. Страни в конституционните дела по правило са определени държавни институции. Допускането при определени условия на пряка конституционна жалба (както е в Германия, Испания и в други страни) от страна на граждани и юридически лица има двоен ефект. От една страна, това увеличава възможностите за юридическа защита на правата. От друга – съдейства за намаляване на политизацията на конституционното правосъдие, тъй като инициативата за сезиране не принадлежи само на политически субекти.

4. СТАБИЛНОСТ НА АКТОВЕТЕ

Този въпрос специално се поставя по отношение на актовете на конституционния съд. Неговите актове по форма и стабилност са подобни на съдебните актове. Решенията на конституционния съд, с които закон се обявява за противоконституционен, имат сила на пресъдено нещо⁹. Това означава, че разглежданият спор не може да се подновява и че решението на съда би имало същия ефект по отношение на разпоредби, които в бъдеще биха повтаряли вече обявените за неприложими.

Не така еднозначно стои този въпрос по отношение на тълкувателната дейност на конституционния съд. Тази дейност може да е два вида. Едната се извършва винаги

⁹ Вж. **Сталев, Ж.** Силата на решенията на Конституционния съд, обявяващи закон за противоконституционен. – Съвременен право, 1995, № 5, 10–11.

по повод разглеждане на спор за несъответствие на закона с конституцията и се съдържа в мотивите към съответното решение. Другата се отнася до решенията, с които се дава самостоятелно тълкуване на определени конституционни разпоредби, и се съдържа не само в мотивите, но и в диспозитива на решението.

Всички решения на конституционния съд са задължителни и действат *erga omnes*, но според мен това не слага знак на равенство между двата вида решения. Конституционният съд не може два пъти да се произнася по един и същ въпрос. Но в отговора на друг, подобен въпрос, свързан с предишен, той може да даде тълкуване, което развива и дори коригира – мълчаливо или явно – неговата практика. Проблемът е дали това е правно обосновано и съобразено с разбирането за конституционните принципи.

Ако тълкуването на конституционните разпоредби е постоянен и незавършващ напълно процес, то неограниченият срок за оспорване на закони крие рискове за стабилността на правната система. Затова в някои страни след влизането на закона в сила се поставя срок за неговото оспорване. Най-сложен за решаване е този въпрос при прехода от една политическа и конституционна система към друга¹⁰. Но и в тези случаи е за предпочитане законите, които са произвели изцяло своето действие, да не се подлагат на последваща конституционна ревизия, а ако се смята за необходимо, съществуващите последици да се уредят отново по законодателен път.

¹⁰ Практиката на българския Конституционен съд по отношение на закони, приети до влизане в сила на новата конституция, е противоречива. В един случай той е решил, че искът е недопустим (напр. по Закона за провеждане на референдум за република, защото законът еднократно е произвел своето действие), а в друг случай се е произнесъл по същество и е постановил отмяна на закона (напр. по Закона за отнемане в полза на държавата на царските имоти).

Иван Кьосев

ПРАВНО-ДОГМАТИЧНИ И ПРАВНО-ЛОГИЧЕСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА АНАЛОГИЯТА В ПРАВОТО

1. ПРАВНО-ДОГМАТИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА АНАЛОГИЯТА В ПРАВОТО

Аналогията в правото е правно-догматичен способ с логическа природа, предназначен да се прилага за подпомагането на правното мислене при решаване на специализирани юридически задачи, свързани с рационализиране на правния дискурс и обосноваване на юридическо решение.

Предмет на настоящото изложение е очертаването на характеристиките, които дават представа за същността на аналогията в правото и оттук изграждат и понятието за нея.

Преди всичко трябва да се отбележи, че правната аналогия е правно-догматично понятие. Правните догми представляват система от определени правила. Те се ползват в юридическата аргументация от юристите в дадена правна система, която е еволюирала на достатъчно високо ниво, за да може да утвърди в своите рамки определена съвкупност от правни догми¹. В научната литература се подчертава значението на правните догми в юридическата практика: „Ролята на правната догматика е изключително важна. Като споделят еднакви представи и нагласи за действието на юридическата система и еднакви умения, подходи и похвати за обосноваване на юридическите решения, юристите практически осъществяват еднаквото действие на правните норми.“² Правно-догматичното понятие за аналогията с този му смисъл се появява през XIX век в правните системи на страните от континентална Европа. Този исторически момент бележи само началото на един процес на еволюция на понятието в посока на неговото усъвършенстване и задоволително нормативно институционализиране. В началото на XIX век заедно с процесите на кодификация се поставя началото и на създаване на единна (в рамките на възможното) съдебна практика. Това са основните благоприятни предпоставки и за обособяването на юридическата аналогия с тези нейни белези, каквито тя има и в съвременното законодателство и юриспруденция. Водеща е догмата за единния смисъл на юридическата аналогия. Така окончателно се преодоляват противоречивите възгледи относно същността и ролята на аналогията в правото, които са доминирали за дълъг период от време – от Античността до началото

¹ **Ташев, Р.** Правната догматика. – Съвременно право, 2002, № 3, с. 8.

² **Ташев, Р.** Пак там, с. 9.

на XIX век. Правнодогматичният характер на понятието за юридическа аналогия спомага в най-голяма степен и за нейното нормативно институционализиране. Именно единният смисъл на понятието дава възможност да се закрепят в действащото законодателство правна норма със също така еднозначно действие³. В българското право по отношение на аналогията това е чл. 46, ал. 2 от ЗНА.

Възникването на правното понятие за аналогия в правото предполага достатъчно високо равнище на еволюция на правната система⁴. На това равнище на развитие позитивното право функционира като единно цяло. Съществува конвенция относно правоприлагането. Поради това и аналогията в правото може да се закрепят в чл. 46, ал. 2 от ЗНА и да служи като конкретен способ за преодоляване на юридическите непълноти.

Като резултат от така очертаните особености на проблема се получава възможност за формулиране на следното най-общо понятие: юридическата аналогия е правно-догматично понятие, създадено в хода на правната еволюция, което се формира в една система на позитивното право с високо равнище на съгласуваност на използваните понятия, правни норми и правни догми, при наличието на съответна на това равнище съдебна практика. Аналогията в правото е предназначена да защитава презумпцията за целостта и съгласуваността на правната система, която стои в основата на стабилитета на тази система.

2. ЛОГИЧЕСКО СЪДЪРЖАНИЕ НА АНАЛОГИЯТА В ПРАВОТО

Аналогията е едно от средствата, чрез които логиката намира приложение в сферата на правното мислене. Чрез нея редица от постиженията на логиката като фундаментална наука намират приложение в сферата на правното регулиране.

Логиката се занимава с всеобщите връзки и закономерности в човешкото мислене и тяхната роля в процеса на интелектуалната дейност. Логиката изследва и развива методите на мисленето. Аналогията е част от „арсенала“, който логиката ползва за реализиране на горепосочените задачи.

Логиката е фундаментална наука, която се използва от останалите по-общии или частни области на научното познание. Такава е и връзката между логиката и правото. Правото използва способите на логиката, като ги приспособява за своите нужди. Правото заимства от логиката определен понятиен апарат, научни закони и принципи. Така се изграждат собствени правни понятия, обслужващи юридическото мислене.

Със своята поява учението на правния позитивизъм въвежда засилената роля на логиката в правното мислене. Но както се подчертава от редица автори, правният позитивизъм, макар и доминиран от законите на логиката, не взема под внимание реди-

³ Ташев, Р. Пак там, с. 11.

⁴ Ташев, Р. Пак там, с. 8.

ца обстоятелства от правната действителност, включително и такива от психологическо и етично естество⁵. Правният позитивизъм допринася много за развиване на системата и понятийния апарат на правното мислене, включително и на проблема за аналогията в правото. Но правният позитивизъм се абстрахира от „практическите нужди и конкретните изисквания на правния живот“⁶. (Голямото значение на логиката в правото се разкрива едва когато тя се включи реално в правното регулиране и функционирането на логическите закономерности в правната действителност ги оцени като ефективни, като внасящи в правото справедливост и ред.)

Тъй като логиката разкрива механизма на човешкото мислене, нейната роля в правото е изключително голяма. (Правното мислене се осъществява с помощта на логически понятия, форми и закономерности.)

Логиката в правото има собствено юридическо значение в правната наука и практика. Оттук следват всички особености на правното мислене. Основната задача на логиката е да изследва човешкото мислене. Логиката е „мислене за мисленето“ (Хегел). Логиката изследва дали мислите са правилно свързани, съобразно с определени логически закони и аксиоми. Логиката в правото се използва: 1. за да наложи определени модели на правно мислене; 2. за да установи определени зависимости между правните обекти или явления и да представи аргументирано заключение, от което произтичат определени правни последици.

Преди да разгледаме ролята на аналогията в правното мислене и начините, по които тя осигурява пълноценно тълкуване и прилагане на правните норми и принципи, преди да изследваме видовете аналогия в правото, трябва да осветлим понятието за нея.

Изграждането на цялостно понятие за аналогията в правото изисква разкриването на нейните съществени белези. Тяхната наличност в кумулативно единство ще формира и понятието за аналогия в правото.

Първият основен признак на аналогията в правото е, че тя е част от правното мислене. Аналогията се прилага в случаи, когато при прилагането на основната юридическа умозаключителна схема – дедуктивното умозаключение, се установи, че няма правна норма, годна да послужи за разрешаване на казуса. Жан Луи Бержел посочва, че юристите използват при своите разсъждения „едно предварително наложено правило за поведение, от което се дедуцират последиците“⁷. Също според Бержел юристът „оперира с една предварително установена цел, към която трябва да бъдат ориентирани социалните феномени“⁸. Тоест налице са двата основни способа на формалната логика – дедукция (извеждане, субсумиране на частни съждения от общи предпоставки) и индукция (извличане на общи заключения от частни предпоставки). Аналогията спада към трети вид умозаключителна схема – традуктивните умозаключе-

⁵ Ганев, В. Извори на положителното право. – В: Трудове по обща теория на правото. С., 1998, с. 304; Бояджиев, Хр. Критика на естественото право, историзъм в правото и правен позитивизъм. С., 1929, с. 85.

⁶ Бояджиев, Хр. Цит. съч., с. 85.

⁷ Бержел, Ж. Л. Обща теория на правото. Благоевград, 1992, с. 311.

⁸ Пак там, с. 312.

ния. Тя е способ за получаване на юридическо познание от същата степен на общност.

Съществуват три типа методи на логическото мислене, които в единство позволяват да се постигнат желаните резултати в познавателния процес. Това са индуктивният, дедуктивният и традуктивният логически метод. Аналогията, при която се използва традуктивният метод, е пряко свързана и с останалите два, които я подпомагат при процеса на извеждане на логическия извод и при верифицирането на умозаклучението по аналогия.

Индуктивният метод се изразява в извеждане на някакъв общ закон, закономерност, свойство на даден предмет въз основа на многобройни по-частни положения. Индуктивните методи почиват на опити. Чрез тях се добива ново знание и се извършва неговото обосноваване. Индукцията е в основата на емпиричното познание. Индуктивното умозаклучение има общи елементи с аналогията. Много автори причисляват аналогията към индуктивната логика.

При дедуктивния метод от някакви общи положения се извежда извод за свойства или отношения на определени явления или предмети с частен характер. Като метод на мислене дедукцията е творение на Аристотеловия гений. Когато в логиката на правното мислене е възможно да се постигне новото познание с гарантирана достоверност, е налице модифициране на умозаклучението по аналогия в дедуктивно умозаклучение. Именно това е идеалът, към който са насочени усилията на правното мислене. Достигането на този идеал става с помощта на метода на моделирането. Създаденият по правилата на правното логическо мислене прототип позволява на юриста да аргументира своята позиция максимално убедително.

Както бе посочено, в логиката аналогията се отнася към традуктивните умозаклучения. При тях се сравняват два обекта. Установява се сходство, подобие между тях. В единия обект установяваме определен признак, който е неустановен (неизвестен, неизследван, трудно поддаващ се на анализ) в другия обект. Върху основата на установеното предварително сходство се прави извод за наличието на този признак и във втория обект. Така се извършва пренасяне на информация от единия обект към другия. Колкото по-голям е броят на сходните признаци в сравняваните обекти, толкова по-висока е степента на достоверност на извода по аналогия. С тази своя особеност умозаклучението по аналогия се доближава до разгледания по-горе индуктивен метод на сходството. От голямо значение за достоверността на направените изводи е и това от какъв характер е връзката между общите признаци на сравняваните обекти. Ако бъде установено, че между общите признаци на сравняваните обекти има необходима връзка, т.е., че те съществуват в положение на взаимна зависимост и обусловеност, тогава с много по-голяма степен на достоверност можем да смятаме, че този признак – признака, който по аналогия отнасяме и към втория обект, му е присъщ. Така аналогията се доближава до дедуктивния тип умозаклучение.

Според Венелин Ганев дейността на юристите основно се свежда до дедукция – субсумиране, подвеждане на юридическите факти под предписанията на правната норма. Именно поради своите специфични особености аналогията не е главен обект

на внимание от правната теория. Но това съвсем не омаловажава нейното значение на самостоятелен правно-логически способ. Венелин Ганев разглежда аналогията в контекста на проблема за източниците на позитивното право⁹. Дейността на съдиите по попълване на юридическите празнини се поставя наред със закона, обичая, международните договори като един от източниците на правото.

Становището на В. Ганев подкрепя тезата, че именно в процеса на правоприлагане аналогията има съществено значение за правната теория и практика. По своята логическо-юридическа същност аналогията в правото е производен продукт на правната система, доколкото съществува на базата на вече нормативно закрепена правна регламентация. Но независимо от това, че има вторичен характер, аналогията в правото и в частност правоприлагането по аналогия има свое самостоятелно значение поради специфичните правни последици, които настъпват при прилагането на този правно-логически способ. Ще се присъединя към становището на В. Ганев, че това самостоятелно значение произтича от обстоятелството на взаимнообвързаност на вторичните източници на правото с „първичните конституционни норми“¹⁰. Аналогията в правото съществува, доколкото е правно уредена в позитивното право, построено по общоприетия йерархичен модел, на върха на който се намира конституцията. Проф. Иван Апостолов, подкрепяйки позицията на В. Ганев, посочва, че „решаването по аналогия не е механична дейност на умозаклучаване с готови премиси“¹¹.

В сферата на юридическото аналогията се използва от правото за решаване на определени задачи от юридическо естество. Аналогията като понятие се изучава от логиката. Аналогията в правото представлява заимстване на методи на логическото мислене за нуждите на правото. Аналогията в правото има самостоятелно юридическо значение, доколкото се използва за решаване на юридически казуси. Правото „заема“ от логиката елементите на аналогичното умозаклучение и ги адаптира към изискванията на системата на позитивното право и специфичните юридически процедури. По пътя на тази познавателна еволюция се е появил способът на *analogia legis*.

Доказателство за специфичната роля на аналогията в правото са редица юридически ограничения, които редуцират приложното поле на аналогията по отношение на правоприлагането и тълкуването в правото. По отношение на правоприлагането тези ограничения са свързани както с общите изисквания за допустимост на аналогията (юридическа непълнота в закона или в правото), така и с ограничения в отделните правни отрасли (напр. в наказателното право). Задължително е и спазването на определена в позитивното право процедура. В логиката такива ограничения не съществуват. Аналогията може да се прилага винаги: когато са налице два сходни предмета, те могат да се сравнят и по пътя на аналогичното умозаклучение да се изведе неизвестен до този момент признак в един от изследваните обекти. Аналогията в правото се обособява като специално юридическо понятие.

⁹ Ганев, В. Извори на положителното право, цит. съч., с. 290.

¹⁰ Ганев, В. Пак там, с. 295.

¹¹ Апостолов, Ив. Еволюцията на континенталната тълкувателна теория. – Год. на СУ, Юрид. фак., 1946, т. 41, с. 66.

Вторият основен признак на юридическата аналогия се състои в това, че тя се изразява в умозаклучение, посредством което се осъществява пренасяне на информация от един познаваем правнорелевантен обект (модел) върху друг (прототип) въз основа на определена връзка между тях. Ценността на юридическата аналогия се състои в това, че чрез нея се постига ново знание посредством логическо моделиране в условията на невъзможност за самостоятелно прилагане на други логически способности. При използването на юридическата аналогия познанието за модела е основа за извеждане на умозаклучение за прототипа (обекта с неизвестни признаци).

При традуктивните умозаклучения, към които спада аналогията като логическа операция, се достига до ново знание от същата степен на общност. При традуктивните умозаклучения предпоставките и заключението са с еднаква степен на общност (единични, частни или общи).

В логиката умозаклучението се разбира като „форма на мислене, която ни позволява да разкриваме нови връзки между предметите или съвкупностите от предмети на основата на вече установени връзки между предмети или съвкупности от предмети в предметната действителност“¹². Умозаклучението има една особено важна за правото характеристика – възможността при използването на истинни предпоставки и при спазване на правилата на логическия извод да се достигне до гарантирана истинност на новополученото съждение¹³.

В юридическото умозаклучение по аналогия се включват следните *елементи*:

1. Съждения, при които се разкрива връзката между сравняваните правнорелевантни обекти. Необходимо е да е налице сходство, подобие. Юридическото съждение представлява форма на юридическото мислене, която се изразява в анализ на два или повече обекта от правната действителност и потвърждение или отхвърляне на връзката между тях. Юридическото съждение се изгражда от юридически субект и юридически предикат. Юридическият субект представлява правнорелевантен обект или група от обекти, които притежават определени признаци. Юридическият предикат представлява елемент на съждението, който квалифицира юридически субекта, като му придава определени характеристики. Юридическото съждение притежава и един трети, несамостоятелен елемент със служебни функции. Това е юридическата връзка (*corula*) между субекта и предиката. Чрез нея се закрепва отношението между субекта и предиката.

2. Наличие на обективно основание за пренасяне на информацията от модела към прототипа. То се състои в установеното и доказано подобие между сравняваните правнорелевантни обекти. Необходимо е да бъде установена и доказана закономерна връзка между техните сходни признаци и неизвестния признак на прототипа, който подлежи на установяване.

3. Юридически извод – заключение, което се отнася до прототипа. Тук се извежда този признак на прототипа, който не е бил известен по-рано и не би могъл да бъде получен по друг начин, освен с помощта на юридическата аналогия. Юридическото

¹² Дейков Ал. Формална логика. С., 1999, с. 93.

¹³ Дейков Ал. Пак там, с. 93.

заклучение по аналогия трябва да почива на такива подобни признаци на сравняваните обекти, които да бъдат съществени, да разкриват родството по същност между двата обекта. За да бъде истинен юридическият извод, прототипът не трябва да съдържа такъв признак, който е противоречив на признака, който се извежда по аналогия.

В логиката съществуват два основни типа умозаклучения по аналогия – аналогия за свойства и аналогия за отношения¹⁴.

При аналогията за свойства основанието за пренасянето на информация от модела на прототипа е общността или тъждеството на определени свойства на сравняваните предмети. Умозаклучението има следната структура: сравняват се два предмета – А (моделът) и Б (прототипът). Установява се, че А има следните признаци: П1, П2, П3, П4. Прототипът В също има признаците П1, П2, П3, но не е известно дали притежава признака П4. Въз основа на сходството на признаците П1, П2, П3 се заключава, че прототипът притежава и признака П4.

При аналогията за отношение основанието за пренасяне на информация от модела на прототипа се изразява в наличието на някаква взаимовръзка, взаимнообвързаност между модела и прототипа. Разграничават се следните *подвидове* на аналогията за отношение:

1. Каузална аналогия. Основанието на каузалната аналогия е еднородността на модела и прототипа. Въз основа на тази еднородност се пренася причинно отношение от модела на прототипа – щом А (моделът) има за причина С, то и В (прототипът) има за причина С.

2. Аналогия на следствията. При нея от сходни следствия (действия) се заключава за сходни причини. Логическият извод от тези умозаклучения е вероятен, защото дадено следствие може да се предизвика от различни причини. То може да бъде напълно достоверно, ако за едно следствие има само една причина.

3. Аналогия за съответствието. Тя се състои се в пренасяне на отношението на съответствие от една система на друга система въз основа на съответствието на елементите в двете системи. При пренасянето на едно отношение от една система на друга важна роля има изоморфизмът, т.е. взаимно-еднозначно съответствие между елементите на системите и техните отношения.

4. Структурно-функционална и функционално-структурна аналогия. В първия случай се прави заключение от *тъждеството* на структурата на сравняваните системи към тъждеството на функциите на тези системи. Във втория случай от тъждеството на функциите се заключава за *тъждеството* на структурите на системите. В правото обаче говорим не за *тъждество*, а за *подобие*.

5. Субстанциална аналогия. При нея от тъждеството на проявленията на модела и прототипа се умозаклучава за тъждеството на тяхната основа (носител).

При правоприлагането се използват няколко от разновидностите на аналогията като логическа операция, като ѝ се придават и специфичните юридически характеристики, произтичащи от специфичната среда, в която тя се разгръща. При установя-

¹⁴ Бънков, А. Логика. С., 1975, 365–368.

ването и доказването на юридическа непълнота се използва аналогията за свойства. Тя притежава своя собствена юридическа процедура. Нейните фази са:

1. правоприложителят сравнява двете групи отношения – тези, които са правно регулирани, и тези, по отношение на които съществува юридическа непълнота;
2. установява се сходство в съществените признаци между двете групи сравнявани отношения;
3. установява се, че същественото свойство (качество), което липсва в единия от обектите, а в другия е налице, е качеството „правна регулираност“;
4. извежда се аналогично заключение, че това качество трябва да се пренесе към правно нерегламентираната група обществени отношения по силата на аналогичното умозаключение за свойства, описано по-горе. Така се обосновава необходимостта от правно регулиране на конкретния казус.

При преодоляването на юридическата непълнота при правоприлагането се използват в съчетание други две, споменати вече разновидности на логическото умозаключение по аналогия – аналогията за съответствието и структурно-функционалната аналогия като подвидове на аналогията за отношения. Те се обединяват под общото понятие „аналогия на правните норми“ и подпомагат метода на юридическото моделиране, чрез който се изработва правило за поведение за решаване на юридическото дело. Преодоляването на непълнотите чрез аналогията на правните норми също притежава своя процедура, съставена от следните отделни фази:

1. посредством аналогията за съответствието правоприлагащият орган издирва аналогичната правна норма, в чийто хипотезис са закрепени обстоятелства, подобни в своите съществени елементи на тези, които не са правно регулирани;
2. подобие то между двете групи обстоятелства позволява пренасянето на най-същественото от диспозитивната (разпоредителната) част на правната норма по отношение на правно неуредения казус. В това се състои ролята на структурно-функционалната аналогия. Чрез нея въз основа на най-съществените, максимално обобщени характеристики на аналогичната правна норма се осъществява изработване на правило за поведение за решаване на юридическото дело. Така се обосновава, че обстоятелствата, предмет на казуса, доколкото са подобни на правно уредените, би следвало да се регулират по подобен начин (с подобни правни последици).

Тези две групи аналогични обстоятелства могат да се разглеждат като две отделни системи, които се сравняват. Всяка система представлява „множество компоненти, свързани интегративно, притежаващи обща структура и намиращи се в определена среда“¹⁵. От подобие то в структурата на двете системи (субекти, предмет на правния спор и други съществени елементи на отношенията) се извежда аналогично умозаключение за подобие в техните функции. От последното се извежда насочеността на правното въздействие – как ще се квалифицира юридическото дело и какво ще реши съдът по спорното право.

¹⁵ Кискинов, В. Правна информатика. С., 1994, с. 14.

3. МЕТОДЪТ НА ЛОГИЧЕСКОТО МОДЕЛИРАНЕ ПРИ АНАЛОГИЯТА В ПРАВОТО

В логиката аналогията намира една от най-съществените си роли в т.нар. метод на моделирането¹⁶. При този метод въз основа на аналогия с някакъв съществуващ обект или явление се създава мислена абстракция, прототип, който по-нататък служи за решаване на определени теоретични и практически проблеми. Методът на моделирането използва два логически способа – способа на абстрахирането и способа на конкретизацията. За да се осъществи моделиране, се ползват най-съществените признаци на модела, които се пренасят върху неговия аналог – прототипа. Двата обекта стават сходни в тези свои същностни характеристики. В същото време, когато вече е създаден, прототипът представлява някаква конкретна даденост, т.е. той се превръща в реален обект и средство за решаване на определени задачи благодарение на своето обективизиране в действителността. С помощта на логическия метод на моделирането могат да бъдат създавани материални или идеални обекти за нуждите на съответните научни области. Пример за материален обект, създаден по този метод, може да бъде например архитектурен план на древно селище, за което има оскъдни археологически данни, или структурата на неизвестно до момента химично съединение, представена от някакъв физически носител. Идеалните обекти, резултат на метода на моделирането, съществуват в съзнанието на учения, извършващ експеримента. Те са мисловни дадености, които се закрепват върху материален носител – отразяват се в писмена форма чрез съответни знаци. Оттук следва и връзката между метода на моделирането и метода на формализацията. Моделирането на определени идеални обекти се извършва чрез използване на знаци – логически символи. Тази знакова система отразява формалната страна на обектите (структурно-количествената и обща страна в различни по качество и съдържание обекти)¹⁷. Методът на формализацията разглежда формалната страна на познанието.

За да се изясни същността на метода на формализацията, е необходимо преди това да се определи какво представлява формалният и съдържателният аспект на познанието. Форма на мисленето (познанието) е структурата на мисленето. В правото съответно формата на юридическото мислене е структурата на юридическото мислене. Затова са толкова важни тези логически форми – схеми, формули, чрез които се изразява правното мислене. Те представляват структурата на правното мислене, показват какъв е „алгоритъмът“ на правното мислене.

Под форма на мисленето се разбират структурните връзки, отношенията между частите, елементите на цялото¹⁸. „Структурните отношения са близки до количествените отношения. Те са устойчиви, абстрактни, и общи отношения“¹⁹. Следователно формалната страна на явленията е структурно-количествената страна. „Формалната страна на познанието отразява структурно-количествената страна на явленията“²⁰. Съдър-

¹⁶ Бънков, А. Цит. съч., 427–428.

¹⁷ Пак там, с. 427.

¹⁸ Пак там, с. 424.

¹⁹ Пак там, с. 424.

²⁰ Пак там, с. 424.

жателната страна отразява качествените особености и отношения на предметите и явленията. Тези две страни съществуват във взаимна обусловеност, корелативна зависимост. Познание за съответното явление се постига чрез анализ и на двете му страни. Посредством познанието на формалната страна се постига познание и за качествените особености на явленията. Формалният метод е от най-голямо значение за теоретичното знание. Чрез него действителността и в случая като основен обект на внимание правната действителност се представя чрез най-съществените ѝ (схематизирани) признаци, чрез абстракции. Теоретичното знание използва логически модели на действителността. Опитното, практическото познание допълва теоретичното, т.е. формалното познание трябва да съществува във взаимодействие със съдържателното познание. Това е особено съществено и характерно и за правното мислене, където логиката отвежда юриста към определени изводи, които след това се материализират в съответни практически юридически действия. Независимо от това дали се имат предвид съдията, адвокатът, юрисконсултът, правният съветник – продуктът на неговата правно-логическа дейност при всички случаи придобива определено практическо измерение.

Логическият метод на моделирането се ползва в правото в съответствие със спецификата на всички условия и принципи на правното мислене и обосноваване. Аналогията в правото е в основата на логическия метод на моделиране в правното мислене. Методът на моделиране в правото притежава свои специфични особености. На първо място, обектът, явлението, които служат като модел, не могат да бъдат произволно избрани. Те трябва да притежават някаква релевантност за правото, да удовлетворяват някаква правнозначима потребност. Това най-общо могат да са определени проблеми, с чието разрешаване съществено ще се подпомогнат юридическата теория или практика (или и двете).

На второ място, правното мислене винаги си служи с метода на моделирането, подпомогнат от метода на формализацията. Моделирането се осъществява първоначално като мисловна операция в съзнанието на юриста. Тази мисловна операция се обективира в писмена форма с помощта на определени знаци. Правното мислене се обективира чрез съответна езикова писмена система, която представлява официалния език на съответната държава в неговия правно-логически аспект.

4. ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА АНАЛОГИЯТА В ПРАВОТО

Аналогията в правото е способ за юридическо обосноваване. Като такъв тя е необходим елемент от юридическото мислене. Когато аргументира своето решение по съдебното дело, съдията по необходимост ползва аналогията, доколкото тя е базисен метод на човешкото мислене. Но освен това аналогията в правото има и определени институционални особености, които произтичат от същността на позитивното право като нормативна система за регулиране на обществените отношения.

Правната действителност има институционална природа²¹. Правните норми при тежават най-висока степен на институционалност от гледна точка на тяхното създаване, изразяване и охрана²². Поради това чл. 46, ал. 2 ЗНА представлява нормативна институционализация на аналогията на правните норми и на правопопълващото казуално прилагане на правните принципи. *De lege lata* тази институционализация се проявява в три направления:

На първо място, институционализацията се състои в това, че в един нормативен акт – ЗНА, е предвидена специална правна норма, отнасяща се до едно от проявленията на аналогията в правото. В хипотезата на тази правна норма са предвидени условията и критериите, при които ще се приложи този правно-логически способ.

На второ място, посредством горепосоченото се институционализира процесът на прилагане на аналогията на правните норми (неговото правно-логическо съдържание).

На следващо място, чрез институционализирането на този способ за преодоляването на юридическите непълноти се институционализират и правните последици от неговото прилагане.

Фактът на нормативната институционализация на аналогията на правните норми поражда сериозни правни последици с оглед на дейността на правоприлагащите органи. Те се изразяват в няколко направления. Наличието на чл. 46, ал. 2, изр. 1 ЗНА поражда задължението на правоприлагащия орган (съдът) при всеки случай на констатирана и доказана юридическа непълнота да приложи аналогията на правните норми за нейното преодоляване. При условие, че при наличието на юридическа непълнота съдията не я е идентифицирал и доказал и въпреки това е издал правоприложен акт, използвайки неподходяща правна норма, това означава, че съществуват съществени пороци в издадения акт. В случай, че непълнотата е констатирана и не е приложен чл. 46, ал. 2, изр. 1 ЗНА, ще бъде налице отказ от правосъдие.

Институционалните характеристики на аналогията на правните норми включват и още една особеност. В чл. 46, ал. 2, изр. 1 ЗНА заедно с аналогията на правните норми се институционализират и оценъчните явления „морал“ и „цел“²³. Тези явления определят метаюридическите качества на аналогията на правните норми в частност, а и на аналогията в правото като цяло.

С оглед на институционалните характеристики на аналогията в правото е необходимо да се подчертае, че тя не е само способ за преодоляване на юридическите непълноти. Аналогията е и способ за тяхното откриване. Като такъв способ аналогията не е легално закрепена, но професионалните юристи (най-вече съдиите) я ползват. Този способ също представлява правна догма, чийто произход не е позитивноправен, а емпиричен, част от методите на юриспруденцията. Оттук следва, че аналогията в правото се прилага още преди делото да стигне своята решаваща фаза.

²¹ Бойчев, Г. Правният институционализъм. – Съвременен право, 1997, № 4, с. 92.

²² Бойчев, Г. Пак там., с. 91.

²³ Пак там., с. 91.

Въз основа на разгледаните признаци на аналогията в правото можем да я определим по-конкретно като *правно-логически способ, институционализиран елемент от правното мислене (чрез правните догми), при който чрез умозаключение се осъществява рационализиране (обосноваване) в процеса на тълкуването на правните норми и прилагането на правните норми*. Едно от проявленията на този способ е правно-нормативно институционализирано в позитивното право – аналогията на правните норми.

Старши асистент Бойка Чернева

ЮРИДИЧЕСКИТЕ ЗАДЪЛЖЕНИЯ И ИМПЕРАТИВНО-АТРИБУТИВНАТА ТЕОРИЯ НА ЛЕВ ПЕТРАЖИЦКИ

1. УВОДНИ БЕЛЕЖКИ

Темата за задълженията на личността се обсъжда главно от науките Обща теория на правото, Правна философия, Етика и Политическа либерална философия. Правната наука подчинява проблема за задълженията на въпросите за субективните права и императивния характер на закона. Юридическото задължение не се разглежда като самостоятелно правно явление, поради което липсват достатъчно общотeorетични изследвания на неговата правна природа.

От друга страна, интересът на съвременните обществени науки към темата за задълженията на личността се засилва по отношение на тяхното формиране, съдържание и морална същност. Поставя се темата за основните положителни задължения, които изискват оказване на съдействие и тяхната правна уредба във вътрешното и международното право.

Основен принос на Лев Петражицки за правната наука е изработването на опитно-психологическа теория за същността на правото¹, в основата на която стои императивно-атрибутивно преживяване на задължение. Правосъзнанието (съзнаването на задължение като гарантирано за друг) изчерпва представата на автора за право. Правото съществува само в индивидуалната човешка психика и се състои в способността на човека да преживява императивно-атрибутивни (правни) емоции под формата на задължения. Човек действа по силата на импулси, резултат на възпитание и предишен опит в обществената среда, че трябва да спазва предписанията на правото и морала. Според Петражицки, ако не съществуваше действието на емоциите на задълженията, резултат от многовековното развитие на човешките общества, в отношенията между хората би настъпила неурегулираност. В резултат на преживените правни емоции психиката на хората създава съответните проекционни величини – юридически задължения, правни отношения, субективни права и правни норми. Те не са реални, защото представляват емоционални проекции, изкуствени конструкции на ми-

¹ Лев Петражицки се определя като създател и основен представител на психологическата теория за обосноваване същността на правото. За философско–методологична основа на психологическата теория на правото в края на XIX и началото на XX в. се приемат субективният идеализъм и ирационализмът (вж. История на политическите и правните учения. С., 1989, 437–440).

сълта. Концепцията за императивно-атрибутивното съзнаване на задължението е рационалната основа, върху която Петражицки поставя теорията на правото.

Петражицки изгражда опитно-психологическата теория на правото чрез определяне и класификация на етичните задължения. В исторически и теоретичен аспект задълженията са предмет на изучаване от науката Етика. Петражицки следва тази традиция, но внася новост в правната теория. Той дава определение на етичните задължения и достига до обособяване на юридическите и моралните задължения като видове етични задължения.

В рамките на психологическата теория на правото Петражицки излага идеята си за единно учение за юридическите задължения, субективните права и правните отношения. Тази идея авторът нарича „учение за правото в субективен смисъл“, в чиято основа поставя императивно-атрибутивния (задължително-определителния) и психичния характер на юридическото задължение.

Петражицки се отнася с недоверие към метафизиката и разглежда правото като психичен феномен, който може да се изучава емпирично, интраспективно (метод на самонаблюдение). Централни въпроси на неговите изследвания чрез опитно-психологически прийоми стават задълженията, разбираани като мотиви (импулси)² за поведението на човека. Възгледите му са по същество функционално-социологически и емпирико-позитивистки³. Петражицки си поставя за цел да построи теория на естественото право „на основата на опитно-психологическо изучаване на правото“ чрез определяне на юридическото задължение.

Идеите на Петражицки за юридическото задължение почиват върху нови за времето си методологически и психологически основи, които противостоят на традиционните възгледи за правото, наричани от Петражицки „право в юридически смисъл“. Те се определят от него като „незадоволителни (недостатъчни)“ за правната теория, макар да са много полезни за правните догматици. Петражицки твърди, че правото съществува в индивидуалната психика и се създава не само от държавата, но и от други групи и индивиди. По този начин могат да бъдат открити две основни характеристики на правната теория на Петражицки – психологизъм и антиетатизъм (правен плурализъм).

В този смисъл опитно-психологическата теория на Петражицки съдържа рационални идеи и емпирични прийоми за общотеоретично изследване на юридическото задължение в контекста на класификацията на етичните задължения (правни и морални) – от една страна, и във връзка с правоотношенията и субективните права – от друга страна.

² Психологическата правна теория на Петражицки се смята за основата, върху която се формира и развива психологическото направление в правната социология (вж. **Наумова, Ст.** Социология на правото. С., 2000, с. 55.).

³ Психологическата теория на правото трябва да се разграничава от интуитивните естественоправни възгледи (вж. **Четвернин, В.** Современные концепции естественого права. М., 1988, 88–89.).

2. ЮРИДИЧЕСКИ И МОРАЛНИ ЗАДЪЛЖЕНИЯ

Етичните задължения имат характер на преживявания, т.е. представата за определено поведение се съпътства с репулсивна (отрицателна) или апулсивна (положителна) реакция. Етичните задължения представляват вътрешни императиви, които придават на поведението на личността характер на обвързаност, на задължителност, която противоречи на егоистичните пориви⁴. Петражицки определя етичните задължения като „висш клас“ импулси⁵ и условно ги нарича емоции на дълга, емоции на задължението или етични преживявания, етично съзнание. Емоциите на дълга се преживяват от нас и управляват нашето поведение. Характерно за тях е, че имат мистично-авторитарен характер. Те „противостоят на нашите емоционални склонности и влечения като импулси с висш ореол, които произтичат от друг (тайнствен) източник“. В този смисъл, както Петражицки отбелязва, са ученията на историческата школа в правото и на различни съвременни юристи и философи за „народния дух“, „общата воля“, „инстинкта на народа“, разглеждани като висш авторитет, който стои над индивида и неговата индивидуална воля.

Посочената от автора характеристика на етичните задължения оказва влияние върху възгледите на Скандинавската школа в правото, чиито привърженици се определят като „реалисти“. Те обясняват правото в психичен смисъл, изследвайки етичните преживявания на хората спрямо понятия като „задължение“ и „право“⁶.

Друга особеност на етичните задължения (правни и морални) е тяхното свойство да се преживяват като вътрешни пречки за свободата, за свободния избор. Петражицки открива това свойство на емоциите на дълга в два вида представи на хората, отразени в „езика и други продукти на човешкия дух“, наречени от него „фантастични“⁷. От една страна, представата за принципи на поведението и норми, които се преживяват като „закони“, „заповеди“ и „забрани“. В съответствие с посочения мистичен авторитет на етичните емоции заповедите и забраните се поставят над хората. От друга страна, субектът, спрямо когото са насочени заповедите и забраните, „се намира в особено състояние на несвобода, на свързаност“⁸.

В правната философия и теория заповедите и забраните са част от темата за юридическите задължения. Създателите на рационалните юснатуралистски концепции като Гроций, Пуфендорф и Томазий разглеждат правото като заповед, т.е. една вер-

⁴ **Петражицкий, Л.** Теория права и государства в связи с теорией нравственности. СПб., 1909, 23–25.

⁵ За да изведе възгледите си за правото като съзнаване на задължението, Петражицки обособява нов елемент на психиката на индивида – емоции или импулси. Основна тяхна характеристика е, че имат пасивно-активна природа, „от една страна представляват своеобразни претърпявания (отличаващи ги от познанието и чувствата), а от друга страна – пориви, вътрешни подтици, активни преживявания, или могат да бъдат квалифицирани като пасивно-активни, страдателно-моторни преживявания, или като моторни, импулсни раздражения“.

Емоциите играят основна роля в човешката психика за мотивиране на поведението, за подбуждане към „външни действия“ (телодвижения). Петражицки достига до извода, че понятието „мотив“ има научен синоним – понятието „емоция“.

⁶ **Кели, Дж.** Кратка история на западната теория на правото. С., 1998, 249–250; **Baum, K.** Leon Petrazicky und seine Shuler. Berlin, 1967, 110–111.

⁷ **Podgorac, T.** Pravna politika L. Petrazickog: Na osnovi iskustveno – psiholoskog izucavanja prava. Belgrad, 1983, 386–387.

⁸ **Петражицкий, Л.** Цит. съч., 35–37.

бална формулировка, чрез която се оповестява волята на един индивид, отправена към друг индивид. Заповедта е императив, правило за поведение, което поражда юридически задължения. Една от основните теми на Пуфендорф е учението за задълженията, разбирани като човешко поведение. Доколкото всеки човек действа съгласно собствена воля, дотолкова е необходимо изработването на правила, свързващи волята на различни хора – закони, заповеди, забрани.

На първо място сред естествените задължения на човека Пуфендорф поставя задължението да не се нарушават правата на другите, т.е. да се спазват законите (заповедите) на човешкото общество⁹. Юридическите задължения се определят като естествени задължения, създавани от обществото за защита на естествените права на човека. Макар да поставят темата за задълженията на човека, посочените естественоправни теории подчиняват съществуването на юридическите задължения на идеята за естественото право. Това не позволява да се обсъжда въпросът за тяхната самостоятелна правна същност.

Според императивната теория (направление в правния позитивизъм), чиито основни представители са Бентам и Остин, **заповедите и забраните са външни императиви, реално съществуващи правила за поведение, които пораждат юридически задължения**. Така например Остин определя правото като съвкупност от заповеди на суверена, които са в корелативна връзка с юридическите задължения. Функцията на една заповед е да установи задължение, а не субективно право.

Посоченото твърдение прекъсва връзката между правото и начините на негово формиране. Недостатък на императивната теория е, че отрича правото на индивидите на гражданско неподчинение. Правото се разбира в изключително тесен смисъл, като се свежда до наличието на законодателство, обосновано от теория за задължението. Налице е „двойно-императивен характер“ на правото – законът е заповед на суверена, а понятието за юридическо задължение включва в съдържанието си санкция.

Императивната теория разглежда заповедта не като част от юридическото задължение, както е в теорията на Петражицки, а като негов източник. Нормите, които създават субективни права, също са императиви, защото носят съответни заповеди. Императивната теория достига до извода, изказан от Бентам, че няма смисъл да се говори за субективно право, ако то не се представи във вид на задължение. Заповедите имат принудителен характер, защото предвиждат санкции при неизпълнение на задължението. Принудителните норми, съдържащи се в заповедите и забраните, установяват субективните права като продължение на юридическите задължения. Законите създават само задължения, субективните права се извеждат от юридическите задължения.

В правната теория съществуват становища, които довеждат до крайност посочените възгледи и отричат съществуването на субективното право. Тези възгледи не мо-

⁹ В съответствие с естествения закон естествените задължения на човека се разделят на: задължения по отношение на Бог, задължения на индивида към самия себе си и задължения към другите хора (вж. **Малышева, Н.** Политико-правово наследство Самуила Пуфендорфа. – Правоведение, М., 1991, № 1, с. 26.)

гат да бъдат приети от съвременната правна теория, която разглежда връзката между субективно право и юридическо задължение. В този смисъл е и негативната критика, която отправят Х. Келзен и Х. Харт към разбирането за правото единствено като съвкупност от принудителни норми, създаващи юридически задължения. Така например Харт смята, че нормите, които установяват задължения, макар и първични, не изчерпват представата за право. Съществуват и вторични правила за поведение: правила за промяна, правила за признаване и правила за вземане на решение¹⁰.

От друга страна, поставянето на юридическото задължение в центъра на цялата императивна теория води до обосноваване на общозадължителния характер на правото като нормативна система. Правните норми са еднакво задължителни, независимо дали установяват права, или задължения. Императивната теория основателно се определя като „теория за юридическото задължение“¹¹. Според Бентам юридическото задължение е в основата на разбирането за правно регулиране на поведението и анализа на други правни явления – субективно право, правоотношение, закон, юридическа отговорност. По този начин се обогатява възгледът за възможността да се изработи универсална концепция за задължението.

За разлика от императивната теория Петражицки правилно акцентира върху връзката на юридическото задължение със субективното право. Неговата теория се приближава до съвременните разбирания за социално задължение, в частност за юридическо задължение, в смисъл на отношение (задължението се реализира поради съзнаване на правната власт на едно лице да отправи обвързващо волеизявление, а не поради съзнаване на принуда). Заповедите и забраните са част от преживяването на морално или юридическо задължение и представляват вътрешни императиви. Те нямат обективно съществуване, преживяват се като правила и норми с висш авторитет, в резултат на което се формира една от характеристиките на етичните задължения – съзнаването, че субектът, спрямо когото са отправени заповедите и забраните, се намира в състояние на обвързаност. Императивният характер на заповедите и забраните се преживява като висш авторитет във връзка със субективното право на друг.

Допирни точки между императивно-атрибутивната теория на Петражицки и императивната теория на Бентам и Остин се откриват при обсъждане на моралния характер на юридическото задължение. Според Петражицки преживяването на задължението като принадлежащо на друг е достатъчно за наличието на юридическо задължение, без значение е какво точно се преживява. Представителите на императивната теория приемат, че не е необходимо да съществува връзка между морални и юридически задължения. Императивната теория настоява, че има общ елемент в задължението в морален и юридически контекст и че разликата не засяга значението на задължението. Следователно сравняваните правни теории са морално неутрални и се отнасят към позитивизма в правото.

Заповедта и забраната като императиви, задължителни правила за поведение, стоят в основата на деленето на задължения на положителни и отрицателни. Те са

¹⁰ Hart, H. The concept of law. Oxford, 1975, 77–89.

¹¹ Hart, H. Essays on Bentham. Studies in Jurisprudence and Political Theory. London, 127–128.

свързани с императивния характер на правната норма¹² и начина, по който тя формулира задължения. Забраната установява отрицателни задължения за правните субекти, чието съдържание се реализира чрез бездействие (въздържане от определено поведение). Заповедта съответно възлага положителни задължения, т.е. изисква от задължените активно поведение.

Положителните и отрицателните задължения са предмет на научна дискусия в съвременната правна теория и правна философия с оглед на тяхното отразяване във вътрешното и международното право¹³. Посочената класификация поставя въпроси, свързани с източниците на задълженията, границите на задълженията, задълженията на държавата за реализиране на основните права на човека, съществуването на основните положителни задължения и тяхната съотносимост към основните отрицателни задължения¹⁴.

В правната теория се застъпват и становища, според които юридическите задължения представляват **ограничения, предвидени в правните норми**. В едни случаи законодателят установява забраняващи правни норми, чрез които формулира изискване за въздържане от определено поведение – забрани или отрицателни задължения. В други случаи законодателят създава задължаващи правни норми, предписващи активно поведение под формата на задължение (положително задължение). Заповедите са волеизявление на законодателя, правни норми, които включват и норми, предоставящи възможност за избор на субекта. Посоченото разбиране се използва, за да бъде изведен критерий за разграничаване на правните норми съобразно с характера на предписаното поведение на човека (задължаващи, забраняващи и оправомощаващи). Определянето на правната забрана като отрицателно задължение и поставянето ѝ на една плоскост с юридическото задължение, разбирано като положително задължение, не позволява да се изгради цялостно понятие за юридическо задължение, различно от правната норма. Забраните трябва да се разглеждат във връзка със заповедите като елемент от правните норми. Положителното в теорията на Петражицки е използването именно на този подход при определяне на задължението – заповедите и забраните представляват „норми, правни принципи“.

Императивно-атрибутивната теория на Петражицки се определя като оригинална от неговите последователи и критици поради извеждането на критерий за разграничаване на моралните от юридическите задължения, което не е възможно при традиционното им деление от Кант¹⁵. Според Кант едно задължение може да бъде и морално, и юридическо. Задължението е морално, когато е налице вътрешно съзнаване на дълг. В случаите, в които поведението е съобразено с предписанията на закона, независимо от вътрешните мотиви на личността, задължението има юридически характер. Изходната позиция на немския философ е разбирането, че перфектните задължения на човека съдържат две основни характеристики: 1. неизпълнението на задълже-

¹² Торбов, Ц. История и теория на правото. С., 1992, с. 267.

¹³ Бойчев, Г. Правова държава. С., 2003, 68–76.

¹⁴ Valdes, E. Los Deberes Positivos Generales y su Fundamentacion. Madrid, 1986.

¹⁵ Кант, Им. Метафизика на нравите. С., 1992, с. 105.

ние води до причиняване на вреди; 2. носителят на притезанието може да иска изпълнение. Кант забелязва съществуването и на неперфектни задължения, визирайки случаите, в които на задължението не съответства корелативно право.

Положителните задължения за оказване на съдействие, обозначавани във философията и теорията на правото като основни положителни задължения, не са перфектни и както по-късно Дж. Мърфи отбелязва, представляват „морална заповед, сравнима с невъзможност“¹⁶. Невъзможността за изпълнение не поражда задължение. Следователно според преобладаващото мнение в теорията основните положителни задължения не са същински задължения.

Преимущество на теорията на Петражицки е липсата на концептуално противоречие при определяне на задължението. Същността на етичното задължение се изразява в съзнаване на обвързаност под въздействието на различни емоции. Петражицки успява да формулира единно понятие за задължение, към което могат да бъдат отнесени всички видове задължения, предмет на изследване от правната философия и правната теория (перфектни и неперфектни, свършени и несвършени, положителни и отрицателни, основни и специални).

Задълженията на личността са основно понятие в науката Етика, която изследва преживяването на дълг в съзнанието на индивидите. Петражицки разделя етичните задължения на морални и юридически. Той разглежда правото като част от етиката, което предопределя и основното понятие в неговата правна теория – юридическото задължение. Правото представлява особен вид психически преживявания, организирани с етичните задължения.

Венелин Ганев също поставя правото в сферата на етиката. За разлика от Петражицки известният български теоретик на правото смята, че задълженията не трябва да се изучават от правната наука. Той не споделя класификацията на етичните задължения на морални и юридически. Венелин Ганев отрича самостоятелността на юридическите задължения като правно явление¹⁷.

Определянето на юридическото задължение като вид етично задължение е недостатък на опитно-психологическата теория на правото. Съвременната правна теория разглежда юридическото задължение в рамките на системата на правото, която съществува независимо от останалите нормативни системи. Преобладава становището, че юридическите задължения се отличават от нравствените (етични и морални) задължения и на тази основа се обсъжда въпросът за връзката между тях. Нравствените задължения се институционализират в правото, което води до възникване и на юридически задължения¹⁸.

Достояние на българската правна теория е обосноваването на връзката между нравствени и юридически задължения, подчинявайки я на по-големия въпрос за нравствеността и правото. Основателно се застъпва становището, че нравствените задъл-

¹⁶ **Valdes, E.** Цит. съч., 17–20.

¹⁷ **Ганев, В.** Трудове по обща теория на правото. Императивно-атрибутивната правна теория на проф. Л. И. Петражицки. С., 1998, с. 53.

¹⁸ **Бойчев, Г.** Цит. съч., 68–76.

жения се институционализират в правото, като запазват своето самостоятелно съществуване. Това позволява по-детайлно да се разгледа отразяването на видовете нравствени задължения в правото и допринася за определянето на юридическото задължение като правно явление с институционална същност според правния институционализъм, обоснован от Георги Бойчев¹⁹.

3. ИМПЕРАТИВНО-АТРИБУТИВНА СЪЩНОСТ НА ЮРИДИЧЕСКОТО ЗАДЪЛЖЕНИЕ

В рамките на своята психологическа теория на правото Петражицки формулира основната характеристика на юридическото задължение – неговия императивно-атрибутивен характер. Обосноваването на тази характеристика е ценна за правната наука, защото разкрива значението на претенцията в понятието за юридическо задължение. В правните емоции задължението е неразривно свързано с претенцията, с притезанието.

Задълженията стоят в основата на поведението на личността и на социалните групи. В едни случаи съзнанието на личността включва задължения, които не се представят като дължащи се на други. Тези задължения, които не включват „обвързаност по отношение на друг“ и се представят като „свободни за нас, незакрепени за друг (*obligatio libera*)“, Петражицки определя като чисто императивни. Те се съдържат в норми, които авторитетно установяват определено поведение, но не предоставят претенция за изпълнение. Императивните задължения остават извън правото.

Задълженията, които Петражицки разглежда като императивни, в правната философия се наричат етични задължения. Задълженията, които не са гарантирани за друг, т.е. не съдържат претенция, нямат императивно-атрибутивен характер. Поради тази причина те не могат да придобият и юридически характер, защото по правило не се отразяват в правото. Петражицки се доближава до тази идея, като поставя чисто императивните задължения извън правото.

В други случаи съзнанието на човека съдържа задължения, които се преживяват като полагащи се на друг, закрепени „като негово благо, като принадлежащ му, работен или иначе придобит от него актив (*obligatio attributa, acquisita*)“. „Такива задължения, които се съзнават като несвободни по отношение на други, закрепени за други, по които това, към което е задължена едната страна, се полага на другата страна, като нещо, което ѝ се дължи“, авторът определя като „правни или юридически задължения“²⁰. Те имат императивно-атрибутивен характер и съответстват на моралните задължения, разглеждани от правната философия в рамките на нравствеността.

Макар да подчинява правото на етиката, Петражицки предлага ясен критерий за разделянето на нравствените задължения на морални и етични, което не противоречи на класификацията на юридическите задължения на положителни и отрицателни.

¹⁹ Бойчев, Г. Правният институционализъм. – Съвременно право, 1997, № 4, 90–100.

²⁰ Петражицкий, Л. Цит. съч., с. 50.

Етичните задължения имат императивен характер, а моралните задължения – съответно императивно-атрибутивен характер.

Определянето на моралните задължения само като отрицателни задължения се критикува в правната наука. Принципът „да не се вреди другиму“ може да бъде нарушен както чрез неизпълнение на отрицателни задължения, така и чрез неизпълнение на положителни задължения. Класификацията на юридическите задължения на положителни и отрицателни в правната теория се извършва в зависимост от поведението, което изискват правните норми – активно или пасивно²¹. Използването именно на този критерий е важен за правната наука, защото е във връзка с определянето на абсолютните и относителните субективни права, на които съответстват задължения за пасивно и активно поведение. Аргументите за рационалност на възгледа²², че моралните норми изискват отрицателни задължения, а етичните норми – положителни задължения, отстъпва пред класификацията на юридическите задължения на положителни и отрицателни в зависимост от поведението, което изискват²³.

Според Петражицки **преживяването на задължение и претенция едновременно придава императивно-атрибутивен характер на правото**. В правните емоции задължението е неразривно свързано с претенцията, с притезанието. Неизпълнението на юридическо задължение се разглежда като причиняване на вреда, тъй като задължението се преживява като принадлежащо на друг. В други случаи задължението не е обвързано с нещо, което се полага на друг, а неизпълнението не представлява недопустимо посегателство, причиняване на вреда. Атрибутивното съзнаване на задължението, т.е. съзнаването на юридическото задължение, оказва по-силно влияние върху поведението на човека, отколкото чисто императивното съзнаване на задължението. По този начин императивно-атрибутивното (правното) съзнание оказва непосредствено влияние върху поведението.

Живко Сталев сполучливо използва идеите на Петражицки за императивно-атрибутивния характер на юридическите задължения и дава определение на „онтологичното битие на правните норми и правните последици“, включително и на „съответни частноправни права и задължения при договор“. Императивно-атрибутивните (правните) преживявания при правните последици, в частност при юридическите задължения, според Ж. Сталев са интуитивни и в основата им стои конкретно преживяване²⁴.

Императивността и атрибутивността не са самостоятелни свойства на задълженията. Свойството „императивност“ е свързано със задължителност, а свойството „атрибутивност“ – с притезание. Императивността на юридическите задължения няма самостоятелен характер, а е „рефлекс на атрибутивните емоции“. Представата за действията, които трябва да се извършат от задължените, се съпътства от важната роля на „положителните ефекти и блага“, които се дължат на притежателя на правото. Резултатът от правното преживяване е определено мислено съдържание – правна нор-

²¹ **Торбов, Ц.** История и теория на правото. С., 1992, с. 267.

²² **Поповилиев, М.** Нравственост, право и държава. С., 1993, 35–36.

²³ **Valdes, E.** Цит. съч., 17–20.

²⁴ **Сталев, Ж.** Нормативната сила на фактическото. С., 1997, с. 20.

ма, изразяваща съдържащата се в правната емоция реална психологическа връзка на задължението и претенцията (правото). С оглед на това Петражицки заявява: „ние под право в смисъл на особена класа реални феномени ще разбираме тези етични преживявания, които имат атрибутивен характер“.

Императивно-атрибутивният характер на юридическите задължения получава своето развитие във възгледите на социолога на правото Жорж Гурвич. Той възприема в голяма част психологическата теория на Петражицки и допълва разграничението на задълженията на двустранни (непосредствена връзка между право и задължение), т.е. правни и утилитарни (едностранна морална обвързаност). По-късно, в теорията за обществените форми, билатералните (двустранните) задължения се разглеждат като „мултилатерални“ (ценностните представи се уеднаквяват в социалните групи)²⁵.

От друга страна, в правната теория съществуват и становища, които неоснователно отричат значението на императивно-атрибутивния характер на юридическите задължения. Те се противопоставят на възможността чрез императивно-атрибутивния си характер правото да бъде отграничено от морала. Според Адам Подгурецки моралните задължения също имат императивно-атрибутивен характер. Проблемът за разграничаване на правото от морала не може да бъде решен без отчитане елементите на външната принуда, на политическия характер на правото, органическата връзка на правото с държавата. За Подгурецки чисто императивни задължения не съществуват. Всяка императивност според него предполага и атрибутивност, защото в противен случай неоснователно се разширява областта на правото, което от своя страна води до крайно субективна гледна точка²⁶ и довежда субективния идеализъм до правен солипсизъм.

Този възглед се споделя от Венелин Ганев. Той приема, че индивидуалното императивно-атрибутивно съзнаване на задължението не може да се използва за разграничаването на морала от правото. „Всички социално-етични норми са от атрибутивен характер“, поради което е необходим обективен критерий, който да се издигне над индивидуалното емпирично-атрибутивно съзнание²⁷.

4. ВЪЗГЛЕДИ ЗА СЪЩНОСТТА НА ЮРИДИЧЕСКОТО ЗАДЪЛЖЕНИЕ

Петражицки поставя въпросите, на които правната наука трябва да даде отговор във връзка с юридическите задължения като продължение на темата за етичните задължения. Според него необходимо е да се изгради цялостно учение за юридическите задължения, което да изследва същността на юридическото задължение, връзката между юридическо задължение и субективно право и възможността за съществуване на задължения без съответстващи им права.

²⁵ Baum, V. Berthold, K. Цит. съч., 110–111.

²⁶ Подгурецки, А. Очерк социологии права. М., 1974, 252–253.

²⁷ Ганев, В. Цит. съч., с. 41.

Петражицки обобщава съществуващите възгледи за същността на задълженията. Според едни автори **задължението представлява съвкупност от заповеди, забрани и норми, отправени към разумно същество**. По този начин се представят главното социалните задължения в областта на морала.

Други автори разглеждат **задължението като принуда, изходяща от висша воля или висша заповед**. Например Кант подчертава важността на задълженията и смята, че задължението е „принуждаване към неохотно приемана цел“. При юридическите задължения според него е налице замяна на мотивацията (при моралните задължения) с „външна (физична) форма на налагането им“, т.е. принуда. Кант поставя въпроса за превръщането на моралните задължения с помощта на категоричния императив в юридически.

За правната теория важно значение има разбирането за задължението като физическа или психическа принуда, породена от опасността от настъпване на неблагоприятни последици при неизпълнение, откъдето произтича необходимостта от подчинение. При юридическите задължения като съществена се определя физическата (механичната) принуда.

Определянето на юридическото задължение като физическа или психическа принуда не съответства на мястото, което отрежда съвременната правна наука на юридическото задължение сред останалите правни явления. Юридическото задължение заедно със субективното право се поставя в рамките на диспозицията на правните норми. Юридическото задължение, доколкото представлява и психически акт, включва съзнаването на задължителността на определено поведение.

Правната (психическа и физическа) принуда представлява метод за въздействие спрямо лицата, които не са изпълнили юридическо задължение. Чрез правна принуда се осъществява волята на държавата, а не на задълженото лице²⁸. Правната принуда винаги е свързана с правонарушение. Следователно трябва да се прави разлика между понятията „юридическо задължение“ и „неизпълнение на юридическо задължение“. Юридическото задължение не може да бъде разглеждано като принуда²⁹. Съзнаването на опасността от настъпване на неблагоприятни последици при неизпълнението на юридическо задължение е резултат от методите за убеждение, които използва държавата за формиране на правосъзнанието.

Съществуват и възгледи относно задължението като „особено състояние на не-свобода, обвързаност на субекта“, спрямо когото е отправена висша заповед или воля. Привържениците на посоченото разбиране разглеждат задължението като **неизбежност, „необходимост от определено поведение“**. Субектите се намират във фактическа зависимост от норми, императиви, които са отправени към тях. Следователно липсва задължение, ако липсва съответен императив (норма). Юридическото задължение е представено като нормативно явление, без да се отчита неговият реален характер, който се проявява при реализиране на правните отношения.

²⁸ Дачев, Л. Общо учение за държавата. С., 1999, с. 88.

²⁹ Драмалиев, Л. Философски увод в морала и правото. С., 2000, с. 329.

На следващо място, трябва да бъдат посочени и възгледите за задължението като **воля, подчинена на чужда воля**, задължението като съответна воля на този, спрямо когото е насочен императивът или чуждата воля³⁰. Така например създателят на психологическата теория на признанието Бирлинг смята, че задължението представлява воля, подчинена на друга воля, признато от съответна норма. От една страна, задължението съществува само по отношение на чужда воля и представлява подчиненост на чужда воля, свързана със съответна норма, от друга страна, всяко задължение включва в съдържанието си дължимостта в общ смисъл, нормата.

На последно място, във философията и правната наука задълженията се разглеждат като **поведение на субектите, спрямо които са насочени нормите, императивите**. Това поведение е свързано със задължение на конкретни правни субекти и може да се изрази в положителни или отрицателни действия, които се реализират в рамките на фактически (житейски) отношения, протичащи в съответствие с установени норми. Юридическите задължения се разглеждат като пасивната страна на правното отношение.

Юридическото задължение теоретично се обсъжда във връзка със субективните права и правните отношения, което потвърждава ценността на идеята на Петражицки за „**учение за правото в субективен смисъл**“. „Правата и правоотношенията в нашия смисъл по такъв начин не представляват нещо отделно и отличаващо се от юридическите задължения.“³¹ Те също имат императивно-атрибутивен (правен) характер. В рамките на посоченото учение може да бъде обяснена институционалната същност на юридическото задължение.

Петражицки отрича като „наивно-реалистични“ посочените възгледи за същността на задължението, в частност на юридическото задължение, защото те се обединяват около идеята за обективно съществуване на задълженията, свеждайки ги до императиви (заповеди, норми), отправени към волята на разумно същество, или на личието на две воли³². Това води до смесване на задълженията с други явления (императив, воля, принуда, обвързаност, поведение) и не разкрива тяхната сложна проекционна природа.

Реално-психологическата теория на Петражицки не може да бъде приета изцяло поради обстоятелството, че тя отрича обективния характер на юридическото задължение и на правото въобще. Тезата на Петражицки, че правото няма обективен характер, не се приема от повечето автори³³. В. Ганев също отрича възгледа на Петражицки за изцяло психическия характер на задължението и се присъединява към възгледите за реалния характер на задължението.

От друга страна, в теорията се застъпва мнението, че задължението несъмнено представлява и психически акт, свързан със съзнанието на личността. Идеите на Петражицки, макар да изключват обективния характер на юридическото задължение,

³⁰ Петражицкий, Л. Цит. съч., с. 357.

³¹ Петражицкий, Л. Цит. съч., 50–52.

³² Петражицкий, Л. Цит. съч., 355–358.

³³ Зорькин, Д. Позитивитская теория права в России. М., 1978, 199–233.

предоставят възможност за изследване на психическите характеристики на понятието, които имат значение за правото. Още повече, както смятат по-късните критици на психологическата теория на правото, Петражицки и неговите последователи едва ли са отричали реалността на правните институции и „прилагането на съзнателно и рационално законодателство“³⁴. Цялата си изкуствено-психологическа теория Петражицки изгражда, за да обоснове създаването на една нова наука, а именно правната политика, която да осъществи връзката между индивидуалното съзнаване на задължението и позитивно право.

Макар и протичащо само в съзнанието на индивида, юридическото задължение в теорията на Петражицки притежава една обективна характеристика – съществуването на задължението не се свързва непременно със съзнанието на задълженото лице, то може да бъде преживяно и от носителя на субективното право, и от трето лице. Тази особеност оправдава използването на термина „юридическо задължение“³⁵, а не на субективно задължение.

Знанията, които предлага Петражицки, имат общотеоретично значение за понятието „юридическо задължение“. Те се основават на общи принципи, отличаващи се с вътрешна организираност и непротиворечивост в изводите относно юридическото задължение и водят до формиране на цялостна теоретико-правна система. В нея обяснение намират както естественоправни, така и позитивноправни идеи за юридическото задължение. Следователно теорията на Петражицки предлага многовалентно разбиране за юридическото задължение, но поставя акцент върху неговото общотеоретично значение за правната наука в смисъла, в който съвременната правна теория разбира правните понятия.

³⁴ Baum, V., Berthold, K. Цит. съч., с. 111.

³⁵ В българската правна теория този възглед се споделя от Живко Сталев (вж. Сталев, Ж. Цит. съч., с. 20.).

VARIA

Васил Мръчков

УРЕЖДАНЕ НА ПРАВНИТЕ ПОСЛЕДИЦИ, ВЪЗНИКНАЛИ ОТ ОБЯВЕНИЯ ЗА ПРОТИВОКОНСТИТУЦИОНЕН ЗАКОН

I.

1. Влязлото в сила решение на Конституционния съд, с което закон е обявен за противоконституционен, поставя редица интересни и деликатни правни въпроси. Една част от тях са уредени в чл. 151, ал. 2 Конст., който гласи: „Решенията на Конституционния съд се обнародват в „Държавен вестник“ в 15-дневен срок от приемането им. Решението влиза в сила 3 дни след обнародването му. Актът, обявен за противоконституционен, не се прилага от деня на влизането на решението в сила.“ Друга част от въпросите, свързани с възникналите правни последици от обявяването на закона за противоконституционен, са уредени в чл. 22, ал. 4 от Закона за Конституционен съд (ЗКС). Той предвижда: „Възникналите правни последици от акта по ал. 2 се уреждат от органа, който го е постановил“. А ал. 2 на чл. 22 ЗКС постановява, че „Актовете, обявени за неконституционни, не се прилагат“¹.

2. Общото, което обединява тези разпоредби, е: уреждане на правните последици от обявения за противоконституционен акт от Конституционния съд. Въпросите, които поставят двете разпоредби – на чл. 151, ал. 2 Конст. и чл. 22, ал. 4 ЗКС, са в крайна сметка въпроси, все свързани с действието на решенията на Конституционния съд. А решенията на Конституционния съд са неговите основни властнически актове. И тъй като уредбата на Конституционния съд е конституционна материя (гл. VIII, чл. 147–152 Конст.), то и неговите решения носят този характер. И това е обяснимо: в решенията си Конституционният съд осъществява своите конституционни правомощия, включително и своето най-често упражнявано правомощие по чл. 149, ал. 1,

¹ Член 22, ал. 2 ЗКС възпроизвежда конституционната разпоредба на чл. 151, ал. 2, изр. 3 Конст. Той нищо „ново“ не прибавя, за да оправдае правото си на самостоятелно съществуване като законова разпоредба и още по-малко на правна норма. Срещу тази неправилна нормотворческа практика на буквално или смислово възпроизвеждане на конституционни разпоредби в законите и на законови разпоредби в подзаконовни нормативни по прилагането на законите вж. **Неовски, Н.** За текстовете на закони, които възпроизвеждат конституционни разпоредби. – Юридически свят, 2002, № 2, 141–147.

т. 2 Конст.: да се произнася „по искане за установяване на противоконституционност на законите и другите актове на Народното събрание, както и на актовете на президента“.

3. При тази хомогенна по своя характер конституционна материя уредбата на правните последици от действието на решенията на Конституционния съд трябваше да се съдържа в Конституцията. А сега тя се оказва разпокъсана между основния закон (чл. 151, ал. 2 Конст.) и обикновения закон – чл. 22, ал. 4 ЗКС. Вероятно това се дължи на непълноти и пропуски в конституционната уредба, които са били установени след приемането на Конституцията и затова са запълнени с приетия наскоро след нея Закон за Конституционен съд. Но каквито и да са причините, които обясняват това състояние, струва ми се, че то не може да бъде споделено. Не само защото се е получило неоправдано разпокъсване на правната уредба, но и защото е **принизен рангът** на част от тази уредба от конституционна в законова, което е неправилно. Конституцията допуска и делегира уреждането с обикновен закон само на „организацията и дейността на Конституционния съд“ (чл. 152 Конст.). Колкото и широко да се тълкуват понятията „организация“ и „ред“ за дейността на Конституционния съд, те не биха могли да обхванат и действието на решенията на Конституционния съд, за да се отнесат към предмета на регулиране на текущото законодателство, чийто акт е Законът за Конституционен съд (вж. по-долу № 5–25).

4. Въпросът за мястото и ранга на нормативния акт, в който се уреждат последиците от обявления за противоконституционен закон от Конституционния съд, е важен, защото рангът на нормативния акт, в който се съдържа една правна норма или правна разпоредба като част от правната норма, определя нейния – на съответната правна разпоредба, юридически ранг. Ако е включена в закон, тя е законова и трябва да съответства на Конституцията (арг. чл. 5, ал. 1 in fine Конст.). А на законовите норми трябва да съответстват разпоредбите в подзаконовите нормативни актове (арг. чл. 120 и 125 Конст., чл. 3, 5, т. 1 и чл. 23 ЗВАС). „Нормативният акт трябва да съответства на Конституцията и на другите нормативни актове от по-висока степен“ – гласи чл. 15, ал. 1 ЗНА. Тази обща законова разпоредба, макар и съдържаща се в закон, който далеч предшества по време Конституцията от 1991 г. (ЗНА е приет през 1973 г.), не само че не ѝ противоречи, но е в пълно съответствие с нея, съгласува се напълно с нейния основен принцип за правовата държава (абз. 5 от преамбюла и чл. 4, ал. 1 Конст.) и може да се разглежда като негова конкретна проява. Юридическият ранг на правните разпоредби определя и вида на контрола, който се упражнява върху тях: конституционен – за съответствието на законите и законовите разпоредби с Конституцията и с международните актове, по които България е страна, упражняван от Конституционния съд (чл. 149, ал. 1, т. 2 и 4 Конст.), съдебен – за съответствието на подзаконовите нормативни актове с Конституцията и международните договори, по които България е страна, още и със законите, упражняван от Върховния административен съд (арг. чл. 125, ал. 2 Конст., чл. 5, ал. 4 Конст., чл. 5, т. 1, чл. 23 ЗВАС и др.) и т.н. Следователно, ако нормата на чл. 22, ал. 4 ЗКС се съдържаеше в Конституцията, тя щеше да установява конституционно задължение за Народното събрание да приема за-

кони за уреждане на правните последици от обявения за противоконституционен закон от Конституционния съд. Изобщо, като споделям констатацията, направена в специалната литература, че правното действие на решенията на Конституционния съд „е крайно недостатъчно регламентирано“ както в Конституцията, така и в Закона за Конституционен съд², смятам, че **de Constitutionae ferenda** при една бъдеща промяна в Конституцията тези въпроси би трябвало да намерят **своето място в гл. VIII от основния закон**³. Следващото изложение ще даде допълнителни основания за този извод (вж. по-долу № 10–12, 18–25)

5. Правните последици от влязлото в сила решение на Конституционния съд, с което оспорен пред него акт е обявен за противоконституционен, могат да бъдат обособени в **две групи**.

Първата група се отнася до последиците от решението на Конституционния съд по чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст. **за обявения като противоконституционен акт**. Те са били предмет на оживено обсъждане в правната литература с оглед на обявения за противоконституционен закон. То започна, след като поставих този въпрос в една статия, публикувана в столичен ежедневник през лятото на 1995 г.⁴ По-късно – в края на 1998 г., изразих обстойно становището си по него в периодичния юридически печат⁵. Ето защо сега не смятам за необходимо да се връщам към него.

Втората група се отнася до възникналите **правни последици от акта, който е обявен за противоконституционен**. Именно за тях се отнася разпоредбата на чл. 22, ал. 4 ЗКС (вж. по-горе № 1). Те са предмет на изследване в следващото изложение (вж. по-долу № 7–14).

6. Преди да преминем към същината на въпросите, се налага още едно уточнение относно неговия обхват.

Въпросът за уреждането на възникналите правни последици от акта, който е обявен за противоконституционен с решение на Конституционния съд, е получил най-обща правна уредба в чл. 22, ал. 4 ЗКС. В чл. 22, ал. 4 ЗКС се имат предвид всички ак-

² Певев, П. Конституционно правосъдие. С.: Сиела, 1997, с. 169.

³ П. Певев приема, че „това може да стане най-добре с изменение на Конституцията, но в краен случай и със закон, като допълнение към Закона за Конституционен съд или Закона за нормативните актове“ (Конституционно правосъдие. Цит. съч., с. 181).

⁴ Становищата в доктрината по този въпрос са разделени. Едното становище приема, че конституционният съд отменя обявения за противоконституционен закон или неговите разпоредби и на тяхно място „възстановява“ действието на предхождащата го законова уредба. Това становище се поддържа от проф. Ж. Сталев, проф. Н. Неновски и Г. Марков. То беше възприето от Конституционния съд с Решение № 22 от 31 октомври 1995 г. по к. д. № 25 от 1995 г. (обн., ДВ, бр. 105 от 1995 г.) и стана официалното становище по този въпрос, което е задължително за всички държавни органи, юридически лица и граждани (чл. 14, ал. 6 ЗКС). Това становище е обстойно обосновано и доразвито от **Сталев, Ж., Н. Неновски**. Конституционният съд и правното действие на неговите решения. С.: Сиби, 1996, 9–64, 71–111. Другото становище приема, че решението на Конституционния съд, с което се обявява за противоконституционен закон, преустановява неговото прилагане в бъдеще съгласно чл. 152, ал. 2, изр. 3 Конст., но не го отменя. То се поддържа от проф. Б. Спасов, проф. Ем. Друмева, проф. Евг. Танчев, проф. Ж. Миланов, проф. Л. Корнезов, доц. П. Певев, доц. Г. Близнашки и от автора на тези редове. (Вж. по-подробно по този въпрос моята статия: За правната сила на решенията на Конституционния съд, които установяват противоконституционност на законите. – Съвременен право, 1998, № 6, 7–22 и цит. лит.). Към това второ становище напоследък се присъедини и доц. Р. Ташев (Теория на тълкуването. С., 2001, 261–264).

⁵ Съвременен право, 1998, № 6, 7–22.

тове, които съгласно чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст. подлежат на конституционен контрол: закони, приети както при действието на сегашната Конституция от 12.VII.1991 г., така и по предхождащите я конституции на българската държава⁶, включително и закони за изменение и допълнение на Конституцията (р. № 3 от 10. IV. 2003 г. – обн., ДВ, бр. 36 от 2003 г.), заварени от действащата Конституция нормативни укази, издадени при действието на Конституцията от 1947 г. (чл. 35 Конст. във връзка с чл. 5, б. „б“ от Закона за Президиума на Народното събрание от 1948 г., отм.) и на Държавния съвет по Конституцията от 1971 г. (чл. 94, т. 2)⁷, Правилника за организацията и дейността на Народното събрание, както и указите на президента на републиката.

7. Следващото изложение се ограничава само до обявените за **противоконституционни закони** или техни отделни разпоредби, включително и заварените от Конституцията от 12. VII. 1991 г. и действащи нормативни укази. Това ограничение е направено по две съображения. От една страна, за да се съсредоточи вниманието върху един въпрос, което позволява по-обстойното му разглеждане. А от друга страна – понеже тъкмо този въпрос от юриспруденцията на Конституционния съд има най-голямо практическо значение и приложение. Това е, защото законите са основен източник на действащото право и са най-чести случаите, в които Конституционният съд е сезиран с искания за обявяване за противоконституционни на отделни законови разпоредби и се е произнесъл по тях. От 3 октомври 1991 г., когато започна работата си, до 31 декември 2003 г. Конституционният съд е постановил 228 решения, 165, т.е. повече от 72 на сто от тях, са решения по искания за установяване на противоконституционност на отделни законови разпоредби⁸. През изтеклите 13 години от дейността на Конституционния съд, доколкото ми е известно, няма случай на обявен за противоконституционен цял закон, включително и цял закон за изменение и допълнение на действащ закон, приет при действието на Конституцията от 12 юли 1991 г.

II.

8. Както беше посочено (вж. по-горе № 1), правните последици, възникнали от обявявания от Конституционния съд закон за противоконституционен, са уредени в чл. 22,

⁶ В началото на своята дейност Конституционният съд с Определение от 29.XII.1991 г. по к. д. № 1/1991 г. (РОКС 1991–1992, с. 293–294) и Определение № 5 от 4.VI.1992 г. по к. д. 11/1992 г. (РОДС 1991–1992 г., с. 252–253) не допускаше контрола за конституционност върху законите, приети преди Конституцията от 1991 г. Впоследствие – от началото на 1996 г., Конституционният съд промени, струва ми се, с основание, своето становище, когато с Определение № 1 от 1.V.1996 г. по к. д. № 31/1995 г. (РОКС 1996, с. 238–239) прие, че контролът за конституционност, упражняван от Конституционния съд, е на общо основание допустим и върху законите, приети преди влизането в сила на действащата Конституция от 1991 г. В този смисъл е и практиката на Конституционния съд от 1996 г. насам (вж. Конституция на Република България, анотирана с тълкуванията на Конституционния съд. Съставител Нено Неновски. С.: Сиби, 2001, 262–263).

⁷ **Мръчков, В.** Трудово право. III изд. С.: Сиби, 2001, 91–92 и посочената практика на Конституционния съд.

⁸ Тези данни са извлечени от сборниците „Решения и определения на Конституционния съд (РОКС) 1992–2002.“, изд. БАН. Към тях са прибавени и решенията на Конституционния съд за 2003 г., тъй като още не е публикуван сборникът РОКС за 2003 г.

ал. 4 във връзка с ал. 2 ЗКС⁹. Правните въпроси, които поставя тази законова разпореда, могат да бъдат обединени в 3 групи:

- а) понятие за възникналите правни последици от обявения за противоконституционен закон и техните видове;
- б) момент на възникване на тези последици;
- в) уреждане на тези последици. Тук се включват такива въпроси, като: предмет на предстоящата за създаване правна уредба, компетентен орган да я приеме, насоки и същност на уредбата на тези последици, ред за извършването ѝ, нейното действие във времето и т.н.

Поставянето и разглеждането на тези въпроси е предмет на следващото изложение (вж. по-долу № 9–25).

9. Правните последици от обявения за противоконституционен закон от Конституционния съд са последици, възникнали от приложението на този закон, когато е действал. Тези последици са възникнали при неговото действие права и задължения на засегнатите правни субекти – физически и юридически лица и държавата, придобитите вещни и други права, създадените правоотношения за упражняването на тези права и за изпълнението на породените задължения, получени обезщетения и различни други видове плащания и т.н.

Една част от тези права и задължения, която може да бъде по-голяма или по-малка в зависимост от продължителността на времето, през което е действал обявеният за противоконституционен закон, вече е реализирана и правоотношенията по тях са приключени. Правата, които са упражнявани, или задълженията, които са се изпълнявали по тях, са погасени чрез изпълнението им или по давност. Възникването, изпълнението и прекратяването на тези правоотношения е настъпило по време, когато съответният закон е действал правомерно. Неговото правомерно действие се основава на презумпцията за конституционност на приетите от Народното събрание закони по реда, предвиден в Конституцията. Тази презумпция се основава на нормалното и обичайно случващо се в законодателната дейност на парламента – приемането на конституционносъобразни закони. Това становище, обосновано от Ханс Келзен¹⁰, се споделя и в нашата правна литература¹¹. Но тази презумпция е оборима. Тя може да бъде оборена само от Конституционния съд с влязло в сила негово решение по

⁹ За краткост в следващото изложение ще се използва изразът „закон, обявен за противоконституционен“, като се имат предвид и обявените за противоконституционни отделни законови разпоредби – хипотеза, която, както беше вече посочено (вж. по-горе № 7), е най-често срещаната в практиката на Конституционния съд при прилагането на чл. 149, ал. 1, т. 2 ЗКС. Това е, струва ми се, и логически вярно, защото това, което важи за цялото (за закона), важи и за неговите части – за отделните законови разпоредби, обявени за противоконституционни.

¹⁰ **H. Kelsen**, *Théorie pure du droit*. Paris: Dalloz, 1962, 360–364; **от него**: *Le contrôle de constitutionnalité des lois*. – *Revue française du Droit constitutionnel*, 1990, № 1, p. 23; *Théorie générale du droit et de l'Etat*. Bruylant: L. G. D. J., 1997, 209–214.

¹¹ **Сталев, Ж.** Сила на решенията на Конституционния съд, обявяващи закон за противоконституционен. – Във: **Сталев, Ж., Н. Неновски**. Конституционният съд и правното действие на неговите решения. С.: Сибир, 1996, с. 13; **Неновски, Н.** Относно решение № 22 от 31 октомври 1995 г. на Конституционния съд. – Във: **Сталев, Ж., Н. Неновски**. Конституционният съд. Цит. съч., 92–93. Това съчинение по-нататък ще се цитира с името на автора на съответната част, на която се позовавам.

чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст.¹² Тази група от правни последици от прилагането на обявения по-късно за противоконституционен закон са погасени. По отношение на тях обявеният по-късно за противоконституционен закон правомерно се е прилагал и ги е уредил. Посягането върху тях, струва ми се, не е и допустимо, защото нарушава правната сигурност на личността като проява на сигурността на правните субекти, въздигната в един от върховните принципи на правата на личността (абз. 3 от преамбюла на Конституцията), или на конституционната повеля законът да създава и гарантира на всички граждани и юридически лица еднакви правни условия за стопанска дейност (чл. 19, ал. 2 Конст.). Според мен това не е и желателно, защото ще възкреси правоотношения, които, отминали във времето, трудно биха могли да бъдат възстановени в техния автентичен вид.

Другата група от правни последици се отнася до **висящите** правоотношения, „застигнати“ от влязлото в сила решение на Конституционния съд, с което законът, който ги е породил, е обявен за противоконституционен. Тези правоотношения са заварени от обявяването за противоконституционен на съответния закон. „Съответният закон“ е законът, при който са възникнали, но не са били окончателно приключени и изпълнени при действието на този закон, т.е. по тях продължават да съществуват неупражнени права и неизпълнени задължения на правните субекти. В това е и смисълът на правното понятие за заварени висящи правоотношения¹³. Тези правоотношения не могат да бъдат уредени от закона, при който са възникнали, защото е обявен за противоконституционен. Това повелява изрично чл. 151, ал. 2, изр. 3 Конст., съгласно който „Актът, обявен за противоконституционен, не се прилага от деня на влизането на решението в сила“. Това е впрочем една от отликите между обявения за противоконституционен закон, който влязлото в сила решение на Конституционния съд обезсилва, „което е равносилно на отмяна на закон от Народното събрание“ (чл. 84, т. 1 от Конституцията)¹⁴, и изменения и отменения закон по обичайния конституционен парламентарен ред с друг последващ закон¹⁵. При изменен или отменен закон от Народното събрание по чл. 84, т. 1 Конст. висящите правоотношения ще се уредят от закона преди отмяната или изменението му, защото са възникнали при неговото действие и са били породени от него, освен ако законодателят „по изключение, и то с изрична разпоредба“ придаде обратна сила на закона или на отделни негови разпоредби (чл. 14, ал. 1 ЗНА). При обявен за противоконституционен закон това е невъзможно и недопустимо по силата на чл. 151, ал. 2, изр. 3 Конст. Тази конститу-

¹² **Сталев, Ж.** – Във: Конституционният съд и правното действие. Цит. съч., с. 13; **Неновски, Н.** – Във: Конституционният съд и правното действие. Цит. съч., с. 93.

¹³ **Василев, Л.** Действие на новите граждански закони към заварени правоотношения според законодателството на преходния период в НРБ. – Известия на Икономическия и Правния институт, серия „Правни науки“, 1953, № 1–2, 118–119.

¹⁴ Из мотивите на решение № 22 от 31 октомври 1995 г. по к. д. № 25 от 1995 г. на Конституционния съд (обн., ДВ, бр. 105 от 1 декември 1995 г.).

¹⁵ Проф. **Н. Неновски** отбелязва, че „отменителният ефект на обезсилването на закон, обявен за противоконституционен с решение на Конституционния съд, не може да се приравнява във всяко отношение на **формалната отмяна** (подч. е на Н. Н.), която се постига със закон на Народното събрание за отменяне или заменяне на закон (Конституция на Република България. Анотирана с тълкуванията на Конституционния съд. Съставил Н. Неновски. С.: Сиби, 2001, с. 280, заб. 74 под линия).

ционна разпорежда заповядва „абсолютна“ неприложимост на обявения за противоконституционен закон не само за възникване в бъдеще на правоотношения от него, но и за висящите, т.е. възникнали при неговото действие, но неприключили правоотношения. Това създава „правен вакуум“, който трябва да бъде запълнен с нова правна уредба. Именно тази група от правни последици подлежи на уреждане по чл. 22, ал. 4 ЗКС. За тях важат и следващите изисквания, които чл. 22, ал. 4 ЗКС предявява (вж. по-долу № 10–12).

10. Времето, през което възникват правните последици от обявения за противоконституционен закон от Конституционния съд, обхваща времето, през което обявеният за противоконституционен акт е действал, т.е. е пораздал правни последици. А това време е заключено между два момента: от деня на влизането в сила на съответния закон до деня на влизането в сила на решението на Конституционния съд за обявяването му за противоконституционен. Във всеки конкретен случай то е с различна продължителност. Тя се определя от момента, в който е оспорена неговата конституционност пред Конституционния съд, и от деня, в който решението на Конституционния съд, с което е обявена противоконституционността на съответния закон, е влязло в сила.

Ако за противоконституционен е обявен закон или нормативен указ, денят, в който е влязъл в сила и е започнал да действа, се определя в самия акт. Когато такъв срок или дата в него не е била определена, тогава според общото правило на чл. 5, ал. 5 Конст. той е влязъл в сила 3 дни след обнародването му в „Държавен вестник“. Изчисляването на срока в тези случаи се извършва в календарни дни съгласно чл. 72 ЗЗД (чл. 41 ЗНА).

11. Тези последици са продължили да възникват, докато е действал съответният оспорен закон, обявен за противоконституционен от Конституционния съд. Крайният момент на действието на този закон е определен общо и се отнася за всички закони, обявени за противоконституционни от Конституционния съд. Това е, защото уреждането на този въпрос се извършва чрез действието на решението на Конституционния съд, с което законът е обявен за противоконституционен. А това решение има една и съща природа за всички случаи на спорове по чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст., независимо от съдържанието на оспорения закон¹⁶.

Този въпрос е уреден в чл. 151, ал. 2 Конст. и включва **три** основни момента:

¹⁶ Това разрешение би трябвало да бъде приложено и за оспорването пред Конституционния съд на закони за несъответствието им с общопризнатите норми на международното право и с международните договори, по които България е страна (чл. 149, ал. 1, т. 4 Конст.). Решението, с което Конституционният съд е приел наличието на такова несъответствие, има същите правни последици, както и в случаите на чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст. – когато съответният закон или нормативен указ е обявен за противоконституционен. Това е, струва ми се, така, защото и в двата случая по чл. 149, ал. 1, т. 2 и по чл. 149, ал. 1, т. 4 in fine Конст. се признава и обявява несъответствието на оспорения закон с един **по-висш** по правна сила акт от правната сила на оспорения закон: с Конституцията в случая на чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст. и с международния договор, по който България е страна (чл. 5, ал. 4 Конст.) и с общопризнатите норми на международното право (на които Конституцията в случая на чл. 149, ал. 1, т. 4 Конст. признава значението на международни договори, по които България е страна). А че международните договори, по които България е страна, имат по-висша правна сила от законите, следва от разпоредбата на чл. 5, ал. 4 Конст.

а) Обнародване на решението на Конституционния съд в „Държавен вестник“. На обнародване в „Държавен вестник“ подлежат всички решения на Конституционния съд. Този извод следва от чл. 151, ал. 2, изр. 1 Конст. Решенията на Конституционния съд се обнародват в „Държавен вестник“ в 15-дневен срок от приемането им от съда;

б) Решението влиза в сила 3 дни след обнародването му. Срокът се изчислява в календарни дни съгласно чл. 72 ЗЗД. След изтичането на този срок, т.е. от 4-ия ден насетне от обнародването му в „Държавен вестник“, решението на Конституционния съд проявява своето действие спрямо обявения за противоконституционен закон;

в) С влизането на решението на Конституционния съд в сила обявеният за противоконституционен закон преставя да се прилага. От този ден насетне той преставя да поражда и правни последици, поради което и няма какво да се урежда с акта по чл. 22, ал. 4 ЗКС (вж. по-долу № 12). Това е дълбока промяна в правния ред, която предизвиква влязлото в сила решение на Конституционния съд, с което обявява даден закон за противоконституционен. В това е и същността на конститутивното (правопроменящото) действие на тези решения¹⁷.

12. Уреждането на висящите правоотношения, породени от действието на закона, обявен за противоконституционен, е завършващият етап от внасяне на ред и сигурност от дълбоката промяна, която е предизвикала обявяването на закона за противоконституционен.

И тъй като нашата Конституция не определя срок, в рамките на който конституционността на закона може да бъде оспорена пред Конституционния съд, датата на неговото оспорване може да се окаже твърде отдалечена от датата на неговото влизане в сила¹⁸. А това означава и от датата, на която Конституционният съд е обявил с вляз-

¹⁷ Конститутивното действие на решенията на Конституционния съд, с които се обявяват закони за противоконституционни, е обосновано от Келзен още в 20-те години на ХХ век (**Kelsen, H.** *Le contrôle de constitutionnalité des lois.* Op. cit., p. 23) и се поддържа и в по-късните му съчинения (**Kelsen, H.** *Théorie pure du droit.* Op. cit., 368–369). Това разбиране при действащата Конституция се поддържа и в българската правна литература (**Сталев, Ж.** – Във: Конституционният съд. Цит. съч., 62–63, 85–86. От него изхожда и **Пенев, П.** Конституционно правосъдие. Цит. съч., 174–181).

¹⁸ Безсрочното оспорване на конституционността на законите поражда „неблагоприятни последици за лицата и правния ред“, поради което не се споделят от **проф. Н. Неновски** (Конституционният съд. Цит. съч., с. 93). Той предлага в чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст. този срок да се ограничи на не повече от 6 мес. от влизането на закона в сила (от него: Конституцията: актуални въпроси на теорията и практиката. С.: Сиби, 2002, 89–90).

Този въпрос заслужава отделно и задълбочено проучване.

Предимството на сегашното разрешение е, че дава възможност по пътя на чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст. всички закони, включително и заварените от влизането в сила на Конституцията от 12. VII. 1991 г., да подлежат на конституционен контрол с произтичащите от това положителни последици, толкова повече, че § 3, ал. 1 и 2 ПЗР на Конституцията на практика, струва ми се, не изпълниха своето предназначение. Но и недостатъците му не са малко – преди всичко правната несигурност, която създава за правните субекти. Ако се възприеме ограничаването със срок на оспорването на законите по чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст., заварените от Конституцията закони няма да могат да бъдат оспорвани пред Конституционния съд. Разбира се, интензивността, бързината, а за съжаление, и прибързаността, с която се променя нашето законодателство, прави все по-малък броя на заварените от Конституцията закони, поради което практическото значение на проблема за тези закони намалява. А и опитът от почти 13-годишното съществуване на Конституционния съд показва, че конституционността на законите обикновено се оспорва наскоро след приемането им. Установяването на срок ще действа дисциплиниращо за органите по чл. 150, ал. 1 Конст. Те ще бъдат подтикнати да подлагат на задълбочено проучване в този срок новоприетите закони и техните последващи изменения и допълнения. А това ще бъде полезно за правоприлагането. Впрочем сега е времето професионално да се претеглят съображенията „pro“ и „contra“.

ло в сила решение оспорвания закон за противоконституционен. В тези случаи съответният закон е действал дълго време и дълго време е пораждал и натрупвал правни последици. Разбира се, по-голямата част от тях ще са приключени и погасени, поради което не ще се нуждаят от уреждане по чл. 22, ал. 4 ЗКС, защото те не са висящи (вж. по-горе № 9). Но за тези случаи може да се предполага, че и възникналите и непогасени правни последици ще бъдат повече на брой. Това предположение се основава на логическото и житейско очакване, че от по-голямата маса възникнали правни последици от продължителното действие на закона преди обявяването му за противоконституционен абсолютно по-голяма ще бъде и масата на натрупаните от продължителното му действие неприключили правоотношения. Затова и обществената необходимост от тяхното уреждане по реда на чл. 22, ал. 4 ЗКС ще бъде по-голяма. А и въпросите, които очакват уреждане, могат да се окажат по-деликатни и по-сложни поради отдалечеността им във времето (вж. по-долу № 17–25).

13. Съгласно чл. 22, ал. 4 ЗКС тези висящи правоотношения трябва да бъдат уредени от **органа**, който е издал оспорвания закон, обявен за противоконституционен. При влязло в сила решение на Конституционния съд, с което е обявен за противоконституционен закон, този орган е Народното събрание. Това е най-лесният за решаване въпрос.

По-трудни са другите два въпроса.

14. **Първият** е: как, в какъв смисъл, в каква насока трябва да бъдат уредени тези правни последици? И какво всъщност означава „уреждане“ на възникналите правни последици от обявения за противоконституционен закон?

Законът (чл. 22, ал. 4 ЗКС) мълчи по този въпрос. На пръв поглед изглежда, че предоставя решаването на този въпрос изцяло на органа, който е издал обявения за противоконституционен акт, т.е. в случая на Народното събрание. Но както ще видим по-нататък, това не е съвсем вярно (вж. по-долу № 18). И все пак, въпреки мълчанието на закона, струва ми се, че има достатъчно основание да се отгатне отговорът на поставения въпрос. Той се извлича от Конституцията.

Посоката, в която трябва да се търси уреждането на възникналите правни последици, се извлича от онези разпоредби на Конституцията, за несъответствие с които законът е обявен за противоконституционен. Тази посока във всеки конкретен случай на решение на Конституционния съд по чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст. е очертана имплицитно или експлицитно в мотивите на съответното решение на Конституционния съд и преди всичко в неговите главни мотиви, а според обстоятелствата може да се съдържа и в допълващите мотиви на решението. Това на свой показва високите изисквания, на които трябва да отговарят мотивите на решенията на Конституционния съд. Тези изисквания, макар и изрично да не са установени, се извличат от високото място, което Конституционният съд заема в структурата на висшите органи на държавна власт според Конституцията, от неговите функции, от изискванията за високи професионални и нравствени качества, на които трябва да отговарят членовете на Конституционния съд (чл. 147, ал. 3 Конст.), и т.н. Като цяло те следват от духа на Конституцията. А тя е единствената, която може да установява изисквания към Конституционния съд за мо-

тивирание на неговите решения, защото те са основата, на която трябва да се уредят възникналите последици от обявения за противоконституционен закон.

15. Оттук следва една важна последица за законодателния орган. Неговата законодателна целесъобразност в тези случаи, струва ми се, е ограничена. Тя е ограничена от съответното конкретно решение на Конституционния съд и от насоките, които се извличат от неговото решение и от мотивите на решението. На тази „ограниченост“ на законодателната целесъобразност на законодателния орган не трябва да се гледа като на посягателство върху суверенитета на Народното събрание, а като средство, което самата Конституция предвижда за осигуряване на нейното върховенство и на задължението, което тя поставя тъкмо за Народното събрание – законите, които приема, да не ѝ противоречат (арг. чл. 5, ал. 1 Конст.). Тази идея е израз на върховенството на самата Конституция, на нейното надмощно юридическо значение, което се изразява в по-голямата ѝ правна сила спрямо законите и на принципа на правовата държава, който Конституцията двукратно изразява (абз. 5 от преамбюла и чл. 4, ал. 1 Конст.). А принципът на правовата държава съгласно чл. 4, ал. 1, изр. 2 Конст. изисква страната да се управлява, на първо място, според Конституцията и, на второ място, според законите, като се имат предвид законите, които съответстват на Конституцията. От друга страна, конституционността на законите се оценява и определя единствено и само от Конституционния съд, когато те бъдат оспорени пред него, и никой друг орган в държавата не може да прави общозадължителни оценки по този въпрос. И само Конституционният съд може да се произнася по този въпрос и да произнася меродавни и задължителни за всички държавни органи, юридически лица и граждани оценки (чл. 149, ал. 1, т. 2 и чл. 151 Конст. и чл. 14, ал. 6 ЗКС).

16. Уреждането на правните последици, възникнали от обявения за противоконституционен закон от Конституционния съд, означава да се създаде нормативна уредба за тях. Това ще рече да се създадат правни правила (норми), които установяват права и задължения на правните субекти, участващи в съответния вид обществени отношения, ред и гаранции за тяхното осъществяване и т.н. Това е необходимо, защото законът, който ги е уреждал, е обявен за противоконституционен и той вече не се прилага (чл. 151, ал. 2, изр. 3 Конст. – вж. по-горе № 9).

Вярно е, че пред „правния“ вакуум, който създава конститутивното действие на влязлото в сила решение (вж. по-горе № 11), Конституционният съд с решение № 22 от 31 октомври 1995 г. по к. д. № 25 от 1995 г. (РОКС – 1995, с. 233–250) прие, че „Когато Конституционният съд обяви за противоконституционен закон, с който се отменя или изменя действащ закон, последният възобновява действието си в редакцията преди отмяната или изменението от влизане в сила на решението на съда.“ Оставям настрана споровете „за“ и „против“, които повдигна това решение, защото тук то не е предмет на разглеждане, а и съм имал възможност да взема отношение по него¹⁹. По-важни са други две съображения, които показват, че то не решава всички проблеми,

¹⁹ Вж. **Сталев, Ж.** – Във: Конституционният съд. Цит. съч., 71–82; **Неновски, Н.** – Във: Конституционният съд. Цит. съч., 83–111; **Спасов, Б.** Конституционният съд. С.: Сиби, 1998, 147–152; **Пенев, П.** Конституционно правосъдие. Цит. съч., 174–181; **Мръчков, В.** За правната сила на решенията на Конституционния съд. Цит. съч., 7–21.

които очертава чл. 22, ал. 4 ЗКС. **Първо**, то се отнася само за решения на Конституционния съд, с което е обявен за противоконституционен закон, а не и другите актове по чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст. **Второ**, решение № 22 от 31 октомври 1995 г. визира само хипотезата на обявен за „противоконституционен закон, с който се отменя или изменя действащ закон...“. Вън от обсега на това решение са случаите, когато е обявен за противоконституционен закон, който за първи път урежда определени обществени отношения и следователно няма предхождаща го правна уредба, която да възобнови действието си в редакцията преди отмяната или изменението от влизане в сила на решението на съда. Впрочем с всички резерви към това решение, като приемам неговата задължителна сила, склонен съм да гледам на него като на „спешна мярка“, която запълва празнотата, създадена от решенията на Конституционния съд, обявяващи за противоконституционни законови разпоредби, с които се отменят или изменят действащи закони. Ето защо това решение на Конституционния съд не отстранява необходимостта от **трайно уреждане** на възникналите правни последици от обявения за противоконституционен закон по чл. 22, ал. 4 във връзка с ал. 2 ЗКС. Проблемът си остава и „чака“ своето решение съгласно чл. 22, ал. 4 ЗКС.

17. **Вторият въпрос** е: кои и какви по вид и характер са възникналите правни последици от обявения за противоконституционен закон? Тематично те могат да бъдат разделени на **две** групи.

18. **Първата група** от тях се отнася до уреждане на всящите правоотношения, възникнали от действието на обявения за противоконституционен закон (вж. по-горе № 9). Тяхната уредба е наложителна, за да се запълни правният вакуум, създаден от влизането в сила на решението на Конституционния съд, с което законът е обявен за противоконституционен. Тя обхваща уреждането на правните последици, възникнали от него, но останали неприключени поради разпоредбата на чл. 151, ал. 2, изр. 2 Конст. (вж. по-горе № 9). Правният ред и правната сигурност, които са част от сигурността като върховен принцип на правата на личността, която прокламира преамбюлт на Конституцията (абз. 3), както и от принципа на правовата държава (абз. 5 от преамбюла, чл. 4, ал. 1 Конст.), не могат да оставят в състояние на постоянна или продължителна всящност, неопределеност и несигурност тези последици като неуредени. Те изискват тяхната правна уредба. И тя трябва да бъде извършена със закон съгласно чл. 22, ал. 4 ЗКС. Този закон ще има **обратно действие** за уреждане на **възникнали**те правни последици, защото се отнася до правоотношения, факти и състояния, настъпили преди да бъде приет и да е влязъл в сила законът по чл. 22, ал. 4 ЗКС²⁰.

Тази уредба ще има преходен и сравнително временен характер, защото ще действа, докато тези отношения приключат. Особено важно изискване е тя да държи сметка за обстоятелството, че тези правоотношения са възникнали при условия, независящи от волята на правните субекти, а поради обективния факт на оказалия се противоконституционен закон.

Най-сетне трябва да се отчита и важното обстоятелство, че засегнатите правни субекти – физически и юридически лица, са били добросъвестни при придобиването

²⁰ Василев, Л. Действие на новите граждански закони. Цит. съч., 118–125, 151–152.

на права и изпълнение на задължения, които е породил за тях обявеният за противоконституционен закон. Всъщност в случая Народното събрание е, което е „сгрешило“, като е приело един закон, който е обявен за противоконституционен, а не е приело конституционособразен закон, каквото е неговото конституционно задължение. В някои случаи може да се постави въпрос и за отговорността на държавата за вреди, причинени на физически и юридически лица, при уреждане на правните последици от действието на неконституционнособразни закони, приети от Народното събрание, като се пледира за пряко приложение на чл. 7 Конст.

19. **Втората група** са въпроси, свързани със създаването на нова правна уредба на мястото на обявената за противоконституционна.

Тази уредба ще се прилага в бъдеще. Тя ще обхване въпросите, които са били уредени с обявения за противоконституционен закон. Новата правна уредба трябва да я замести, но с една много важна разлика: да бъде конституционнособразна. Уредбата на тези въпроси е факултативна. „Факултативна“ означава уредба, създаването на която няма да бъде във всички случаи неизбежно и задължително, както е при уредбата на въпросите от първата група (вж. по-горе № 18). Уредбата на тази втора група от въпроси може да се окаже ненужна при решения на Конституционния съд, с които се установява противоконституционността на закон и се възобновява действието на отменения към изменен закон в редакцията му преди отменената или изменянето, ако тази уредба се преценява за целесъобразна и достатъчна и в бъдеще (вж. по-горе № 16). Тя може да се окаже излишна и когато в случаите на липсваща правна уредба преди обявения за противоконституционен закон съответните обществени отношения са били предмет на саморегулиране от правните субекти в устава, протоколи, не-наименовани договори и др. под. или изобщо не са били законодателно уредени и връщането на това състояние се преценява за подходящо и достатъчно. Но когато се прецени от законодателния орган, че е необходимо и целесъобразно създаването на нова позитивноправна уредба, нейното приемане и съдържанието ѝ трябва да се извърши от Народното събрание по всички правила на конституционния ред за приемането на закони.

20. И още нещо, което ми се струва важно.

Идеята на чл. 22, ал. 4 ЗКС е **да задължи** Народното събрание да уреди възникналите правни последици от обявения за противоконституционен закон. Тази идея следва от начина, по който е формулирана ал. 4 на чл. 22 ЗКС. Тя има структурата и нормативния изказ на една императивна правна норма и изразява един категоричен императив. На пръв поглед срещу тази идея би могло да се възрази, че не може един обикновен закон да възлага задължения на Народното събрание, нито пък, че подобно самозадължаване на законодателния орган би имало реално значение. Някой ще рече: та какво от това? Щом Народното събрание може да се самозадължава, то може и да се самоосвобождава от задълженията, които самò си е възложило.

На подобни възражения не е трудно да се отговори. На първо място, струва ми се, не е вярно, че Народното събрание не може да се самозадължава и да си възлага задължения в законите. Законите в страната са задължителни и за Народното събра-

ние, което ги е приело. И още: когато „си възлага“ такива задължения, да ги изпълнява не само защото това е важно за тези задължения, но и защото по този начин показва уважението си към законите.

Но в случая с чл. 22, ал. 4 ЗКС има и друго нещо, което е по-важно. Задължението по чл. 22, ал. 4 ЗКС, макар и формулирано в обикновен закон, произтича от Конституцията и се извлича от нея. Неговата конституционна основа е в чл. 5, ал. 1 Конст. за задължителното съответствие на законите с Конституцията и за върховенството на Конституцията спрямо законите и всички други нормативни актове. А това се отнася и за законите, които Народното събрание ще приема за уреждане на последиците, възникнали от обявления за противоконституционен закон. Това още един път показва, че мястото на чл. 22, ал. 4 ЗКС, продиктувано от естеството на въпросите, които урежда, е в Конституцията, а не в Закона за Конституционен съд (вж. по-горе № 2–4).

21. Задължението по чл. 22, ал. 4 ЗКС е продължение на общата идея за задължителната сила на решенията на Конституционния съд „за всички **държавни органи**, юридически лица и граждани (чл. 14, ал. 6 ЗКС). Безспорно е, струва ми се, че в кръга на държавните органи, за които решенията на Конституционния съд, обявяващи закони за противоконституционни (а и всички други негови решения), са задължителни, влиза и Народното събрание. Мястото и на тази сега законова разпоредба (чл. 14, ал. 6 ЗКС), според естеството и важността на урежданите въпроси и по съображенията, изложени по-напред по друг аналогичен повод (вж. по-горе № 2–4), е в Конституцията. И тук рангът на нормативната уредба е неоправдано принизен от конституционен в закон, вероятно отново поради пропуск в Конституцията, констатиран след приемането ѝ. Разбира се, по-добре е все пак, че и този пропуск е поправен с чл. 14, ал. 6 ЗКС, макар и не по най-добрия начин.

22. Задължението на Народното събрание по чл. 22, ал. 4 ЗКС трябва да бъде изпълнено с цялото дължимо внимание и грижа за изпълнение на конституционно задължение. Това не е задължение към решението на Конституционния съд (само). И още по-малко пък задължение към Конституционния съд, почиващо на йерархическо отношение между два висши органа на държавната власт (Народното събрание и Конституционния съд). Такова отношение между висшите органи на държавната власт при действието на принципа на разделението на властите (чл. 8 Конст.) изобщо не съществува. Това задължение произтича от Конституцията, основава се на нея и изразява зачитане на нейното върховенство от Народното събрание (чл. 5, ал. 1 Конст.). Затова всякакви опити да се отлага изпълнението на това задължение или да се обсъжда дали в конкретния случай то „е правилно, или не“, дали „е обосновано, или не“ и т.н., е недопустимо. Това може да бъде само източник на напрежение в държавата, което Народното събрание не би трябвало да се позволява²¹.

²¹ Интересно е да се отбележи, че съгласно чл. 80 от Закона за Конституционния съд на Руската федерация в случай, че с решение на Конституционния съд на Руската федерация нормативен акт е признат за несъответстващ на Конституцията напълно или частично, или ако от решението на Конституционния съд произтича необходимост за отстраняване на празнота в правното регулиране:

23. Уредбата на възникналите правни последици от обявения за противоконституционен закон трябва да се съдържа в **закон**. Това е съответстващият на предмета на регулиране нормативен акт според важноста на въпросите съгласно критериите на чл. 3, ал. 1 ЗНА. Нещо повече. Този извод произтича и от решението на Конституционния съд, с което съответният закон е обявен за противоконституционен. В случая на чл. 22, ал. 4 ЗКС „актът“ ще бъде поначало изменение и допълнение на обявения за противоконституционен акт. А в случаите на чл. 149, ал. 1, т. 2 Конст., когато този акт е закон, то и актът по чл. 22, ал. 4 ЗКС би трябвало да има същия ранг.

24. Уреждането на въпросите по чл. 22, ал. 4 ЗКС би трябвало да се извърши във възможно най-кратък срок след постановяване на влязлото в сила решение на Конституционния съд, с което съответният закон е обявен за противоконституционен. Това важи особено за уреждане на заварените висящи правоотношения след влизане в сила на решението на Конституционния съд за обявяване на закона за противоконституционен (вж. по-горе № 18). Това го изисква преди всичко важноста на въпросите – възникналите правни последици, престижа на решението на Конституционния съд за обявяване на закона за противоконституционен. То се диктува и от актуалността на въпросите и висящността на правоотношенията, за които се отнася правната уредба по чл. 22, ал. 4 ЗКС. А това ще рече тяхната неуреденост, неустановеност и правната несигурност, в която се намират. Следователно и съображения на правна сигурност като част от сигурността на гражданите и на другите правни субекти налага правната уредба по чл. 22, ал. 4 ЗКС да бъде извършена в разумно кратко време след влизане в сила на решението на Конституционния съд по чл. 151, ал. 2 Конст.

25. Въпросите за уреждане на правните последици, възникнали от обявения за противоконституционен закон по чл. 22, ал. 4 ЗКС, трябва да бъдат между приоритетите в законодателната дейност на Народното събрание. Те трябва да се разглеждат с предимство в законодателната програма на Министерския съвет и на министрите. За това има и изрично юридическо задължение в Устройствения правилник на Министерския съвет и на неговата администрация (обн., ДВ, бр. 103 от 1999 г., изм., доп.). Съгласно неговия чл. 123: „В случаите, когато Конституционният съд обяви закон или отделни негови разпоредби за противоконституционни, Министерският съвет в границите на своите правомощия приема мерки за осигуряване на съответното правно регулиране на обществените отношения, засегнати от решението на Конституционния съд.“ „Приемането на мерки за съответното правно регулиране“ тук означава подготовка и внасяне на законопроект от Министерския съвет в Народното събрание за из-

1. Федералното правителство не по-късно от 3 месеца след обнародване на решението на съда внася в Държавната дума проект за нов федерален конституционен закон, за федерален закон или редица взаимосвързани законопроекти или законопроект за внасяне на изменения и/или допълнения в закона, признат за неконституционен в отделна негова част. Посочените законопроекти се разглеждат от Държавната дума извънредно;

2. президентът на Руската федерация, правителството на Руската федерация не по-късно от 2 мес. след обнародването на решенията на Конституционния съд отменят нормативния акт, съответно на президента или на правителството, приемат нов нормативен акт или внасят изменения и/или допълнения в нормативния акт, признат за неконституционен в отделна негова част (Лазарев, В. В. Реализация на решенията на Конституционния съд на Руската федерация във федералните законодателни актове. – Юридически свят, 2002, № 2, 163–164).

менение и допълнение на закона, чиито отделни разпоредби са обявени за противоконституционни, за да се уредят въпросите, които поставят обявените за противоконституционни разпоредби на закона, както и висящите правоотношения по чл. 22, ал. 4 ЗКС.

Тези законопроекти трябва с приоритет да се обсъждат и приемат и от Народното събрание. По този начин законодателната власт ще дава своя принос за уреждане на последиците от обявените за противоконституционни закони и в крайна сметка – за осигуряване на върховенството на Конституцията и за създаването на правовата държава.

Димитър Василев, доктор на юридическите науки

МАНДАТЪТ НА НАРОДНИЯ ПРЕДСТАВИТЕЛ – ИСТОРИЧЕСКА ЕВОЛЮЦИЯ (ПЪРВА ЧАСТ)*

Политическата представителна функция на народния представител в миналото и сега се определя като мандат (от лат. *mandatum*, i), пълномощие. Той е представител на своите избиратели и изпълнява функции, свързани с това му качество. Преди всичко народният представител има представителни функции. В исторически план представителството датира от древни времена и днес съществува в различни форми на държавното управление. Мандатът е пълномощие, което избирателите дават на народния представител в деня на парламентарните избори.

I. ПОЛИТИЧЕСКО ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО

В позитивното право под представителство се разбира извършване на юридически действия в границите на предоставените правомощия на едно лице – представител (мандатор), от името на друго лице – представляван (мандант), в резултат на които възникват права и задължения непосредствено за последния.

Идеята за представителството намира своето начало в съдебните учреждения и впоследствие преминава в политическите отношения, като претърпява някои изменения. Съдебното представителство не е било задължително свързано с избори. Графове и графства се признавали за представлявани от техните длъжностни лица и учреждения по определен жребий. Що се отнася до представителството в парламентарните учреждения, то в неговата основа от самото начало е установен принципът на изборност и политическа същност¹.

Възникването на представителните учреждения в средновековната държава на Европа се отнася към края на XII в. и началото на XIII в. Тяхното появяване се свързва с изменението на икономиката, с ръста на богатствата, влиянието на градовете и накрая с политическите борби между отделните господстващи и влиятелни обществе-

* Втората част на статията, включваща разделите за многопартийния мандат и демократичния мандат, ще бъде публикувана в „Юридически свят“, № 2, 2004.

¹ **Василев, Д.** Конституционноправни положения на представителната система. – В. „Право“, 1993, № 12.

ни групи. Обаче възникването на представителните учреждения не внася никакви съществени изменения в същността на средновековната държава, задачата на която, както и по-рано, е да задържи на власт силните господстващи групи, представители на съсловията в обществото.

Функциите на държавното управление в началото на Средните векове не са сложни. Те не са съсредоточени в едни ръце, в тези на крале и князе. Наред с кралската власт съществуват политически сили като аристокрацията, духовенството, градската и селската община. С тях кралската власт е длъжна да се съобразява. За решаване на важни задачи кралете са принудени да събират тези „обществени сили“ на събрания („държавно съсловие“ или „държавни чинове“)².

По такъв начин „държавните съвети“ на краля се превръщат в представителство на съсловията в държавата. За родина на представителните учреждения се смята Англия, където този орган се нарича парламент. Самата дума „парламент“ означава „беседа“. Постепенно като „парламент“ започват да се назовават и лица, свикани на съвещание. Първият парламент в Англия се свиква през 1265 г. от шестия граф на Лестър, Симон де Монфор, и заседава в Уестминстърския дворец.

Парламентът започва своето историческо битие като временен извънреден орган на управление. Чрез него короната се информира за местните нужди, за злоупотребите на местните длъжностни лица, а населението получава от централната власт разпореждания, от които то се нуждае. Изслушването и разглеждането на петиции (жалби) е едно от главните и най-важните задачи на парламента. По-късно от правата на петициите се изработва право на законодателна инициатива и дори монополизиране на същата от парламента. По такъв начин с постепенното развитие на държавността се създава и укрепва законодателната компетентност на парламента³. И от орган на управление той се превръща в законодателен институт. Парламентът е представителство не на целия народ, а на териториалните корпорации, графствата и градовете. Членовете на парламента се избират, а не се назначават от шерифа. В кралските заповеди, датиращи от 1290 г., на шерифа непременно се нарежда да съобщи на избраните и да осигури присъствие на заседание на парламента на „рицарите на графството“ и представителите на градовете⁴.

През XIII в. в редица страни на Европа също възникват представителни учреждения. Увлечението по парламентаризма е свързано със стремежа да се утвърди единствено нормален, единствено законен начин на водене на държавните работи изобщо.

Датата на свикването на Генералните щати във Франция през 1302 г. в периода на борбата на кралската власт против религиозните искания на папството се смята за начало на съсловното представителство. Тогава за първи път възниква учреждение, което се основава върху принципа на изборност на представителите на трите съсловия в границите на цялата държава. Такива органи са Генералните щати във Франция.

² Вж. **Владикин, Л.** Организация на демократичната държава. С., 1992, 203–206.

³ Вж. пак там.

⁴ Вж. **Василев, Д.** Цит. съч.

Френският крал свиква непосредствено бароните и най-знатните сеньори, прелати и абати на привилегированите градове. Затова първоначално Генералните щати нямат представителен характер, а по-скоро характера на Конгреса на Съединените щати.

От втората половина на XIV в. се извършва превръщането на Генералните щати в представителство на трите съсловия – аристокрацията, духовенството и третото съсловие (буржоазията) – граждани, градове, занаятчии и др. със свои депутати за участие в Генералните щати. Всяка съсловна група отделно избира свои представители.

Депутатът е представител на дадено съсловие, което определя и неговия политически облик. Така ако първоначално представителният орган на Франция – Генералните щати – има съсловен характер, то в Англия парламентът е не само съсловен, но и териториален.

Какви са взаимоотношенията между избиратели и депутати в началото на епохата на представителството⁵? Въпросът за юридическите отношения на избирателите към избраните представители – депутатите, се решава двояко:

Първо – обявява се, че избирането на представителя – депутата, се съпровожда с връчване от избирателите на техния избраник на общи и специални инструкции и поръчения относно неговото поведение в представителния орган – Генералните щати. Тези инструкции за депутата са задължителни. Такова представителство се нарича „представителство по упълномощаване“, т.е. мандат⁶. **Оттук започва установяването на императивния мандат (mandat impératif)**. Тук волята на избирателите е юридическо основание (според някои автори „юридически титул“) на органите на представителството и те от името на народа осъществяват държавната власт – право на представителство – *jus repraesentationis*⁷.

Второ – депутатите се обявяват за независими от своите избиратели. Юридическата връзка между тях се прекъсва. Ролята на избирателите се ограничава само до избиране на депутатите. На изборите те извършват само гласоподаване. Това е представителство *ipso jure*⁸. В дадения случай се посочва отсъствието на дееспособността на избирателите. Юридическото основание на представителството е волята не на народа, а на закона.

В началото на историята на представителството пълномощникът е мандатар на своите избиратели, които упълномощават депутатите да ги представляват пред короната – *in libera civitatis*. На избрания депутат се гласува доверие и той дава клетва вярно да следва наставленията, да не прави нищо друго, за което не са го упълномощили. Следователно действията на пълномощника са ограничени от специални условия на договора за представителство, които за него са задължителни. В наставлението намират отражение не общодържавни задачи, а местни интереси на отделни частни лица или териториални единици. Депутатите са ходатаи на своите избиратели и в този смисъл техни преки представители. В случай на отсъствие на пълномощно за решава-

⁵ Вж. Близнашки, Г. Принципи на парламентарното управление. С., 1997, 132–151.

⁶ Вж. Владикин, Л. Цит. съч.

⁷ Вж. Rausch, H. Der Abgeordnete. 1980, München, 19–28.

⁸ Вж. Владикин, Л. Цит. съч.

не на какъвто и да било въпрос депутатът не е длъжен да приеме решение от събра- нието до получаването на нови инструкции от своите избиратели – *pacta servanda sunt*.

Трябва да се отбележи, че отношението на първоначалното представителство има двустранен характер. За това говори фактът, че за работата на техния представи- тел в парламента избирателите му поемат разходите, а понякога му заплащат и осо- бено възнаграждение. Това показва колко тясна е зависимостта на депутата от изби- рателите. След приключване на работата на представителното учреждение депутатът трябва да се отчете за своята дейност и за възложените му поръчения и наставления. Избирателите могат да откажат заплащане на разходите или предсрочно да го отзоват за неоправданото доверие и неизвършената дейност съгласно пълномощието.

С нарастващата роля на третото съсловие (буржоазията) значението на парла- мента също се увеличава. Разширява се неговата дейност и преди всичко законодател- ната му компетентност. Оттук се повишава и ролята на депутатите. В началото на XV в. те заявяват, че работят за благо на краля и цялото кралство. Постепенно изчезва и възнаграждението от избирателите за техните избраници – депутатите. Всичко това довежда до положението, че званието „депутат“ става достъпно само за отбрани ли- ца, в резултат на което се засилва властническата роля на представителните учрежде- ния, от една страна, и, от друга – независимостта на техните членове от избиратели- те⁹. В началото на XVII в. предишната юридическа връзка между избирателите и техни- те представители – депутатите – окончателно се прекъсва. От „слуги на обществото“ те се превръщат в негови господари, което много добре обосновава Ж. Ж. Русо. **Оттук започва изграждането на свободния мандат на народния представител**, който по-късно се записва в конституциите на отделните държави. Изгражда се либерално- представителната система.

И така, ако се резюмира казаното за характера на първоначалното изборно представителство, може да се изтъкне, че неговото юридическо основание е мандатът, пълномощието; той не възниква *ipso jure*. Представителството е пълномощие, дадено на депутата от избирателите. Неговият мандат е императивен, задължителен. Тогава мандатът е аналогичен на този в гражданското право, когато мандаторът може да предовери своето право на друго лице. Избирателите поръчват на своя представител да се изказва от тяхно име не само в представителния орган, но и във всеки съд и т.н. Тук волята на представителя се разглежда като воля на избирателите, които го упълно- мощават да я осъществява в определени от самите тях граници на пълномощието¹⁰.

В този контекст стои въпросът за юридическия характер на представителството. Било ли е то народно, или не? В самия начален период на съществуване парламента не е могъл да бъде народно представителство нито в Англия, нито във Франция. Представителството може да бъде народно само когато в него са представени всички слоеве на народа и в изборите участва цялото възрастно население, без цензове, по-

⁹ Вж. Кабышев, Т. В. Прямое народовластие в советском государстве. Саратов, 1974, 58–93.

¹⁰ Вж. Кабышев, Т. В. Цит. съч.

литически и юридически ограничения. А известно е, че широките народни маси по това време в Англия и Франция не участват непосредствено в изборите за депутати. Мнозинството от тях не са представени в тези учреждения. За народното представителство може да се говори, когато има единство на народа¹¹ като политическа категория, т.е. като държавно-организационна съвкупност на граждани с утвърдени и упражнени изборителни права. Народът по това време е раздробен в политическо отношение на обособени групи, което противоречи на идеята за народно представителство, без което то е невъзможно в истинския смисъл на думата. За народно представителство е необходимо не само да има народ, но е нужно той да бъде суверенен и да притежава върховната власт, както и да я осъществява по конституция въз основа на общо, равно и пряко изборително право чрез тайно гласуване. Само такова представителство, в основата на което се намира суверенният народ, е народно¹².

Класическата теория на „чистата демокрация“ е формулирана от Жан-Жак Русо, според когото демокрацията може да съществува само в неголемите страни с малочислено население, където народът непосредствено да упражнява властта. За образец на пряката демокрация според Русо служат древногръцките градове-държави и швейцарските кантони, в които законите могат да се приемат непосредствено от събрание на всички граждани. Като провъзгласява пряката демокрация в качеството на политически идеал, Ж. Ж. Русо е принципен противник на представителството, на парламентаризма.

В противоположност на Ж. Ж. Русо, горещ привърженик и теоретик на парламентаризма (представителството) и противник на пряката демокрация е Шарл дьо Монтескьо. Според него политическата функция на народа се състои само в подбора на най-добрите, които са призвани да осъществяват държавната власт. Те са членове на представителните държавни органи. Монтескьо казва: „Цялото негово (на народа) участие трябва да бъде ограничено от избрани представители“¹³.

Идеолозите революционери на френската революция от XVIII в. механически съединяват теорията на Ж. Ж. Русо с тази на Ш. Монтескьо **и я лишават от демократично съдържание**. Това става във френската конституция, в една конституционна норма. Суверенитетът принадлежи на народа, който може да го упражнява чрез своите представители – депутатите (Конституцията от 1791 г., раздел III, чл. 1–3).

Съчетанието на пряката и представителната демокрация може да се осъществява само въз основа и в изпълнение на конституционните норми. Само тогава най-добре може да се осигури на практика демократизмът на представителната система в либерално-демократичната държава. Такова съчетание позволява да се реализира народо-властието.

В многолюдните страни и особено в многомилionните държави има обективни причини, които не позволяват да се осъществи пряката демокрация в национален ма-

¹¹ Вж. **Владикин, Л.** Цит. съч.

¹² Вж. **Неновски, Н.** Конституцията: въпроси на теорията и практиката. С., 2002, 26–29.

¹³ Вж. **Владикин, Л.** Цит. съч.

щаб непосредствено от самия народ¹⁴. Сложността на всички социални процеси изисква оперативното управление, което пряката демокрация не е в състояние да осъществява. Затова народът предава правото за осъществяване на властта на представителните държавни органи. В този смисъл се определя представителната демокрация в конституционното право. Тя е начин за осъществяване на държавната власт от името и по поръчение на народа от органите, образувани от самия него. В демократичните конституции има текстове, които свеждат субекта на властване към парламентарното управление, а целият механизъм на държавата – към представителната система. Затова властта на народа не може да се отъждествява с тази на създадените от него представителни държавни органи. Оттук следва заключението, че представителството е ограничено в рамките на конституцията и законите. Правомощията на представителните държавни органи са производни от политическата правоспособност на избирателите. Народът не престава да бъде източник и носител на властта. На това основание се приема, че системата на представителните държавни органи е *sui generis* субект на конституционното право.

В средата на миналия век представителството придобива партийно-политически характер. Политическите партии стават властващи и чрез своя елит образуват представителните държавни органи. Изгражда се партийно-политическата представителна система, наречена партийна демокрация. Либерално-представителната система е заместена от многопартийната¹⁵.

Политическото представителство вече се осъществява с двуполюсен и многополюсен модел в парламента, изградени върху принципа на политическия плурализъм. Утвърждава се системата на парламентарното партийно мнозинство, което фактически притежава и упражнява държавната власт. На опозицията е отредена незавидната роля на коректив. Политическата битка в парламента се води за властта. Волята на парламентарното мнозинство в управлението на държавата е решаваща. При определени условия властимащите налагат волята си необосновано и могат да стигнат до принуда. Опасността от диктатура на мнозинството в парламента е много голяма. Тя нарушава грубо правата на парламентарното малцинство. **Теорията и практиката досега не са решили проблема за отношението на волята на мнозинството и правата на малцинството в парламент, изграден върху принципа на политическия плурализъм.**

Смяната на правителствената партия с тази на малцинството (опозицията) може да стане само тогава, когато има разбиране за смисъла и функциите на парламентарната опозиция в многопартийната парламентарна демокрация. Отношенията между тях са мерило за съдържанието и характера на действителната демокрация, както и за възможността на парламента да извършва нормалната си работа. Тези отношения са важни компоненти на парламентарното право и стабилността на Народното събрание.

¹⁴ Вж. Кабышев, В. Т. Цит. съч.

¹⁵ Вж. Rausch, H. Der Abgeordnete. München, 1980, 18–29. Вж. по същия въпрос Sontheimer, K. Politische System in der Bundesrepublik Deutschland. 8. Auflage. München – Zürich: R. Piper & Co. Verlag, 1980.

II. ИМПЕРАТИВНИЯТ МАНДАТ

В исторически план мандатът на народния представител (депутат) се проявява в няколко разновидности на депутатско представителство: задължителен (императивен), незадължителен (свободен), многопартиен и демократичен.

Императивният мандат има дълбоки социално-структурни корени. Той е историческа и държавноправна институция. Неговото проявление и развитие е свързано със социалната структура на обществото и устройството на държавата.

Депутатството датира от времето на Древния Рим при управлението на Гракхите. Тогава то се прилага в начален и несъвършен вид. Гракхите провеждат аграрна реформа, но някои трибуни се противопоставят¹⁶. Тогава те развиват идеята, според която народните трибуни, които не изразяват интересите на избирателните райони (трибите), трябва да бъдат отзовани. Народните трибуни се поставят в зависимост от тези, които са ги избрали. В това се изразява същността на представителството на упълномощените лица, наречено задължителен мандат (*mandat impératif*). Тогава представителството има териториален характер. По-късно става териториално-съсловно.

Задължителният (императивният) мандат се утвърждава и намира юридическо проявление във феодално-съсловната държава. Представителството започва да се прилага, когато определени лица представляват не предимно себе си, но и областите и хората, които са ги изпратили. Отделни групи и общности постепенно получават редица политически права, между които и правото да участват в кралски съсловни събрания¹⁷. Представителството става фактически и юридически необходимо. В събранието се явяват представители на град или административна област като упълномощени чрез избори лица. Техният брой се определя от краля съобразно с големината, населението и придобитите права. Упълномощените лица получават възнаграждение за посрещане на разходите, които правят за отиване до мястото на събранието.

Във феодално-съсловната държава представителният субект е една корпоративна единица, а не жители-личности. Висшето болярство участва *ex jure proprio*. То е привилегировано. В Англия представителството има двоен характер, тъй като депутатът представлява съсловието и територията, т.е. представителството е съловно-териториално. В парламента депутатът представлява населението и територията, т.е. земята с всичките ѝ блага.

Съсловното събрание (парламентът) е наричано не народно, а съловно, каквато е социалната структура на обществото. В него депутатът представлява съсловието, което го избира и изпраща да застъпва неговите интереси пред краля и другите съловия. Тогава трите съловия – родовата аристокрация, духовенството и третото съловие, имат представителство в събранието. В него гласуването става не общо, а отделно – по съловия и избирателни райони¹⁸.

¹⁶ Вж. Стойчев, С. Конституционно право. С., 1993, с. 292.

¹⁷ Вж. Владикин, Л. Цит. съч.

¹⁸ Вж. Владикин, Л. Цит. съч.

Депутатът получава от избирателите си задължителни инструкции и разпореждания. Повечето са писмени, подробни и ограничителни. Задължителните инструкции обикновено съдържат: клетва на депутата пред избирателите, че няма да уврежда интересите на съсловието и района; той е задължен да дава подробен отчет пред избирателите си след заседания на събранието. Всичко това е свързано с отговорност и право на избирателите да оттеглят пълномощието си преди изтичане срока на депутатския мандат.

Юридическият статут на съсловното събрание се основава върху частноправната институция на пълномощието. Избирателната колегия на съсловието е упълномощителят, а депутатът е упълномощеният. **Юридическото основание е мандатът. И до днес по традиция се говори и пише за „депутатски мандат“, което е погрешно.** Защото днес между избирателите и народните представители отсъства юридическата връзка, която по-рано е била между контрагентите – мандатъора и манданта¹⁹.

Във феодално-съсловната държава депутатът е съсловен, а не народен. Той има субективно публично право на представителство, тъй като правата му са твърде ограничени в едно пълномощие.

Съсловното събрание няма законодателни функции и не може да упражнява суверенна власт, защото монархът я притежава. То е съвещателен орган на суверена – краля.

Императивният мандат е иманентен на феодално-съсловната държава.

През Средните векове намира първоначално проявление в тази държава. Идеята за императивен мандат принадлежи и на третото съсловие, буржоазията, но докато тя се бори за властта. По това време възниква теорията за представителството по упълномощаване – мандат на народа. Депутатът се легитимира като мандатъор на своите избиратели. Това се вижда от пълномощията, които избирателите дават на депутатите в Генералните щати във Франция: „Ние заявяваме, че нашите депутати в Генералните щати са само наши слуги – *mandataries* – наши пълномощници – *portes de notre procuration* – само изпълнители на нашата воля. По силата на този принцип, който ние винаги ще спазваме, поръчваме на нашите депутати в Генералните щати съвсем да не се отклоняват от поръченията и инструкциите, които сме дали, и в случай че те не се съобразяват с тях, ще се отречем от тях и ще ги обявим за недостойни за нашето доверие.“²⁰ Такива са обикновено поръченията, които избирателите дават на избраните представители в Генералните щати. По своя юридически характер те са задължителни.

Всеки депутат получава от своите избиратели определен мандат, който по своето съдържание е общ или специален. Общият мандат означава задължение на депутата да проведе в живота всичко, което се отнася до интересите на избирателите, или дори да изпълни всичко това, което иска кралят от Генералните щати. Специалният мандат предоставя на депутата определени, често конкретни пълномощия. В историята на Генералните щати във Франция се срещат мандати, които признават на депутата само

¹⁹ Вж. **Василев, Д.** Свободен или императивен мандат на народния представител. – В. „Мисъл“ от 02. 05. 1991 г.

²⁰ Вж. **Герье, В.** Идея народовластия и французская революция 1789 г. М., 1904, с. 453. По съчинението на **Кабышев, В.** Прямое народовластие в советском государстве. Саратов, 1974.

една определена функция – доставяне на информация. Депутатът е длъжен да се вслушва в предложението на краля и да доложи на своите избиратели. Те диктуват публично на депутата отговора на предложението на краля.

Като приема поръчението, депутатът полага клетва и се задължава да спазва пълномощието. Ако искането на краля не се съдържа в поръчението, депутатите молят да им се разреши да запитат своите избиратели какво е тяхното становище. Сами нямат право да го решават. След заседания на Генералните щати депутатите са задължени да се отчитат пред избирателите за изпълнение на пълномощието и поръченията. Недоволните от дейността на своя депутат могат да дезавуират неговия мандат, т.е. да го отзоват преди изтичането на срока на пълномощията му²¹.

След вземането на властта буржоазията се отказва от радикалните и революционни лозунги, под знамето на които се е борила с кралската власт. Конституцията на Франция от 1791 г. отрича императивния мандат. Дошлата на власт буржоазия издига принципа на свободния мандат, т.е. по закон. Тя отхвърля императивния мандат, защото той става преграда за неограничената ѝ власт. Самата тя разбира, че закрепването на задължителния мандат в Конституцията свързва нейните представители с императивни поръчения на избирателите, които могат да станат оръдие в ръцете на народа против собствената ѝ власт. Затова тя решително скъсва с императивния мандат.

Теорията на представителството по упълномощаване (мандат) от народа се сменя с теорията за представителство *ipso jure*. Депутатът вече не е мандатар на своите избиратели в отделен избирателен район, в който той е избран. Той става представител на цялата нация и не е задължен да получава задължителни инструкции от избирателите. В противен случай, както забелязва идеологът на френската революция от 1789 г. абат Сийес, от съвкупността на гласоподаването не може да се извлече общата воля на народа, която е необходима²². На това основание се отрича правото на избирателите да отзовават предсрочно депутатите, които не оправдават тяхното доверие. Източник на властта на представителните органи не е народът, а законът.

Теоретичите на свободния мандат твърдят, че самата юридическа връзка на депутатите с избирателите при императивния мандат е в противоречие с парламентарната демокрация²³. Те смятат, че самата мисъл за обвързаност на депутата с избирателите чрез поръчения е антиконституционна. Това твърдение е неубедително, защото при свободния мандат народът е лишен от своята конституционна власт.

Отказ от императивен мандат може да се намери в конституции в европейски и неевропейски държави. У нас той е записан в чл. 67 на действащата Конституция, който гласи: „Народните представители представляват не само своите избиратели, а и целия народ. Обвързването със задължителен мандат е недействително“. В чл. 27 на френската Конституция е записано: „Всеки императивен мандат е недействителен“. В

²¹ Вж. по този въпрос Советское государственное право. Автор. коллектив под редакцията на Фарбер, Е. И. Саратов, 1979, 258–260.

²² Вж. Устинов, М. В. Учение о народном представительстве. Том I. М., 1912, 201–202 и 204. По цит. съч. от Кабышев, В. Т.

²³ Вж. Friedrich, K. Das Verfassungsrecht der österreichischen Bundesländer. Wien-New York: Springer-Verlag, 1967, 79–82.

чл. 38 на Конституцията на ФРГ се казва, че депутатите на Бундестага „са представители на целия народ и не са свързани с пълномощия или поръчения и се подчиняват само на своята съвест“. В други европейски конституции и държави извън Европа има аналогични текстове, които отричат императивния мандат.

В теорията на свободния мандат сега има противоречие. Признава се, че независимостта на депутата в стария смисъл вече не съществува. На политическата сцена са дошли политическите партии като представители на своите избиратели. Но депутатът се намира в пълна зависимост от партията, към която принадлежи. Тя му предписва насоки на лично поведение и изпълнение на партийната парламентарна програма. Партията има различни средства да принуждава депутата да следва нейната партийна линия и да му търси партийно-политическа отговорност. Така на практика съществува фактическа, незаписана конституционна норма за задължителните партийни поръчения на политическата партия към нейните представители в парламента.

Юридическата същност на императивния мандат е неговата обвързаност. И в исторически план още Парижката комуна установява задължителност на поръченията на избирателите за делегатите и право на избирателите да ги отзовават, когато са загубили тяхното доверие. Тук трябва да се изтъкне, че **К. Маркс и по-късно В. И. Ленин не са измислили императивния мандат. Те вземат рационалното зърно от учението на Ж. Ж. Русо и при други социални и държавно-правни условия мотивират приложението му като един от най-важните принципи на народовластието.** В този контекст К. Маркс пише: „Делегатите са длъжни строго да се придържат към *mandat impératif* (в точните инструкции) на своите избиратели и са могли да бъдат сменени по всяко време“²⁴. Представителството в Парижката комуна се изгражда върху съвсем нови принципи в сравнение със съсловния императивен мандат от Средновековието. Поради това е погрешно двете юридически институции да се интерпретират като еднакви. Те са преди всичко институции на различни обществено-икономически и политически условия. Това са две отделни епохи с различни режими на управление на държавата и нейната структура.

Тук представлява интерес да се види императивният мандат у нас според конституциите от 1947 г. и 1971 г. В съответните членове 4 и 7 те закрепват задължителния мандат на народните представители. В тях е записано, че избирателите имат право предсрочно да отзовават своите избраници в Народното събрание. Това право на избирателите е основополагащо правило в императивния мандат, поради което не може да се приеме за убедително становището на проф. Б. Спасов, който твърди, че горните конституции не установявали императивен мандат на народните представители, тъй като избирателите не изисквали от тях спазването на точно определено поведение и изпълнението на задължителна програма²⁵. Все пак авторът признава наличието на „обвързаност“ между избирателите и народните представители.

Известно е, че императивният мандат съгласно посочените конституции обхваща три основни компонента: а) задължителност на поръченията, наставленията и ин-

²⁴ Вж. Маркс, К. и Ф. Енгелс. Соч., т. 17, с. 343.

²⁵ Вж. Спасов, Б. Парламентарно право. С., 1993, 164–165.

струкциите от избирателите за народните представители; б) задължението на народния представител да се отчита пред избирателите си, което всъщност е контрол за работата му в парламента и извън него; в) правото на избирателите да отзовават избраника си тогава, когато той не оправдава тяхното доверие. Тези принципи лежат в основата на императивния мандат и определят всички останали отношения между народния представител и избирателите. В изпълнение на конституционната норма от 1971 г. е приет закон за отзоваването на народни представители. Той урежда отзоваването на народни представители и съветници. Това става, когато те изменят на идеите и програмата, в името на която са избрани, системно не изпълняват своите задължения и имат други недостойни прояви. Предложение за отзоваването могат да направят партийните и обществените организации и най-малко една пета от избирателите в съответния избирателен район. Гласуването „за“ или „против“ отзоваването е тайно. Организирането и произвеждането на вота се извършва от районната и секционните избирателни комисии. Отзоваването се смята за станало от деня на гласуването, когато са участвали повече от половината от всички гласоподаватели по избирателен списък и са гласували повече от половината от участвалите в гласуването.

Сега не само у нас, но и в други държави се отрича императивният мандат и се представя като недемократична институция в тоталитарните режими преди всичко в социалистическите държави. Аргументацията е неубедителна и с лека ръка не могат да се отхвърлят неговите положителни страни, които са важни компоненти на представителната демокрация²⁶. И сега в някои държави се прилага този мандат на депутатите като демократична институция, без да се твърди, че самите държави имат тоталитарен режим на управление, както в някои щати в САЩ, Япония, Боливия и др.

III. СВОБОДНИЯТ МАНДАТ

През XVII в. предишната връзка между избирателите и техните представители (депутатите) окончателно се прекъсва²⁷. В този смисъл дееспособността на избирателите и юридическият титул на представителството се основават вече не на волята на гласоподавателите, т.е. на народа, а са дадени *ipso jure*, което днес в конституционната теория се нарича свободен мандат. Конституцията на Франция от 03.09.1791 г. за първи път закрепва юридически свободния мандат на депутата. В чл. 7, трета част, глава първа се казва, че депутатите „... не трябва да бъдат представители на един отделен департамент, а на целия народ и не могат да им се възлагат никакви задължения“. По силата на тази разпоредба депутатът не може да получава от избирателите никакви задължителни указания и наставления. На това основание се отрича и правото за предсрочно отзоваване.

²⁶ Вж. Василев, Д. Правното положение на народния представител. – Правна мисъл, 1994, № 2.

²⁷ Вж. Rausch, H. Op. cit.

Мандатът на депутата теоретически е обоснован от Ж. Ж. Русо и Шарл дьо Монтескьо. Двамата учени, както бе посочено по-горе, застъпват противоположни позиции. Ж. Ж. Русо защитава императивния мандат, който е различен от този на феодално-съсловната държава. Той акцентира върху контрола и отчитането на депутати-те пред избирателите и казва: „Представителите (депутатите – бел. авт.) да бъдат заста-вени да следват точно дадените им инструкции и после да представят строг отчет пред избирателите си за своето поведение в Събранието“²⁸. Ш. Монтескьо е против импе-ративния мандат и защитава свободния, защото според него: „Всеки депутат би могъл да стане господар на другите и в най-важните моменти да парализира по каприз цяла-та сила на нацията.“²⁹ Монтескьо защитава представителната демокрация.

Идеята за свободния мандат се разпространява от Франция в други държави. Френският тип конституция става модел на почти всички конституции на парламента-ризма. В чл. 32 на Белгийската конституция от 1831 г. е записано: „Членовете на две-те камари на парламента представляват народа, а не само провинцията или нейното подразделение, от която те са избрани.“ У нас свободният мандат е записан в Търновската конституция от 1879 г. Член 87 гласи: „Представителите представляват не само своите избиратели, но и целия народ. Затова те не могат да възприемат от своите избиратели никакви задължителни за себе си инструкции (наставления)“. Почти съ-щият текст е записан в Конституцията от 1991 г. В нея се изтъква, че обвързването със задължителен мандат е недействително. Подобни текстове се съдържат в съвременни-те конституции на Италия от 1947 г. – чл. 67; на Испания от 1978 г. – чл. 67; Дания – от 1959 г. и др.

Началото на мандата на народния представител е от изборния ден. Срокът му е четири години и приключва с изтичане на легислативния период.

В литературата има различни становища относно началото на депутатския ман-дат. В моя публикация през 1994 г. изразих становище, че началото на депутатския мандат съвпада с този на Народното събрание и започва в деня, в който народният представител е избран. Изборният ден е конститутивен акт, с който народният пред-ставител се упълномощава, дава му се мандат от избирателите да ги представлява в Народното събрание³⁰. Различни становища относно началото на депутатския мандат се дискутираха по време на мандата на 39-ото НС. Тогава у нас се изказаха две про-тиворечиви становища.

Първото становище се застъпва от повечето автори у нас (Н. Неновски, Б. Спасов, Г. Близнашки и др.). Те се аргументират с обстоятелството, че мандатът на Народното събрание започва в изборния ден и се обосновават не само въз основа на практиката, но и на конституционния текст и тълкувателните решения на Конститу-ционния съд. Те приемат, че в деня на изборите волята на народа има учредителен ха-рактер и значение при формиране състава на НС³¹. В този контекст началото на ман-

²⁸ Вж. **Владимир, Л.** Цит. съч.

²⁹ Вж. **Müller, Ch.** Das imperative und freie Mandat. Leiden, 1966, S. 49.

³⁰ Вж. **Василев, Д.** – Правна мисъл, 1994, № 2.

³¹ Вж. **Неновски, Н.** Цит. съч., гл. IV, 105–115. Вж. по същия въпрос **Спасов, Б.** Парламентарно право. С., 1993, 164–165.

дата на НС съвпада с този на народните представители. Народният вот е източник на властта на НС. Народът му дава мандат и това става в деня на произвеждането на изборите. Мандатът на НС не се учредява по-късно от този ден, защото **волята на народа отсъства и няма друг субект, който по Конституция да учреди неговия мандат.**

Втората теза се излага от един автор (Ст. Стойчев). В нея се застъпва позицията, според която мандатът на НС започва да тече от момента на неговото първо (учредително) заседание и се прекратява с изтичане на четири години³². Това становище е в противоречие с конституционния текст и тълкувателните решения на Конституционния съд. Такива решения бяха приети от съда през 1991–1992 г. В тях изрично се приема, че мандатът на народните представители съвпада с легислатурата на Народното събрание, определена в чл. 64, ал. 1 от основния закон. И по-нататък се посочва: „качеството народни представители“ се придобива „на основание на избор от народа“³³.

В деня, когато се произвеждат изборите, народният представител и Народното събрание получават мандата си от юридическа страна. И двата мандата произтичат от акта „произвеждане на избори“ за депутати. Проблемът за произвеждането на изборите от тази гледна точка е свързан със субекта на държавната власт. Народът е субект на тази власт. В деня на произвеждането на изборите суверенната държавна власт се осъществява от народа.

Акът „произвеждане на избори“ означава, че народът връчва пълномощие на своите представители, т.е. дава им право да осъществяват държавната власт от негово име. Само народът е източник и носител на суверенната държавна власт. Изборите са една от формите за осъществяването от народа на неговата власт и суверенитет. **Те са най-важният юридически акт за учредяване мандата на народните представители и Народното събрание.**

Свободният мандат е иманентен на либерално-демократичната държава, в която императивният мандат на феодално-съсловната държава е преодолян. Неговото начало слага Великата френска революция, която полага основите на модерната представителна система, както се изложи по-горе. **Тази революция присажда съсловното представителство върху принципите на народния суверенитет.** Императивният мандат на феодално-съсловна държава е преодолян, защото се създава ново юридическо положение, при което политическото представителство не е вече пряк проводник на волята и исканията на избирателите, както е в съсловното събрание. Политическото представителство (парламентът) става самостоятелен институт за установяването и изразяването на своя свободна воля, която по теория се презумира във воля на народа³⁴. В този контекст стои правното отношение между политическото представителство и народа, както и между народния представител и избирателите, и за юридическата природа на депутатския мандат. **Народният представител става независим**

³² Вж. **Стойчев, Ст.** Конституция на Република България. С., 1999, с. 174.

³³ Вж. Решения на Конституционния съд. С., 1993, с. 36. Вж. по същия въпрос Советское государственное право – авт. коллектив, 1979.

³⁴ Вж. **Владикин, Л.** Организация на съвременната държава. С., 1992, 216–226.

от избирателите, поради което юридическата връзка между него и тях се прекъсва. Той вече има своя самостоятелна воля, независима от тази на избирателите. По конституция може свободно да я изразява в парламента с гласувания и изказвания дори против волята на неговите избиратели. При това конституционноправно положение на народния представител в либерално-демократичната държава императивният мандат е немислим. Той е изиграл своята историческа роля при други социални условия и друга държавна структура³⁵.

Първата френска Конституция закрепва представителната система и я **примириява с принципа на народния суверенитет**: народът става единствен притежател на суверенитета и затова е извор на цялата политическа власт в държавата. Но упражняването на тази власт народът трябва да повери на свои представители в лицето на депутатите – избрани от него по определен в закона ред. Така френската конституционна уредба (1789–1791 г.) учредява либерално-демократичната доктрина³⁶. След традиционните съсловни събрания се създава *suū generis* (своего рода) народно представителство в смисъл, че депутатите представляват целия народ и решават вместо него.

Либерално-демократичната доктрина създава нова институция – независимия (свободния) мандат на народния представител. Но неговото прилагане не съумява да отстрани вътрешните противоречия, защото в този мандат липсва взаимното обвързване между контрагентите. В самите конституции се забранява императивният мандат и народните представители не могат да приемат задължителни инструкции от избирателите. Така правната връзка между тях е заличена³⁷.

Мандатната теория се възприема и днес в някои държави. Но тя остава неизпълнима, защото твърдението, че волята на народните представители е воля на народа в нейния конституционноправен смисъл, е правна фикция. В този смисъл днес се употребяват термините „депутатски мандат“ и „народен представител“. **Същността на мандата е взаимната юридическа зависимост между контрагентите**. Модерното представителство се отличава коренно от съсловното поради юридическата независимост на народния представител от избирателите. Следователно **депутатството (представителството) не е мандат, защото липсват най-важните юридически елементи на пълномощието – договорът**. С прекъсването на юридическата връзка между контрагентите вече няма представителство по мандат – пълномощие, а по силата на конституцията (*ipso jure*).

Конституциите в континенталните държави възприемат свободния мандат като традиционна институция на либерално-демократичната държава. Но това не означава, че този мандат остава същият, както в ранния конституционализъм на представителната демокрация. Конституционната норма остава, но по-късно свободният мандат встъпва в противоречие с изградената през ХХ в. многопартийна държава или държава на партиите (*Parteienstaat*). Тогава възниква принципната несъвместимост между създадения партиен мандат и този на либерално-демократичната държава – свобод-

³⁵ Вж. Кабышев, Т. В. Цит. съч.

³⁶ Вж. Владикин, Л. Цит. съч.

³⁷ Вж. по същия въпрос Близнашки, Г. Принципи на парламентарното управление. С., 1997.

ния. Това юридическо положение се съдържа в конституциите на демократичните държави. У нас е закрепено в чл. 11 и чл. 67 от действащата Конституция, поради което се създава двоен мандат на народния представител. Той се изразява в юридическото положение на депутата като експонент на своята партия (чл. 11) и като представител на своите избиратели и на целия народ (чл. 67)³⁸.

Между двата принципа има латентно противоречие, което на пръв поглед е незабележимо, но в практиката при определени случаи довежда до политическо и юридическо напрежение. Тук става въпрос не за слабост или грешка в основния ни закон, а за два необходими, неотменими и незаменими конституционни принципа на статуса на народния представител. Защото те уреждат правна материя в две отделни области на конституцията.

Парламентът е политическо представителство не с оглед на неговите права и задачи, а само с оглед на неговото съставяне. Той получава властта си не по волята на избирателите, а непосредствено от конституцията. Парламентът не е представител-мандатар на избирателното тяло, защото неговата власт е независима от тази на избирателите. **Това е юридическият смисъл на конституционната норма, която забранява императивния мандат.** От нея произтичат важни юридически последици: а) избирателите не могат да оттеглят веднъж даденото си доверие и да лишат избраница си от депутатски мандат; б) народните представители не са юридически задължени да дават отчет за дейността си пред избирателите и в) те не са отзоваеми и правно отговорни пред избирателите за своята дейност³⁹.

Свободният мандат на народния представител, разбран като забрана за повелителни нареждания, поръчения и инструкции, остава структурен елемент на либерално-демократичната държава. Той осигурява юридическа автономност на депутата по отношение на неговите избиратели. Постулатите на свободния мандат са: избираемост на избори въз основа на общо, равно и пряко избирателно право с тайно гласуване; необвързаност на неговия мандат; независимост от избирателите при осъществяване на парламентарната им дейност; неотзоваемост. По конституция на депутата следва да му се осигури свобода на дейност в парламента и извън него и да се подчинява само на своята воля, съвест и убеждения. Но той трябва да се съобразява с общите становища и решения на неговата парламентарна група (ПГ) и с решенията на мнозинството в НС.

Историята на конституционализма показва, че **свободният мандат не е осъществяван в чист вид в нито една либерално-демократична държава.** Той винаги е бил под влияние на обществено-политически и икономически интереси вътре и вън от парламента. Затова и има относителен характер. Неговото осъществяване е подчинено на различни фактори и фази на развитие в една или друга степен под въздействието на икономически, политически и юридически влияния. Преди всичко фракционната дисциплина ограничава свободния мандат. Последната се изразява в доброволното или задължителното подчинение на народния представител на правил-

³⁸ Вж. Василев, Д. Двойният статус на депутата. – В. „Дебати“, 1991, № 6.

³⁹ Вж. Leibholz, G. Die Strukturprobleme der modernen Demokratie. Karlsruhe, 1967, 124–130.

ника за работата на ПГ и на решенията на мнозинството от нея. Без нея може би свободният мандат би бил „по-свободен“. Тя е реален фактор във всички парламентарни демокрации, макар и невинаги институционализирана⁴⁰.

Свободният мандат достига своя апогей на развитие тогава, когато до участие в парламентите чрез свободни избори **се допускат лица, които имат пряко отношение към пазарните отношения и отговарят на определени условия** за притежание на имущество и степен на образование. Ограничаването на свободния мандат от политическите партии се основава на разбирането, че ако една ПГ не може да стигне до формирането на единна воля, не е от полза и за самия парламент. Именно на тази единна воля трябва да се подчинява всеки народен представител. А самото подчинение вече ликвидира из основи свободния мандат, отпада лоялността към собствената лична съвест. Изисква се да се спазва и осъществява лоялността към партийната общност – политическата партия. Защото според това разбиране без единна воля на ПГ и в парламента като цяло няма да може да се образува необходимото парламентарно мнозинство при гласуванията и приемането на законодателните актове, няма да може да функционира нормално самата парламентарна демокрация, която по своята същност е партийна. Тази постановка на въпроса превръща на практика свободния мандат във фикс-идея⁴¹. Така се очертава дълбоко противоречие и в теорията на свободния мандат: поддържа се идеята за независимост на депутата и заедно с това се приема неговата обвързаност от политическата партия, към която принадлежи.

(Следва)

⁴⁰ Вж. **Hesse, K.** Grundzüge der Verfassungsrechte der BRD. Heidelberg, 1982, 227–230.

⁴¹ Вж. **Sontheimer, K.** Politische System in der BRD – 8. Auflage. München – Zürich: R. Piper & Co. Verlag, 1980.

Асистент Виктор Ангелов

КРИМИНОЛОГИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА УМИШЛЕНИТЕ УБИЙСТВА В РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЕРИОДА 1991–2003 Г.

В годините след 1989 г. в нашата страна се създаде качествено нова обществена ситуация във връзка с престъпността. Нейното разрушително влияние както по отношение правата и свободите на отделния човек, така и върху обществото като цяло се прояви с пълна сила. Последвалата дестабилизация на целия социален живот доведе до такива тежки резултати като разруха в икономиката, разстройване работата на правозащитните органи и др.

Съвременното състояние на държавата и обществото у нас се определя от различни фактори. По-важните от тях са: процесът на радикални икономически, политически и социални промени, извършващи се след 1989 г., както и осъществяването на активна законодателна дейност с цел изпълняване на критериите за присъединяване към Европейския съюз и НАТО.

Голямо значение за достигане на изискванията за членство в тези организации имат мерките за противодействие на престъпността. Важен показател за тяхната ефективност са представите на гражданите в страната за реалната престъпност. Общественото мнение по този въпрос се формира както въз основа на личните възприятия на хората за безопасност и сигурност, така и от статистическите данни за регистрираните престъпления и тяхната научна интерпретация.

Рязкото нарастване на престъпността (по данни от полицейската статистика), отбелязано в периода след 1990 г., беше съпроводено с влошаване и на нейните качествени показатели. След 1992 г. нивото на регистрирана престъпност се задържа няколко години доста високо, за да достигне своя връх през 1997 г.

Въпреки отчетеното намаление през 1998 г.¹ и последвалата го относителна устойчивост, повечето хора у нас усещат, че фактическата престъпност не намалява. На това се дължи и нарасналото им чувство на несигурност и незащитеност в обществото. Затова не трябва да се пренебрегва хипотезата, че реалната престъпност не е намаляла или даже се е увеличила, а по-ниските числови показатели са в резултат на нарасналия относителен дял на нейната латентна част.

¹ Намалението за 1998 г. се дължи в голяма степен на промяната, която беше извършена в методиката за отчитане на регистрираните престъпления.

Не са много престъпленията, на които да може да се направи криминологична характеристика, въз основа главно на статистически данни, при което изводите относно тяхното ниво, структура и динамика да имат сравнително голяма точност. От методологична гледна точка изборът на умишлените убийства не е случаен. Едва ли има други такива престъпления, чиито статистическа и фактическа картина да съвпадат почти напълно. Именно затова избрах тези престъпления за обект на настоящото изследване.

Анализът е направен въз основа на данните от полицейската и съдебната статистика за престъпленията в Република България. Динамиката е разгледана за периода 1991–2002 г., а структурата – за последните 5 години от него (1998–2002 г.).

Криминологичният и обществен интерес към умишлените убийства е обусловен от много причини. Тези престъпления засягат много сериозно правата на човека. Това е така, защото животът е най-ценното и неприкосновено благо, което никой няма право да отнема. То е закрепено в основните международни и вътрешни нормативни актове като: Европейската конвенция за защита правата на човека и основните свободи, Конституцията на Република България и много други.

Умишлените убийства представляват типичен представител на насилствената престъпност и същевременно – най-тежките престъпления в нейната структура. Те са един от основните дестабилизиращи фактори в обществото. Причините за това са свързани предимно с изключително високата степен на обществена опасност на тези деяния. Тя се обуславя главно от техния обект – обществените отношения, защитаващи живота на хората. Поради това нанесените от тях вреди са непоправими – загуба на човешки живот; отражение върху останалите хора и особено – върху близките на жертвата и др.

В редица случаи извършването на умишлени убийства предизвиква силен обществен резонанс. Въпреки че относителният дял на тези престъпления в съвкупността на регистрираната престъпност у нас за 2002 г. е изключително нисък – 0,29 %, те предизвикват тежки социални последици. А мнението на гражданите за това доколко държавата е в състояние ефективно да противодейства на престъпността зависи до голяма степен от броя и честотата на осъществяваните умишлени убийства в страната.

През последните години настъпиха съществени законодателни промени, част от които имаха пряко и непосредствено отношение към престъпленията, обект на настоящия анализ. Измененията и допълненията на НК, извършени през периода 1991–2002 г., които засягат умишлените убийства, показват стремежа да се даде адекватна законова реакция на констатираните негативни тенденции в развитието на тези изключително тежки престъпни посегателства.

През 1997 г. беше създаден нов квалифициран състав на чл. 116 от НК. Текстът на новата ал. 2 има изключително виктимологична насоченост. Чрез него се предоставя една по-силна наказателноправна защита на основните категории лица от системата на правозащитните органи – съдии, прокурори, следователи и служители на МВР.

Това необходимо допълнение на НК, макар и закъсняло, показва желанието на законодателя да осигури в по-висока степен сигурността на лицата, призвани да противодействат на престъпността.

Като реакция главно на зачестилите поръчкови убийства у нас, с едно от поредните изменения на НК (обн., ДВ, бр. 92 от 2002 г.), в чл. 116 ал. 1 законодателят включи ново квалифициращо обстоятелство, визиращо убийствата, извършени от лице, което действа по поръчение или в изпълнение на решение на организирана престъпна група.

На 20 юли 1990 г. Великото народно събрание наложи мораториум върху изпълнението на смъртното наказание – санкция, предвидена за квалифицираните състави на умишлени убийства. В резултат от това съдът продължи да налага смъртни присъди, които обаче не се изпълняваха.

През 1995 г., наред със смъртното наказание и лишаването от свобода, за квалифицираните състави на умишлени убийства се предвиди и едно ново наказание за нашата правна система – доживотният затвор. Три години по-късно смъртното наказание беше премахнато. Това стана със закона за изменение на НК, приет от Народното събрание на 10 декември 1998 г. (обн., ДВ, бр. 153 от 1998 г.).

Необходимо е да припомним, че един от основните аргументи, който винаги се изтъкваше от противниците на отмяната на смъртното наказание, беше, че след нея броят на умишлените убийства у нас ще нарасне значително. Затова е интересно да се проследи връзката между посочените законодателни промени и динамиката на тези престъпления и по-конкретно – какво е влиянието на неговата отмяна и замяната му с доживотния затвор.

Умишлените убийства са престъпления с изключително ниска латентност. Едва ли на 100 регистрирани деяния от този вид се падат повече от 3–4, които остават скрити. Последните са главно за сметка на някои от безследно изчезналите лица, които са били убити, а трупът – не е намерен.

У нас годишно се обявяват за издирване между 9 и 10 хил. души, но преобладаващата част от тях се откриват. Общият брой на лицата, изчезнали през минали години, които към момента все още се издирват, е около 9400. Логично е между тях да има и жертви на умишлени убийства, но вероятно техният брой не е много голям.

Затова считаме, че напълно може да се разчита на статистическите данни за анализирания престъпления. Въз основа на тях може да се изготви една обективна криминологична характеристика, която няма да бъде повлияна от фактора „латентност“. Поради това тя ще даде вярна картина на умишлените убийства у нас. Следователно всички констатирани динамични изменения на нивото на тези престъпления ще отразяват действителна промяна на техния фактически брой, а не нарастване или намаляване на регистрираната им част за сметка на латентната.

Избраният 12-годишен период е с достатъчна продължителност, за да даде възможност да се анализира влиянието на голям брой криминогенни фактори. Защото, както е известно, детерминантите на умишлените убийства са по-устойчиви и е необходимо повече време, за да променят своето влияние. Неговото начало съвпада със

старта на радикалните социално-икономически и политически промени у нас. Ще проследя по какъв начин те са повлияли едно от „най-консервативните“ престъпления.

През анализирания период се появиха някои новости по отношение на мотивите за извършване на тези особено тежки престъпления. Сравнително широко разпространение намериха поръчковите убийства. Такива у нас са осъществявани и по-рано (включително и с политическа мотивация), но в миналото те са рядкост.

Извършени бяха и убийства, свързани с борбата на организирани престъпни групировки за разширяване и преразпределяне на своите сфери на влияние, както и с цел установяване на лидерство или надмощие в самите организации. За пръв път в най-новата ни история беше осъществено и политическо убийство. На 2 октомври 1996 г. пред дома си беше убит бившият премиер Андрей Луканов.

През избрания за анализ период започнаха да се извършват и умишлените убийства с демонстративен характер. Те разкриват изключителната дързост и самоувереност както на поръчителите, така и на изпълнителите им. Чрез показността при реализирането на тези деяния техните извършители целят да сплашат всички други, които посмеят да им се противопоставят.

Все по-голяма част от умишлените убийства се извършват с огнестрелно оръжие. За това допринесе установеният през последните години либерален режим за неговото притежаване. Сега такова оръжие имат на разположение много хора. Не е малко и незаконно притежаваното огнестрелно оръжие, останало в гражданите още от първата половина на миналия век.

У нас са извършвани много малко конкретни тематични емпирични изследвания на умишлените убийства – само три. Първото е от 1969 г. и е проведено от колектив в Научноизследователския институт по криминалистика и криминология. Второто – от 1980 г., и третото – от 1992 г. (експресно контролно изследване) са на Съвета за криминологични изследвания към Върховната касационна прокуратура. Подчертан интерес представлява и изследването на Йонко Кунчев – „Престъпление и криминалистика“, което, макар и с криминалистическа тематика, съдържа редица криминологични оценки на умишлените убийства.

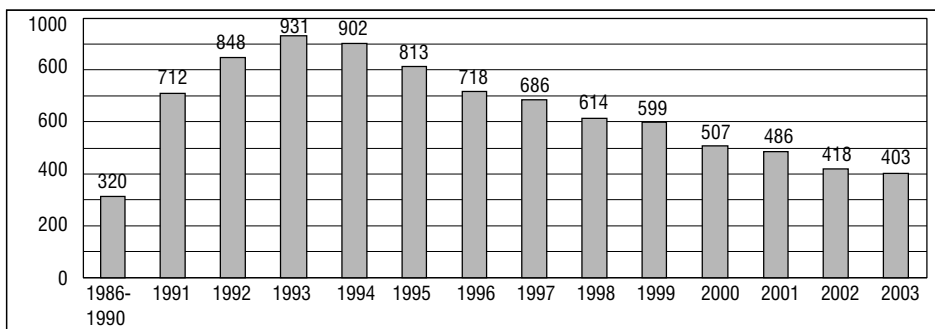
Таблица 1

Динамика на регистрираните умишлени убийства и опити за убийства² през периода 1991–2002 г.

година	регистрирани умишлени убийства	коэффициент – ум. убийства на 100 хил. души от населението на страната	индекс при постоянна база 712 = 100 %
1991	712	7,9	100,0
1992	848	10,0	119,1
1993	931	11,0	130,8
1994	902	10,7	126,7
1995	813	9,7	114,2
1996	718	8,6	100,8
1997	686	8,3	96,4
1998	614	7,5	86,2
1999	599	7,3	84,1
2000	507	6,2	71,2
2001	486	6,0	68,3
2002	418	5,3	58,7
2003	403	5,1	56,6

Нивото на динамичния ред за отделните години варира в много широка рамка от 931 (1993 г.), до 403 (2003 г.) – вж. табл. 1. Но съпоставката даже на най-ниското ниво (418) със средните стойности за предходния 5-годишен период 1986–1990 г. – 320 (вж. табл. 2) показва, че по време на прехода техният брой е нараснал значително.

Таблица 2

² Предмет на настоящия криминологичен анализ са както довършените престъпления, така и опитите по чл. 115, 116, 118, 120 и 121 от НК. В случаите, когато те ще се разглеждат поотделно, това ще бъде изрично посочено.

Обяснението на факта, че в миналото дълго време нивото на тези престъпления се запазваше непроменено за продължителни периоди от време, се свързва с различни причини. Една от главните е съществуващата тогава тоталитарна система у нас, обуславяща като цяло ниска престъпност в държавата. Този феномен беше характерен не само за нашата страна, а и за останалите бивши социалистически страни.

Започването на промените постави началото на общо влошаване на икономическата и социалната ситуация. В резултат от това се стигна до много голяма безработицата и невиджана инфлация. Безпрецедентно се увеличиха мащабите на конфликтността и напрежението в обществото. Задълбочи се и без това типичният за нашия народ правен nihilизъм и недоверие във възможностите на правозащитните органи ефективно да противодействат на престъпността. Настъпи коренна промяна в традиционни за нашия народ нравствени ценности, част от които рязко девалвираха.

Тези фактори оказаха отрицателно влияние и върху състоянието на престъпността. Като цяло тя нарасна многократно. Тежката престъпност и умишлените убийства в частност не направиха изключение от тази негативна тенденция.

В началото на наблюдавания период беше отбелязано чувствително нарастване на регистрираните умишлени убийства, продължило до 1993 г. Смятам, че няма връзка между него и въведения през 1990 г. от ВНС мораториум върху изпълнението на смъртните присъди. Поради недостатъчната продължителност на този подпериод обаче за него тенденция не може да се изведе.

1994 година беше първата, от която започна продължаващата и досега тенденция към намаление на техния брой. Любопитно е, че първите години, през които имаше по-малко регистрирани умишлени убийства, съвпаднаха с началото на т.нар. гангстерска война у нас, по време на която бяха убити не един и двама представители от различни престъпни групировки. Въпреки това, най-вече в резултат от достигнатото през 1993 г. изключително високо ниво на регистрирани престъпления от този вид, започна едно плавно и устойчиво намаление. То е представено с рядко срещан феномен – гладък динамичен ред – т.е. за всяка следваща година нивото е по-ниско. Темпът на самото намаление е предимно умерен, като през отделни години се наблюдава относителна устойчивост. През тях също се констатира намаление, но то е в рамките на 5 %.

Приемането през 1995 г. на ново допълнително наказание „доживотен затвор“ според мен не изигра съществена роля като антикриминогенен фактор, защото тенденцията към намаление беше започнала почти две години по-рано. Както ясно се вижда от динамичния ред на анализирани престъпления, тяхната динамика не се е повлияла и от фактора „отмяна на смъртното наказание“, осъществена в края на 1998 г. И през годините 1999–2003 г. тенденцията към плавно намаление продължава.

Тук е мястото да спомена и един друг от основните аргументи на защитниците на тезата за съществуването на смъртно наказание. Според тях то изпълнява превантивна функция. Т.е. със самия факт, че е предвидено в НК и следователно – може да бъде наложено и изпълнено, се въздейства възпиращо върху извършителите на престъпле-

нията, санкционирани с него. Динамичният ред на умишлените убийства след отмяната на това наказание обаче показва, че тази теза не е била правилна.

Възможните причини за това са следните: по принцип всеки извършител на престъпление се стреми да прикрие факта на неговото осъществяване и/или взема мерки, за да не бъде разкрит, респективно – да не понесе предвидената в закона наказателна отговорност. Това в много голяма степен важи за умишлените убийства, които се наказват особено тежко. При това в нашия НК смъртното наказание (преди неговата отмяна) винаги беше посочено алтернативно с лишаването от свобода. Така че, ако извършителят се замисли изобщо за последващото наказание, то той във всички случаи би съзнавал възможността да му бъде наложено по-лекото от тях.

Но същевременно трябва да припомним една мисъл на Монтескьо, че по-голяма ефективност има неизбежността, а не жестокостта на наказанията, тъй като последната сама по себе си не способства за борбата с престъпността. Освен това още първият български криминолог Кръстю Раковски в своята дисертация на тема „Престъпността, нейните причини и средствата за изкореняването ѝ“, защитена в Монпелие през 1899 г., отбелязва, че по принцип самото наказание няма превантивен ефект, защото то няма отношение и не оказва въздействие върху криминогенните фактори.

Погледнато от друга страна, може би именно тенденцията към намаляване на регистрираните умишлени убийства, започнала от 1994 г., е повлияла наред с натиска, осъществяван от Европейския съюз, Амнести интернешънъл и други организации върху решението на народните представители за отмяната на смъртното наказание у нас, взето през 1998 г.

В заключение изводът, който може да се направи въз основа на динамичния анализ, е, че съществуването на смъртно наказание в НК не е било достатъчен мотив за въздържане на извършителите на умишлени убийства. Освен по-незначителен е неговият ефект по отношение на т.нар. генерална превенция, т.е. възпиращото му влияние върху останалите членове на обществото. Затова считам, че не съществува пряка връзка между предвиждането и изпълнението на смъртното наказание и нивото на регистрираните престъпления, наказвани с него.

Това е така, защото влияние оказват много други фактори. Например в периода 1991–1993, когато техният брой нарастваше, това беше съпроводено с едно състояние на аномия, което съществуваше в българското общество и съпътстваше извършващите се бурни социално-икономически и политически промени. Последващото им намаление до голяма степен се дължи на достигнатия през 1993 г. „праг на насищане“ т.е. (максималният им брой, който съответства на степента на социална организация, респективно – дезорганизация на обществото). Освен това в годините след 1994 г., въпреки продължаващия преход у нас, държавните институции като цяло, в това число и правозащитните органи, постепенно започнаха да преодоляват последиците от сътресенията, на които бяха подложени в неговото начало, и значително увеличиха ефективността на своята дейност. Включването на нови квалифицирани състави на умишлени убийства в чл. 116 НК се отрази единствено върху правната квалификация на тези деяния.

Общият брой на регистрираните умишлени убийства у нас през 12-годишния период е общо 8234 или средно по 686 престъпления годишно. За страна като България техният брой е много висок, въпреки че относителният дял на умишлените убийства в обема на цялата регистрирана престъпност през периода 1991 – 2002 г. не е голям и варира между 0,28 % и 0,42 % (вж. табл. 3). Особено нисък е през последните три години: 2001 г. – 0,33 %, 2002 г. – 0,29 % и 2003 г. – 0,28 %. Трябва да се вземе предвид обаче, че този дял се обуславя не толкова от нивото на анализирания престъпления, колкото от динамиката на кражбите и другите корисни (структуро-определящи) престъпления.

Таблица 3

година	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
процентен дял на ум. убийства от рег. престъпления	0,40	0,38	0,42	0,41	0,39	0,37	0,28	0,37	0,41	0,34	0,33	0,29	0,28

Динамиката на довършените умишлени убийства не се различава съществено от общата динамика (на довършените деяния и опитите) – вж. табл. 1. Това означава, че констатираната тенденция не се дължи на количествени промени, засегнали единствено опитите за убийство. Защото част от тях, за разлика от довършените деяния, е възможно да не бъдат регистрирани (например поради незаявяване), като останат в обхвата на латентната престъпност.

Общо за периода са регистрирани 5087 довършени убийства или средно 391 годишно. Най-високото и най-ниското ниво са отбелязани през 1993 г. и 2002 г., съответно 499 и 218. Броят на довършените убийства винаги е превишавал този на опитите (вж. табл. 4).

Таблица 4

година	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
процент на довършените ум. убийства	53,8	54,7	53,6	54,6	56,8	56,3	53,8	57,2	55,1	66,1	63,4	61,1	57,8

Необходимо е да се отбележи, че в последно време (2000–2002 г.) е налице известно увеличение на довършените убийства за сметка на опитите. Както се вижда от горната таблица, през периода 1991–1999 г. процентът на довършените престъпления се е колебал между 53,6 и 57,2. През 2000 г. той е нараснал до 66,1 и сега продължава да е сравнително висок: 2001 г. – 63,4; 2002 г. – 61,0; 2003 г. – 57,8.

По-голямо значение за настоящия анализ има специфичният коефициент за умишлените убийства (регистрирани престъпления на 100 хил. души от населението). Той поставя страната ни в първата половина на класацията на държавите в света (вж.

табл. 5). Този факт буди още по-голяма тревога поради това, че тази констатация е направена след почти двойното намаление на нивото им през последните 10 години.

Таблица 5

№	държава	коэффициент	година
1	ЮАР	114,84	2001
2	Бразилия	22,98	2001
3	Русия	22,43	2002
4	Швеция	10,01	2001
5	Аржентина	8,24	2001
6	Румъния	7,44	2000
7	Белгия	5,97	2001
8	САЩ	5,61	2001
9	БЪЛГАРИЯ	5,14	2003
10	Турция	4,15	2002
11	Канада	4,10	2001
12	Словения	4,07	2000
13	Италия	3,81	2002
14	Унгария	3,68	2003
15	Франция	3,64	2003
16	Полша	3,15	2002
17	Германия	3,08	2003
18	Испания	2,90	2001
19	Португалия	2,57	2002
20	Словакия	2,35	2001
21	Чехия	2,28	2002
22	Норвегия	2,14	2002
23	Гърция	2,12	2002
24	Австрия	2,08	2002
25	Финландия	1,71	2001
26	Великобритания	1,50	2001
27	Япония	1,10	2002

Посочените данни³ дават основание да се направи изводът, че у нас нивото на

³ Данните са от официалната полицейска статистика за регистрираните престъпления в цитираните държави, публикувани в официалния Интернет сайт на МОКП „Интерпол“ на адрес: <http://www.interpol.int/Public/Statistics/ICS/Default.asp>. В таблицата са включени само страните, за които са установени коректни статистически данни.

регистрираните умишлени убийства е по-високо от това в редица други страни. По-ниският коефициент в преобладаващата част от посочените държави контрастира още повече на фона на значително по-високата обща престъпност в тях. Така например коефициентът на регистрирана престъпност във Финландия е около **8 пъти по-висок от този – в България**; в Норвегия – около **6 пъти**; във Великобритания – около **5 пъти**; в Германия и Холандия – около **4 пъти**; Австрия и Франция – около **3,5 пъти**; в Унгария и Италия – около **2,5 пъти**; в САЩ, Полша и Чехия – около **2 пъти**. Япония и Словакия имат приблизително същия коефициент на регистрирана престъпност като България.

Традиционно разкриваемостта на анализирания престъпления е висока (вж. табл. 6). За последните 12 години нейният процент се е движил в границите от 74,6 (1991 г.) до 85,7 (1998 г.).

Таблица 6

година	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
процент на разкриваемост на ум. убийства	74,6	80,2	76,8	78	74,7	85,5	81,6	85,7	87,3	79,7	76,8	85,7	83,6

Съпоставката на тези данни с броя на регистрираните умишлени убийства показва, че съществува известна зависимост между тях. Разкриваемостта е по-висока през тези години, когато са регистрирани по-малко престъпления от този вид.

РЕГИОНАЛНА СТРУКТУРА НА УМИШЛЕНИТЕ УБИЙСТВА

Анализът на структурата е направен на основата на данните за регистрираните умишлени убийства през периода 1998 – 2002 г. По-конкретно се използва изчисленият на тяхната основа специфичен коефициент, който ще бъде съпоставен с общия коефициент на регистрирана престъпност. Поради относително малките съвкупности за отделните области е подходящо регионалната структура на умишлените убийства да се анализира общо за целия 5-годишен период. Освен това при някои области се наблюдават значителни колебания. Така например в Търговище през 2002 г. са регистрирани само два опита и нито едно умишлено убийство (коефициент 1,5/100 хил.), докато за 1999 г. – 10 убийства и 2 опита (коефициент 8,3/100 хил.). Аналогичен е и случаят в Смолян – за 2002 г. са регистрирани само 4 опита за убийство (коефициент 2,9/100 хил.), а през 1999 г. – 15 убийства и 3 опита (коефициент 12,4/100 хил.).

Умишлените убийства са разпределени неравномерно на територията на България. Техният среден коефициент за страната през периода е 6,5/100 хил. Най-висок е в София област – 13,5, а най-нисък – в Кюстендил – 3,6. Обяснението на тези големи различия трябва да се търси в специфичните детерминанти на престъпността в

отделните области, обусловени от особеностите на социалния, професионалния, културния и етническият състав на населението.

По ниво на регистрирани умишлени убийства областите могат условно да бъдат разделени на три групи. Първата група – с високо ниво и коефициент над 7,0/100 хил. Втората група – със средно ниво и коефициент между 7,0 и 5,0/100 хил., и последната група – области с ниско ниво – под 5,0/100 хил. (вж. табл. 7)

Таблица 7				
№	област	среден коеф. на регистрирани ум. убийства на 100 хил. души (1998–2002 г.)	среден коеф. на регистрирана престъпност на 100 хил. души (1998–2000 г.)	област
1	София област	13,5	2378	София град
2	Стара Загора	8,9	2355	Варна
3	Монтана	8,7	2262	Перник
4	Сливен	8,0	2188	Бургас
5	София град	7,7	1925	Враца
6	Ямбол	7,7	1875	Плевен
7	Разград	7,5	1855	Добрич
8	Ловеч	7,4	1657	Ямбол
9	Видин	6,7	1653	Стара Загора
10	Кюстендил	6,2	1639	Шумен
11	Враца	6,1	1619	Монтана
12	Плевен	6,1	1512	Видин
13	Варна	6,1	1500	В. Търново
14	Пазарджик	6,0	1461	Пазарджик
15	Шумен	5,9	1446	Разград
16	Бургас	5,9	1435	Пловдив
17	Пловдив	5,6	1398	Кюстендил
18	Силистра	5,6	1376	Силистра
19	Перник	5,4	1354	София област
20	Търговище	5,3	1348	Русе
21	Габрово	5,2	1298	Търговище
22	Смолян	5,1	1295	Ловеч
23	Хасково	5,1	1232	Сливен
24	В. Търново	4,8	1219	Габрово
25	Добрич	4,6	1208	Благоевград
26	Русе	3,9	1060	Хасково

27	Благоевград	3,7	963	Кърджали
28	Кърджали	3,6	696	Смолян

Данните от таблицата показват съществено различие в поредните места, които отделните области заемат в тази класация, сравнено с другата, изготвена на основата на коефициентите за общата регистрирана престъпност. Така например по отношение на умишлените убийства средно ниво имат области, които традиционно са с много висока обща престъпност, като: Перник, Бургас, Варна, София град, Плевен, Враца и Добрич.

Същевременно области със сравнително ниска обща регистрирана престъпност (под средната за страната) по отношение на анализирания престъпления са на челните места. Такива са: София област, Сливен, Монтана и Стара Загора.

Не се наблюдават съществени отклонения при областите с ниско ниво както на регистрирана обща престъпност, така и на умишлени убийства, с изключение на Добрич.

До 1990 г. коефициентът на криминална активност на населението по отношение на довършените умишлени убийства е около 4 пъти по-висок в селата, отколкото в градовете. След това постепенно той започва да спада. През 1998 г. криминалната активност на селското население е около 2 пъти по-висока. Последните 4 години тенденцията продължава, за да се стигне до 2002 г., когато коефициентът в селата е само 1,5 пъти по-висок (за 1998 г. – 5 на 100 хил., а през 2002 г. – 3,6/100хил.). Същевременно криминалната активност на градското население по отношение на довършените умишлени убийства е останала почти непроменена, с известно незначително нарастване.

При опитите за убийство обаче криминалната активност на селското и градско население е почти еднаква – между 2 и 2,5 на 100 хил. (с лек превес на селското население).

Съотношението между довършените деяния и опитите, извършени на обществени места, е в полза на последните. Те са около 1,5–2 пъти повече. Обяснението за това е, че вероятното присъствие и на други лица е затруднило извършителите, поради което в повечето случаи техните деяния са останали в стадия на опита.

Осъществяването на анализирания престъпления извън населените места, естествено, е улеснено от редица обективни причини (например липсата на хора, които да попречат на дееца). Затова съвсем логично съотношението между умишлените убийства и опитите е между 1,5 и 2,5 към 1 в полза на довършените деяния.

Личност на извършителите на умишлени убийства. Агресивността и пренебрежителното отношение към човешкия живот са типични черти от характера на лицата, извършили умишлени убийства и други насилствени престъпления. Упражняването на насилие е присъщо предимно на нискообразованите и нискокултурните, недостатъчно социално развити хора. Те имат примитивни потребности и интереси, както и нисък праг на самоконтрол. За тях е характерна почти пълната липса на самокритичност при осъществяване на своите постъпки.

Определянето и изучаването на криминологичните особености на личността позволява да се установят различията между престъпниците и останалите хора, които нямат криминални прояви, както и да се открият факторите, които влияят върху извършителите на престъпления. Основните социално-демографски характеристики на лицата, извършили умишлени убийства у нас през периода 1998–2002 г., са следните:

Възрастова структура. С най-висок коефициент на криминална активност (брой на установените извършители на 100 хил. души от наказателноотговорното население на страната) са лицата от възрастовата група на 18–30-годишните. При довършените убийства той е между 7,5 и 5, а при опитите е вариал от 4,7 до 3,4 за отделните години. Данните показват, че продължава тенденцията, констатирана в изследването на умишлените убийства от 1992 г., възрастовата група на 18–30-годишните трайно да измества от първото място лицата на възраст между 31–40 години, които преди 1989 г. неизменно го заемаха.

Едно от възможните обяснения за това се свързва с факта, че социално-икономическите и политическите промени са оказали значително по-силно деформиращо влияние върху младите хора до 30-годишна възраст. При това през последните години се увеличиха възможностите за възприемане на агресивни модели на поведение, най-често от филми. Няма да е пресилено да се каже, че в живота насилието е навсякъде около нас. А както е известно, поради своите психо-физически особености младите хора са изключително податливи на външно влияние. Другата причина за това е, че престъпността като цяло в световен мащаб се „подмладява“. Следователно тя е за сигнала и това „консервативно“ престъпление.

По своята криминална активност лицата между 31–40-годишна възраст се нареждат на второ място. Техният коефициент варира между 6,5 и 4,2 при довършените убийства и 5,5 и 3,1 – при опитите. При непълнолетните той е между 4,1 и 1,6 – за довършените и 2,5–1,1 – за опитите, а за възрастовата група на лицата над 41 години – респективно – 3,5–2,3 и 3,1–1,7. При довършените убийства през отделните години на периода непълнолетните и лицата над 41-годишна възраст са заемали последователно третото място. 14–18-годишните са били с по-висок коефициент през 1999 и 2002 г. Този факт също е свързан с промяна. Преди на трето място винаги бяха лицата от възрастовата група над 41 години. Т.е. вероятното обяснение отново е свързано с тенденцията към „подмладяване“ на престъпността. При опитите за убийство лицата над 41 години все още твърдо заемат третото място.

Пол на извършителите на умишлени убийства. Анализираните престъпления се извършват предимно от мъже. Техният дял варира между 93,3 % (1999 г.) и 90,7 % (2000 г.) – при довършените деяния, и между 95,4 % и 92,2 % (1999 и 2002 г.) – при опитите. Въпреки това, в сравнение с предишните изследвания (от 1980 и 1992 г.), относителният дял на извършителите жени, който е бил около 5 %, е нараснал. Сега при довършените убийства той е между 9,3 % (2000 г.) и 6,7 % (1999 г.). Трябва да се отбележи, че делът на довършените убийства, извършени от жени, в сравнение с опитите продължава да е по-голям от същия – при мъжете. Това говори, че жените са по-решителни и безкомпромисни при осъществяването на тези деяния. Обяснението на

по-високия относителен дял на мъжете, както и при останалите престъпления, се дължи главно на различията на социалните роли между половете и техните психо-физически особености.

Друга социално-демографска характеристика е **етническата принадлежност на извършителите на умишлени убийства**. Най-голям процент от извършителите са българи, след тях се нареждат ромите и българските граждани от турски произход. Но за да може да бъде направен верен извод за разпространението на умишлените убийства сред тези групи, трябва да се съобрази и техният брой чрез използването на специфичния коефициент на криминална активност. Така на първо място, както и в общата разкрита престъпност, са **ромите**, с коефициент между 11,1 (1999 г.) и 6,7 (2002 г.) – при довършените умишлени убийства, и между 8,0 (1999 г.) и 4,0 (2001 г.) – при опитите за убийство.

На второ място са **българите** – с коефициент между 3,9 (1998 г.) и 2,8 (2002 г.) – за довършените умишлени убийства, и между 3,0 (1999 г.) и 1,9 (2002 г.) – при опитите за убийство. Следователно криминалната активност на ромите в сравнение с тази на българите е около 2,5 пъти по-висока.

С най-нисък коефициент са българските граждани от турски произход – между 1,9 (2000 г.) и 1,0 (2002 г.) – за довършените умишлени убийства, и 1,0 (2002 г.) и 0,6 (1998 и 2001 г.) – при опитите за убийство.

Ниво на рецидив при извършителите на умишлени убийства. Процентът на извършителите, които преди това са били осъждани, при довършените умишлени убийства е между 3,9 (1998 г.) и 18,9 (2002 г.) и между 4,9 (1998 г.) и 10,2 (2002 г.) – при опитите за убийство. През последните години се констатира устойчива тенденция към неговото нарастване, а следователно – значително се увеличава степента на обществена опасност на убийците. Възможно е да съществува известна връзка между констатирания факт и отмяната на смъртното наказание. Но най-вероятно това не е била единствената детерминанта, обусловила тази негативна тенденция.

Според мен един от основните и определящи криминогенни фактори за рецидив е бавното правосъдие. Не са един и двама разкритите от полицията убийци, които дълги години след извършеното от тях престъпление остават на свобода⁴.

Друг такъв криминогенен фактор с голямо влияние са произнасяните от съда необосновано леки присъди за умишлени убийства. Така например за периода 1998–2001 г. 53 % от наложените наказания за довършени деяния по основния състав (чл. 115 НК) и 43 % – по квалифицирания състав (чл. 116 НК) са под минимумите, предвидени в закона – съответно 10 и 15 години лишаване от свобода. Съгласно чл. 55 и 58 от НК съдът може да наложи наказание под най-ниския предел за довършени престъпления само в няколко изрично регламентирани случаи: при помагачест-

⁴ Такъв е и случаят с небезизвестния Злати Златев – Златистия. На 23 ноември 1997 г. пред много свидетели той убива управителя на бар „Астика“ Любомир Мантарков. През 1999 г. Кюстендилският окръжен съд го осъжда на 12 години и 6 месеца лишаване от свобода. Следващата година Софийският апелативен съд изменя присъдата на 4 години. След връщане на делото от страна на Върховния касационен съд на 6 февруари 2003 г. той е осъден на 18 години лишаване от свобода. През по-голямата част от това време Златистия остава на свобода с мярка за неотклонение „парична гаранция“. Това му дава възможност да напусне страната и впоследствие се налага да бъде екстрадиран у нас.

во, когато степента на участие на дееца е малка, и при наличието на изключителни или многобройни смекчаващи обстоятелства. Поради факта, че само около 10 % от довършените убийства у нас са извършени при съучастие (и то не при всички тях е имало помагач), е трудно да се приеме, че във всички останали случаи са били налице изключителни или многобройни смекчаващи обстоятелства.

Общо за същия период са наложени 9 условни присъди за довършени деяния по чл. 115 НК и 5 – по чл. 116 НК. При опитите за убийство относителният дял на определените условни наказания е още по-голям. По чл. 115 НК изпълнението на почти всяка трета присъда (31 %) е отложено условно, а по чл. 116 – 5 %. Налагането на сравнително леки наказания на извършителите на умишлени убийства през последните години рязко контрастира с данните, установени от изследването от 1980 г. Тогава е констатирано, че съдът е взел под внимание особено високата степен на обществена опасност на тези деяния и техните извършители, като определените санкции са били предимно с размер около и над средния, предвиден в НК.

Трудова активност на извършителите на умишлени убийства. Структурата на извършителите според тяхната трудова активност показва, че съществува устойчива тенденция около 80 % от тях (както при довършените деяния, така и при опитите) да работят или да учат. Останалите около 20 % са безработни лица и безделници. Именно последните са хората, по-голямата част от които са загубили своя социален статус в обществото. Съвсем естествено, успоредно с нарастващата липса на трудова ангажираност през последните години, се е увеличил дялът на безработните като извършители на умишлени убийства. На тези хора с променено социално положение са оказали много силно влияние непрекъснато променящите се условия на живот в страната и общата дестабилизация.

Образователно ниво на извършителите. За образователното ниво на извършителите на умишлени убийства е характерно, че то е много ниско. През последните години около 2/3 от тях са с основно, начално или без никакво образование. Предишното изследване от 1992 г. е установило, че техният дял е бил още по-висок – 79,8 %. Сега само 1 от всеки трети убиец у нас има средно или висше образование. Тези данни говорят, че извършителите на това изключително тежко престъпление продължават да имат по-ниско образование в сравнение с останалите извършители на престъпления.

Физиологично състояние на извършителите.

Алкохолът продължава да е един от основните криминогенни фактори за анализирани престъпления. Дялът на извършителите, които са се намирали под неговото въздействие, достига до 36,6 % при довършените умишлени убийства и до 39,5 % – при опитите. Този факт има логично обяснение, като се има предвид, че алкохолът понижава самоконтрола и задръжките, в резултат от което незначителни спорове и конфликти могат да завършат с причиняване на смърт. Процентът на извършителите, намиращи се в **наркотична зависимост**, е между 0,4 и 1,5 – при довършените деяния, и между 0,6 и 2,0 – при опитите. Това вероятно съответства на дела на лицата в страната, употребяващи такива вещества.

Съучастие при извършването на умишлени убийства

По-голямата част от разкритите умишлени убийства са извършени индивидуално. Съучастие е сравнително рядко явление. При тях то се среща почти два пъти по рядко, отколкото при останалите престъпления. В периода 1998–2002 г. в съучастие са извършени само между 14,9 % (2001 г.) и 9,8 % (1998 г.) – от довършените умишлени убийства и 8,4 % (2002 г.) и 3,2 % (1998 г.) от опитите. Този процент е около два пъти по-нисък от средния – за цялата регистрирана престъпност. Предишните изследвания също са установили, че процентът на деянията, извършени в съучастие, е много малък – съответно – 3,5 (1992 г.) и 7,9 (1980 г.)

Предметна структура

Ще се спра на т.нар. **битови убийства**, които традиционно имат най-голям относителен дял у нас, както и на **поръчковите убийства**, намиращи все по-широко разпространение през последните години. Най-често битовите убийства се извършват в резултат от съществували продължително време влошени отношения между роднини и съседи или при инцидентно възникнал конфликт между тях. Специфични кримिनогенни фактори за извършването на битови убийства са: злоупотребата с алкохол; воденето на антисоциален и аморален начин на живот; скандалите в семейството и със съседите; незааявяването в полицията за случаи на домашно насилие или неефективната намеса от страна на правозащитните органи; нарушаване правилата за съхранение на огнестрелно оръжие и др. Към тях в годините след 1989 г. се прибавиха и безработицата, наркоманията, конфликтите по повод земеразделянето и реституцията и др.

Причина за създаване на напрежение в междуличностните отношения се явява и съвместното живеене на хора от различни поколения в малки жилища. Считаю, че през последните години мотивите за една значителна част от битовите убийства са се увеличили, станали са по-сложни и са излезли от рамките на типичните за този вид престъпления.

Вероятно относителният дял на битовите убийства през последните години намалява все повече за сметка на убийствата, извършвани с користна цел. Последните съпътстваха процеса на приватизация; борбата за надмощие в различни организирани престъпни формирания; при разпределяне на сферите на влияние в престъпния бизнес.

Има основание да се предположи, че през периода 1991–2002 г. у нас отново са се възродили умишлените убийства, извършвани по повод различни имуществени спорове. Противоположна тенденция бе констатирана в изследването от 1980 г.

Факт е, че наред с неговата девалвация човешкият живот в съвременното общество се превърна и в предмет на покупко-продажба. В годините на преход у нас **поръчковите убийства** станаха радикално, а в редица случаи – и единственото средство за разрешаване на бизнес конфликти. Тези престъпления имат особено висока степен на обществена опасност, значително надвишаваща тази на другите деяния от същия вид. Поради самото им естество се затруднява тяхното разкриване и разследване. Извършването на поръчкови убийства много силно дестабилизира социалния жи-

вот в страната. По правило те получават много широк отзвук. Това с особена сила важи за случаите, когато жертвата е публична личност, известна в обществото.

Мотивите за извършване на поръчкови убийства са най-разнообразни, но във всички случаи в основата им стои материалният интерес. Най-често те са свързани с премахването на кредитор; длъжник (при неиздължаване); или бизнес конкурент. Уверено може да се предположи, че една немалка част от извършителите на умишлени убийства са от средите на организираната престъпност. Това е така, защото, както е известно, тя разполага с нужния кадрови потенциал, а именно – добре подготвени изпълнители.

За нашата страна не са типични т.нар. серийни убийства, особено характерни за някои държави като САЩ, Русия и др. Случаите, при които един извършител умъртвява повече от едно лице, са рядкост.

Осъдени лица за умишлени убийства

Статистиката на Националния статистически институт за наказаните престъпления и осъдените лица отразява предимно резултатите от работата на правозащитните органи с регистрираните престъпления, отколкото тенденцията и динамиката на престъпността като цяло и съставлящите я отделни престъпления. Т.е. тези данни са предимно индикатор за ефективността от дейността на правозащитните органи. Това с пълна сила е валидно и за умишлените убийства. Тяхната динамика през периода 1991–2001 г. е неравномерна, поради което не може да се изведе тенденция. Необходимо е да се вземе под внимание обаче фактът, че повече от половината престъпления у нас, завършили с осъждане през определена година, са извършени значително по-рано (две и повече години).

Най-важният показател за това доколко успешна е била дейността на правораздавателните органи у нас са данните за броя на наказаните с присъда лица, които се падат на 100 регистрирани. За анализирания престъпления по правило това съотношение е сравнително по-добро, съпоставено с аналогичното за цялата престъпност. Причините не се дължат толкова на различията при осъществяването на правосъдната дейност, колкото на по-високия процент на разкриваемост на умишлените убийства (над 80 %). Но именно на този фон изпъква отчетливо изключително неблагоприятната тенденция да се наказва едва всяко трето или в най-добрия случай – второ разкрито престъпление. Техният брой варира между 19 и 34, с изключение на 2001 г. – 41 (вж. табл. 8).

Таблица 8											
година	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
наказани умишлени убийства на 100 регистрирани	24	21	19	20	27	28	34	27	34	34	41
общо наказани престъпления	7	4	3	4	5	7	7	14	16	17	16

на 100
регистрирани

Данните показват, че броят на наказаните умишлени убийства не зависи пряко от динамиката на регистрираните (разбира се, при отчитане на едно изоставане във времето между тях от около 2 години) – вж. табл. 9. Най-високо ниво е отбелязано през 1997 г. – 235, а най-ниско – през следващата 1998 г. – 166. Общо за 10-годишния период 1991–2001 г. са наказани 2093 такива престъпления при 7816 регистрирани, т.е. съотношението е 1:3,73. Като положителна промяна може да се приеме фактът, че след 1999 г. наказуемостта при тези деяния в сравнение с регистрираните достигна над 1/3, а през 2001 г. – 41 %.

Таблица 9

година	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
осъдени лица за ум. убийство на 100 рег. ум. убийства	25	21	19	22	28	32	37	28	36	36	44
осъдени лица (общо) на 100 рег. престъпл.	7	5	3	4	6	8	9	17	20	21	19

Положението при осъдените лица на 100 регистрирани умишлени убийства е аналогично. Процентът варира между 19 и 37, с изключение на 2001 г. – 44 (вж. табл. 10):

Таблица 10

година	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
процент на ум. убийства от престъпленията, завършили с осъждане	1,4	1,7	2,6	2,1	1,9	1,4	1,2	0,6	0,7	0,6	0,8
процент на осъдените лица за ум. убийство от всички осъдени	1,5	1,9	2,9	2,3	2,3	1,5	1,4	0,8	0,9	0,7	0,8

Относителният дял на умишлените убийства от престъпленията, завършили с осъждане, през периода не е висок и варира между 0,6 % и 2,6 %. При това през последните 4 години той е под единица. Аналогично е положението при осъдените лица. Процентът на осъдените убийци за периода е между 0,7 и 2,9 и през последните 4 години също е по-малък от 1.

В заключение считам, че тенденцията към намаление на броя на регистрираните умишлени убийства вече затихва. По мое мнение в следващите 3–4 години ще бъде

констатирано състояние на относителна устойчивост на ниво около 400–420 деяния годишно. Сега у нас липсват условия за достигане на още по-ниско ниво на умишлените убийства. Затова и през следващите няколко години вероятно България ще продължи да бъде в първата половина на класацията на държавите по специфичен коефициент.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Айдаров, Й.** Криминология (трето допълнено и преработено издание). С., 2002.
2. **Бочев, С., П. Цанков, В. Борлаков.** Умишлените убийства (криминологично изследване). – Служебен бюлетин, 1969, № 3.
3. **Бояджиева, Ю.** Методика за анализ на статистическата информация за престъпността. С., 1999.
4. **Груев, Л.** Смъртното наказание pro et contra. С., 1998.
5. **Кунчев, Й.** Престъпление и криминалистика. С.: ВИПОНД – МВР, 2000.
6. **Панев, Б.** Криминология. Бургас, 1995.
7. Престъпления и осъдени лица (статистически сборник) 1999–2002, издание на НСИ.
8. Полицейска статистика (1985–1997 г.) – ДНСП – МВР.
9. Полицейска статистика (1998–2002 г.) – ДКИАД – МВР.
10. **Раковски, Кр.** Престъпността, нейните причини и средствата за изкореняването ѝ. Варна, 1993.
11. **Станков, Б.** Криминология (трето преработено и допълнено издание). Варна, 2003.
12. Умишлените убийства в НР България (резултати и изводи от криминологично изследване). Съвет за криминологични изследвания. С., 1985.
13. Умишлените убийства в България в периода 1991–1992 г. (резултати от конкретно криминологично изследване). Съвет за криминологични изследвания. С., 1994.

Старши асистент Ивайло Стайков

ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА РАБОТОДАТЕЛЯ ЗА ПРЕДОТВРЯВАНЕ НА ДИСКРИМИНАЦИОННИ АКТОВЕ НА РАБОТНОТО МЯСТО

I.

1. През септември 2003 г. Народното събрание прие Закон за защита срещу дискриминацията (ЗЗДиск)¹. Законодателят възприе подхода да се създаде един общ закон, който да има за предмет на правна уредба защитата срещу всички форми на дискриминация и начините за нейното предотвратяване (чл. 1). Раздел I на глава II на закона е посветена на защитата от дискриминация при упражняване на правото на труд. От гледна точка на юридическата техника и систематика специалните норми, уреждащи забраната за дискриминация в трудовите отношения, следваше да бъдат включени в Кодекса на труда на съответното им систематично място. Този законодателен подход би довел до по-добра прегледност и възможност за запознаване на адресатите на правните норми със съдържанието им. Това щеше да улесни и правораздаването в областта на защитата срещу дискриминацията в областта на трудовите отношения.

2. Забраната за дискриминация на основата на различни признаци е отдавна позната на българското законодателство. На основата на богата международноправна и вътрешноправна уредба на забраната на дискриминацията в трудовоправната литература е обоснован принципът за равенството във възможностите и предотвратяването на всички форми на дискриминация като един от основните общи принципи на трудовото право².

II.

3. Разпоредбите на членове 17, 18 и 19 ЗЗДиск тематично могат да бъдат обособени като юридически задължения на работодателя за предотвратяване на дискриминационни актове **на работното място**, извършвани от работник или служител спрямо друг работник или служител в предприятието. Първите две разпоредби уреждат юри-

¹ Обн., ДВ, бр. 86 от 2003 г. Законът влезе в сила на 1 януари 2004 г.

² Анализ на съдържанието на този основен принцип на трудовото право вж. **Мръчков, В.** Трудово право. III изд. С.: Сиби, 2001, 65–73; **Василев, Ат.** Трудово право. Бургас: БСУ, 1997, 43–44; **Стайков, Ив.** Дискриминация при прекратяване на трудовото правоотношение. – Съвременен право, 2003, № 6, 16–19.

дически задължения на работодателя в процеса на функционирането на индивидуалното трудово правоотношение, а третата е посветена на юридическата отговорност при неизпълнение на задълженията. Правно-логически те могат да бъдат разгледани и като компоненти на едно по-общо юридическо задължение на работодателя – предприемането на ефективни мерки за предотвратяване на всички форми на дискриминация на работното място. Този правен извод се извежда от систематическото и логическото тълкуване на трите разпоредби, както и от съдържанието на нормата на чл. 18 ЗЗДиск и в този смисъл тя може да се разглежда като обща в тази материя.

4. Използваното в закона понятие „работно място“ следва да се разбира в смисъла му по § 1, т. 4 ДР на КТ. Но както показва анализът на разпоредбите, за някои хипотези е наложително **разширително тълкуване** на това понятие, като в него се вложи съдържанието на понятието „предприятие“ по смисъла на § 1, т. 2 ДР на КТ. С цел преодоляване на възможни противоречия и нееднакви решения в практиката **de lege ferenda** може да се препоръча при промяна на закона чл. 19 ЗЗДиск да се измени, като думите „на работното място“ се заменят с думите „в предприятието“. Така нормата ще обхваща и общия, и по-частния в териториално отношение случай на дискриминация.

5. Законът задължава работодателя да предприеме ефективни мерки за предотвратяване на дискриминационни актове. Това са актове на дискриминация, извършени на работното място от работник или служител спрямо друг работник или служител в същото предприятие и при същия работодател. Този извод следва от систематическото тълкуване на чл. 18 и чл. 19 и от използваното в чл. 19 притежателно местоимение „негов“, отнасящо се до работник или служител. С въвеждането на тези разпоредби се цели не само предотвратяване на дискриминационни актове на работодателя, но и предотвратяване и защита от такива актове, извършвани от друг(и) работници или служители в предприятието. Целта на закона е предпазване на работника или служителя от всякакви актове на дискриминация на работното място в процеса на функциониране на индивидуалното му трудово правоотношение.

6. Работодателят е длъжен да предприеме ефективни мерки за предотвратяване на всички форми на дискриминация на работното място **в сътрудничество със синдикатите**. Задължението на работодателя по чл. 18 ЗЗДиск е част от законовото съдържание на индивидуалното трудово правоотношение. Във връзка с анализа на разпоредбата могат да се направят някои разсъждения и изводи. На първо място, следва да се отбележи, че освен работодателското задължение за предприемане на мерки за предотвратяване на дискриминационни актове в разпоредбата се съдържа и още едно задължение за работодателя. Това е **юридическото му задължение да потърси съдействието на синдикалната организация** в предприятието. То се изпълнява чрез отправяне на покана за разговор и/или преговори по конкретни въпроси, свързани с определяне на практически мерки по повод евентуални прояви на дискриминация в предприятието. Проявна форма на изпълнение на това работодателско задължение е и своевременното и адекватно разрешение на подаден до него сигнал от синдикалната организация за извършен дискриминационен акт от работник или служител спря-

мо друг работник или служител. Идеята за сътрудничество със синдикатите в борбата срещу дискриминацията на работното място има най-ярко проявление в колективно-трудова договоране и се изразява в стремежа на работодателя да не се допускат дискриминационни клаузи в колективния трудов договор. Очертаното задължение на работодателя е частно проявление на по-общото му юридическо задължение за съдействие на синдикалните организации при осъществяване на тяхната дейност, установено в чл. 46, изр. 1 КТ.

На второ място, в съдържанието на правната норма може да се открие и друго юридическо задължение, чийто **адресат е синдикалната организация**, ако такава организация е създадена в предприятието. Същото се отнася и за поделение на синдикална организация по смисъла на чл. 49, ал. 2 КТ. Това е задължението на синдикалната организация за предприемане на ефективни мерки за предотвратяване на всички форми на дискриминация на работното място и за съдействие с работодателя в тази насока. Това задължение е идентично по съдържание с аналогичното за работодателя. В закона задължението не е изрично предвидено, но то може да бъде изведено по тълкувателен път. На първо място, то следва от социалната същност и правното предназначение на синдикалната организация. Съгласно чл. 4, ал. 2 КТ синдикалните организации представляват и защитават интересите на работниците и служителите пред работодателя по въпросите на трудовите и осигурителните отношения наред с всичко друго и чрез „други действия съгласно закона“. Такива други действия, които са в синхрон с целите и предназначението на ЗЗДиск, е предприемане на ефективни мерки за предотвратяване на дискриминацията в трудовите отношения, включително и чрез търсене на съдействието на работодателя. Подобно юридическо задължение за синдикалната организация може да се извлече и от чл. 3, ал. 2 ЗЗДиск, където е посочено, че сдружения на физически лица, каквито безспорно са и синдикалните организации, се ползват от правата по този закон, когато техният членски състав е дискриминиран на основата на признаците по чл. 4, ал. 1 с. з. Вярно е, че тази правна норма се отнася до упражняването на субективни права, но една отговорна пред своите членове синдикална организация има и задължението да упражнява предоставените ѝ от закона права да защитава и отстоява интересите на членовете си. В противен случай съществуването и дейността на синдикалната организация би се изпралило от съдържание.

Деликатен е въпросът за това дали синдикалната организация има въпросното задължение само спрямо своите членове, или спрямо всички работници или служители в предприятието. Логично е да се приеме, че поради корпоративния характер на синдикалната организация тя има задължението да предприеме превантивни мерки само спрямо своите членове. Друг е въпросът, че синдикалната организация в лицето на нейното ръководство, както и всеки от синдикалните членове трябва да се въздържа и да не предприема действия, които биха представлявали или биха довели до дискриминация спрямо работници, които не са синдикални членове. Това произтича от общата забрана за дискриминация по чл. 4 ЗЗДиск.

Задължението на работодателя и на синдикалната организация е да предприеме **ефективни мерки** за предотвратяване на дискриминацията в трудовите отношения. Могат да се посочат някои **примери** за предприемане на такива мерки, чрез които действията на работодателя изпълнява законното си задължение. Така например по инициатива на работодателя юриконсултът на предприятието или друго лице с юридическо образование, или синдикален член може да изнесе беседа пред трудовия колектив, като запознае работниците с техните трудови права в борбата им срещу дискриминацията на работното място. Работодателят може да прави периодични анкети сред своите работници, като от отговорите на поставените въпроси прави оценка на психологическия климат и на нагласите в трудовия колектив по конкретни въпроси на разглежданата проблематика. Самият ЗЗДиск предвижда юридически задължения за работодателя, при изпълнението на които фактически се създават обективни предпоставки за недопускане на различни прояви на дискриминация при осъществяване на трудовите отношения в предприятието (вж. напр. чл. 22, 23 и 24).

Доколко предприетите мерки са били ефективни, е въпрос на последваща оценъчна дейност. Житейският опит учи, че щом в конкретно предприятие няма извършени актове на дискриминация, то мерките, предприети в тази насока, са били ефективни. Това е една **човешка презумпция** (praesumptiones ad hominem). Същата е логиката и по отношение на законното изискване мерките да се отнасят до **всички** възможни форми на дискриминация в трудовите отношения – пряка и непряка, етническа, пола и т.н.

7. Въпреки че в закона изрично не се посочва, че е забранена дискриминацията на работното място от работник спрямо друг работник, тя може да се извлече не само от разпоредбите на членове 17, 18 и 19 ЗЗДиск, но и от общата и принципна забрана за дискриминация по чл. 4 от закона, както и от нормата на чл. 6, съгласно която „забраната за дискриминация действа спрямо всички при упражняването и защитата на предвидените в Конституцията и законите на Република България права и свободи“. В групата на тези „всички“ са и тези физически лица, имащи правното качество „работник“ или „служител“, а по отношение на „предвидените в Конституцията и законите права и свободи“, в техния кръг несъмнено се включват и трудовите права. Може да се направи изводът, че наред с другите многобройни юридически задължения в рамките на индивидуалното трудово правоотношение **всеки работник или служител има и юридическото задължение да не извършва под каквато и да е форма акт на дискриминация спрямо друг работник или служител** в предприятието. Това юридическо задължение е част от законното съдържание на индивидуалното трудово правоотношение. То се извлича по тълкувателен път и от разпоредбата на чл. 8, ал. 3 КТ. На работника е забранено да извършва акт на дискриминация спрямо друг работник или служител както при упражняването на трудовите си права, така и при изпълнението на трудовите си задължения. Неизпълнението на това трудово задължение на общо основание представлява нарушение на трудовата дисциплина и е основание за реализация на дисциплинарна отговорност (арг. от чл. 186 КТ, както и от чл. 17 ЗЗДиск).

Предвид важността на това юридическо задължение на всеки работник или служител е удачно чрез допълнение на чл. 126 КТ, където са регламентирани основните трудови задължения на работника или служителя при изпълнение на възложената работа, да се създаде текст, в който да се опише това задължение. Като предложение **de lege ferenda** новата точка може да има следната редакция:

„Да не извършва актове на пряка или непряка дискриминация, подбуждане към дискриминация, тормоз на основата на дискриминационен признак, сексуален тормоз или други действия, които пряко или непряко могат да засегнат трудови права на други работници или служители в предприятието.“

Като се следва вътрешната логика и систематиката на правните разпоредби на КТ, може да се направи и едно второ предложение **de lege ferenda**. То е свързано с дисциплинарната отговорност, която трябва да понесе работник, който не е изпълнил това свое основно трудово задължение и така е нарушил трудовата дисциплина. Предвид умишления характер на дисциплинарното нарушение и тежките последици, до които води неговото извършване, може да се предложи то да бъде квалифицирано от трудовия закон като „тежко“³. За целта е необходимо чрез допълнение на чл. 190, ал. 1 КТ да се създаде нова точка, в която съставът на дисциплинарното нарушение да се определи така:

„Извършване на акт на пряка или непряка дискриминация, подбуждане към дискриминация, тормоз на основата на дискриминационен признак, сексуален тормоз или други действия на неблагоприятно третиране спрямо друг работник или служител в предприятието.“

Ввеждането на подобно трудово задължение на работника или служителя и предвиждането на състав на тежко дисциплинарно нарушение ще бъде допълнителна правна гаранция срещу недопускане на актове на трудова дискриминация и защита при упражняването на трудовите права от дискриминация.

Неслучайно в предлаганите редакции на новите трудовоправни норми изрично се включват и действията, представляващи подбуждане към дискриминация, тормоз на основата на дискриминационен признак и сексуален тормоз, тъй като те съгласно чл. 5 ЗЗДиск се смятат за форма на дискриминация⁴. Тук ще бъде разгледана само дефиницията на понятието „подбуждане към дискриминация“, а на другите две понятия ще се обърне внимание по-долу при анализа на чл. 17 ЗЗДиск.

Подбуждането към дискриминация е пряко и умишлено насърчаване, даване на указание, оказване на натиск или склоняване към извършване на дискриминация, когато подбуждащият е в състояние да повлияе на подбуждания. Видно е, че самият закон квалифицира тази форма на дискриминационен акт като извършен само и единствено с умисъл. По принцип всеки акт на дискриминация е умишлено деяние. Подбуждател към дискриминация в трудовите отношения може да бъде работодателят, както

³ За понятието „тежко дисциплинарно нарушение“ вж. **Мръчков, В.** Трудово право. Цит. съч., 559–562; **Милованов, Кр.** Дисциплинарно уволнение. С., 1967, 160–162.

⁴ За целите на правоприлагането законодателят в § 1, точки 1, 2 и 5 ДР на ЗЗДиск е въвел легални дефиниции на тези правно-технически термини.

и всеки един работник или служител в предприятието. Работодателят е лице, което „е в състояние да повлияе на подбуждания“ работник или служител поради състоянието на подчиненост, в което се намират работникът или служителят спрямо него по силата на съществуващото между тях трудово правоотношение. Възможността едно лице да е в състояние да повлияе върху поведението на друго лице е предмет на психологически анализ, но априори не може да се изключи хипотезата подбудител да може да бъде и работник или служител. Практически срещана хипотеза ще бъде на работник, който има някакви делегирани от работодателя управленски функции (пряк ръководител) – началник на цех, бригадир, ръководител на смяна, и той се възползва от това си служебно положение, за да подбужда към дискриминация. Подбудител на дискриминация на работното място може да бъде и работник с по-голям трудов стаж в предприятието и поради това с влияние и възможност за въздействие върху поведението на други работници.

8. Интересна правна конструкция е нормирана в чл. 19 ЗЗДиск. Съгласно тази правна норма при неизпълнение на задължението си по чл. 18 работодателят носи отговорност по този закон за актове на дискриминация, извършени на работното място от негов работник или служител. Това е типична **юридическа отговорност за чужди действия – отговорност за допустителство**. Неизпълнението на задължението по чл. 18 представлява непредприемане на мерки за предотвратяване на всички форми на дискриминация на работното място или предприетите мерки не са били ефективни. Непредприемането на съответните мерки е пълно неизпълнение на задължението, а когато са предприети такива, но те не са били достатъчно ефективни, е налице не точно изпълнение, което правната норма в случая приравнява по правни последици на пълно неизпълнение. Законът предполага, че щом има извършен акт на дискриминация на работното място от работник или служител спрямо друг работник или служител, то работодателят не е изпълнил своето юридическо задължение по чл. 18 от закона. Поради това законът държи отговорен работодателя за извършен акт на дискриминация от негов работник или служител. Така човешката презумпция, за която стана дума по-горе, е въведена в обективното право като правна презумпция, но вече за целите на предвидената юридическа отговорност. **Правната презумпция е необорима** (*praesumptiones juris et de jure*) – предположението, което тя установява, не може да бъде опровергавано с никакви доказателствени средства⁵.

Дълбокият смисъл на подобно правно разрешение е недопускането под каквато и да е форма на дискриминация в трудовите отношения и всеобхватна защита на работника или служителя срещу дискриминация при упражняване на трудовите му права. Може да се спори доколко отговорността за допустителство отговаря на изискванията за правна справедливост, но по-същественният правен въпрос е за практическо-

⁵ За същността, видовете и правното значение на правните презумпции вж. **Ганев, В.** Учебник по обща теория на правото. Т. II, 3-о доп. изд. С.: Изд. полиграфическа къща 7М График, 1993, 467–485; **Таджер, В.** Гражданско право – обща част. Дял I. С.: Наука и изкуство, 1972, 110–111; **Павлова, М.** Гражданско право – обща част. Т. I. С.: Софи-Р, 1995, 107–109; **Милкова, Д.** Презумпцията в правото като способ на юридическата техника. – Съвременно право, 2002, № 1, 7–18; **от нея:** Юридическа техника. С.: Сиби, 2002, 153–169.

то прилагане на чл. 19 ЗЗДиск. По мое мнение тази разпоредба ще бъде една от най-проблематичните в дейността на Комисията за защита срещу дискриминация (КЗД), която има компетентността да реализира административнонаказателна отговорност и да налага административни наказания за нарушаване разпоредбите на ЗЗДиск, в т.ч. и на чл. 19 (вж. чл. 80 и чл. 84 ЗЗДиск), както и при постановяване на съдебно решение от районния съд за присъждане на вреди, причинени от дискриминационен акт. Поради това обстоятелство е необходимо да се направи по-подробен анализ на тази разпоредба.

В чл. 19 е посочено, че работодателят носи отговорност за актове на дискриминация по този закон, т.е. по ЗЗДиск. Предвидената в закона юридическа отговорност е два вида: административнонаказателна (раздел II на глава V) и гражданска – арт. от чл. 71, ал. 1, т. 3.

9. Съгласно чл. 80, ал. 1 ЗЗДиск неизпълнението на задължение, произтичащо от този закон, е административно нарушение, за извършването на което се налага административно наказание глоба в размер от 250 до 2000 лева, ако не подлежи на по-тежко наказание. Въвеждането на подобен състав е в съответствие с изискванията на чл. 2, ал. 1 и чл. 6 от ЗАНН. Съставът е широко формулиран и обхваща всички юридически задължения, които законът възлага върху различни правни субекти – физически лица, публични и частни юридически лица, държавни органи. Предвид на това, че в раздел II на глава V на ЗЗДиск са предвидени и други състави на административни нарушения, то в състава по чл. 80, ал. 1 следва да се включват само тези юридически задължения, които предвиждат някакво изпълнителско задължение за даден адресат, без тези, които включват и забрана за дискриминация (вж. чл. 78, ал. 1) и тези, за които има специален състав. В обективната страна на административното нарушение по чл. 80, ал. 1 следва да се включат юридическите задължения на работодателя, предвидени в разпоредбите на раздел I на глава II ЗЗДиск. В този кръг от юридически задължения се включва и анализираното задължение по чл. 18, изрично посочено и в следващия чл. 19 във връзка с юридическата отговорност при неговото неизпълнение.

10. Логическо продължение на идеята на чл. 19 е административнонаказателният състав по чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск. Съгласно него за допускане извършването на нарушение по ал. 1 ръководителят на юридическо лице – работодател, се наказва с глоба от 200 до 2000 лв., ако не подлежи на по-тежко наказание. В конкретния случай под „извършване на нарушение по ал. 1“ трябва да се разбира неизпълнението от страна на работодателя на юридическото му задължение да предприеме ефективни мерки за предотвратяване на всички форми на дискриминация на работното място. Посочено беше, че това задължение не е изпълнено, когато в предприятието има извършен акт на дискриминация от работник спрямо друг работник. В този смисъл е налице една усложнена обективна страна на административното нарушение. При реализацията на административнонаказателната отговорност административнонаказващият орган – КЗД, трябва да установи по безспорен начин обективния факт на извършен дискриминационен акт от работник или служител спрямо друг работник или служител в предприятието. На основата на необоримата законна презумпция се извежда изводът и за

виновното допустителство от страна на работодателя и с това поведението му става съставомерно. В съответствие с принципа на чл. 10 ЗАНН, че при административните нарушения подбудителите, помагачите и укривателите, както и допустителите се наказват само в случаите, предвидени в съответния закон или указ, в чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск е предвидена административнонаказателна отговорност за допустителство при извършен акт на дискриминация в предприятието от работник или служител спрямо друг работник или служител. Административнонаказателният състав по чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск е специален по отношение на общия състав по чл. 80, ал. 1 от закона.

Въвеждането на административнонаказателната разпоредба на чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск показва, че законодателят разглежда юридическото задължение на работодателя по чл. 18 с. з. не само като трудово задължение – елемент от законовото съдържание на индивидуалното трудово правоотношение, но и като **публично задължение** в рамките на едно публичноправно (административно) правоотношение между работодателя и държавата. В случая сме изправени пред нерядката хипотеза, когато административно задължение произтича направо от закона и трябва да бъде изпълнено, без да е необходимо издаването на индивидуален административен акт. Предметът на изпълнението на административното задължение на работодателя по чл. 18 ЗЗДиск се изразява в извършването на нещо (*facere*) – предприемане на ефективни мерки за предотвратяване на всички форми на дискриминация на работното място. Законната разпоредба посочва, че субектът на изпълнението е работодателят, а мястото на изпълнението е неговото предприятие – в цялост, както и всяко едно конкретно териториално определено работно място. При липса на доброволно изпълнение на административното задължение влиза в действие административната принуда под формата на прилагане на принудителна административна мярка даване на задължително предписание на работодателя за отстраняване на нарушението на законодателството за предотвратяване на дискриминация⁶. Тази принудителна административна мярка се прилага с решение на компетентния за това специализиран държавен орган – КЗД (чл. 76, ал. 1, т. 1 ЗЗДиск). Става въпрос за пряко изпълнение по принудителен ред на неизпълнено по доброволен начин административно задължение⁷. Но за неизпълнението на административното задължение законът е предвидил и друга форма на правна принуда – пораждане на административнонаказателна отговорност и налагане на административнонаказателна санкция⁸.

11. Допустителството за извършване на административно нарушение при наличието на законово задължение да се противодейства от обективна страна е съзнателен

⁶ За видовото деление на административната принуда – административно наказание и принудителна административна мярка вж. **Димитров, Д.** Административно право – обща част. 6-о прер. изд. С.: Сиела, 2002, с. 384.

⁷ За правната същност и видовото деление на принудителните административни мерки вж. подробно **Лазаров, К.** Принудителни административни мерки. С.: Наука и изкуство, 1981, и по-конкретно за разграничението между принудителна административна мярка и административно наказание, 59–60.

⁸ За проблематиката, свързана с изпълнението на административните задължения и правното значение на неизпълнението им, както и с отговорността на нарушителите вж. **Дерменджиев, Ив.** Въпроси на изпълнението на административно-правни задължения. – Правна мисъл, 1965, № 3, 64–71; **от него:** Административно право на НРБ – обща част. 1-во изд. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1989, 210–252.

волеви акт, т.е. форма на деянието чрез бездействие. Налице е едно **омисивно административно нарушение**⁹. Дискриминационният акт, извършен от един работник спрямо друг работник на работното място, освен че е неизпълнение на трудово задължение и нарушение на трудовата дисциплина, е и административно нарушение поради неизпълнение на едно административно задължение, съдържащо забрана (арг. от чл. 78, ал. 1 ЗЗДиск). Работодателят, изпълнявайки задължението си по чл. 18 от закона, е допуснал извършването именно на това административно нарушение. Отказът да се осъществят или непредприемането (пропускането) на определени поведенчески актове (в случая доброволното изпълнение на задължението по чл. 18) са различни варианти на обществено необходими действия, които чрез бездействие остават неизвършени.

Административнонаказателният състав на чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск може да бъде разгледан и като частен случай на нормата на чл. 24, ал. 2 ЗАНН. В последната е предвидено, че за административни нарушения, извършени при осъществяване дейността на предприятия, учреждения и организации, отговарят работниците и служителите, които са ги извършили, както и ръководителите, които са наредили или **допуснали** да бъдат извършени. В правната доктрина тази разпоредба се разглежда като доразвитие на принципа за личната отговорност, установен в чл. 24, ал. 1 от ЗАНН¹⁰. Тази разпоредба обявява допустителството от страна на ръководителите за извършване на административни нарушения от други лица за самостоятелно основание за търсене на административнонаказателна отговорност.

В настоящия случай административното нарушение е извършеният акт на дискриминация от работник или служител спрямо друг работник или служител, защото не е изпълнено юридическото задължение на всеки работник да не извършва под каквато и да е форма акт на дискриминация спрямо друг работник в предприятието. В хипотезата на чл. 18 и чл. 19 във връзка с чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск работникът или служителят като пряк извършител на дискриминационния акт спрямо друг работник или служител в предприятието на общо основание носи административнонаказателна отговорност по чл. 78, ал. 1 ЗЗДиск. Тъй като се касае за дискриминация в трудовите отношения, то административното нарушение е извършено при осъществяване дейността на предприятие, учреждение или организация и по-конкретно при осъществяването на трудовия процес.

Не всяко длъжностно лице и не всеки началник в дадено предприятие е ръководител. Ръководител е този, който притежава управленската власт да нарежда и ръководи. Всяко длъжностно лице в предприятието, което има ръководни управленски функции, свързани с осъществяването на съвместния трудов процес, може да бъде субект на наказуемото допустителство. В този ред на мисли се стига до дефинираното в § 1, т. 3 ДР на КТ понятие „ръководство на предприятието“. То включва ръководителя

⁹ За понятието „административно нарушение“ и за видовата му класификация вж. **Дерменджиев, Ив.** Административно право на НРБ – обща част. С., 324–327; **Димитров, Д.** Административно право – обща част. Цит. съч., 386–395.

¹⁰ Така **Стоев, С.** Научно-практически коментар към Закона за административните нарушения и наказания: С.: Наука и изкуство, 1975, 80–84.

на предприятието, неговите заместници и други лица, на които е възложено ръководството на трудовия процес, включително и в поделение на предприятието, както и член на колективен избран орган за управление (стопански съвет, управителен съвет, изпълнително бюро и други подобни). Всяко едно от изброените лица в конкретна хипотеза може да бъде административнонаказателно отговорно лице за допуснат акт на дискриминация на работното място. Специално подчертавам „конкретна хипотеза“, тъй като допустителството като противоправно и наказуемо деяние трябва да бъде в някаква **обективна връзка** с дейността на предприятието като цяло или негово поделение, в което или спрямо което ръководителят упражнява ръководни управленски функции. Допустителството трябва да има връзка с осъществяваните ръководни функции от съответния ръководител. Изпълнителното деяние на допустителството трябва да се намира в обективна връзка с осъществяването на ръководните функции в трудовия процес.

Направените разсъждения влизат до известна степен в противоречие с разпоредбата на чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск, в която като субект на допустителството е посочен ръководителят на юридическото лице – работодател. От друга страна, при съпоставителното тълкуване на чл. 80, ал. 3 във връзка с чл. 80, ал. 1, чл. 18 и чл. 19 ЗЗДиск се стига до извода, че работодателят като страна по трудовото правоотношение и ръководител на предприятието е субект на наказуемото допустителство.

При създаването на разпоредбата на чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск под „ръководител на юридическото лице – работодател“ законодателят явно е имал предвид това да бъде едно-единствено физическо лице, което да има правния статус на ръководител на юридическо лице, когато последното има правното качество и на работодател. Законодателят се е стремил да съблюдава принципа на чл. 24, ал. 1 от ЗАНН за личния характер на административнонаказателната отговорност, предвиждайки налагането на административно наказание глоба. Аргумент за този извод е и систематическото тълкуване на ал. 2 и 3 на чл. 80 ЗЗДиск. Административнонаказателният състав на чл. 80, ал. 2 предвижда имуществена санкция за юридическото лице, при осъществяване на дейността на което е налице неизпълнение на юридическо задължение, предвидено в ЗЗДиск. Аргумент за тази теза е и краят на разпоредбата на чл. 80, ал. 3 – „ако не подлежи на по-тежко наказание“. Има се предвид хипотезата, когато конкретното правонарушение е престъпление и наказателната отговорност изключва административнонаказателната отговорност. Субект на наказателна отговорност по българското наказателно право може да бъде само и единствено физическо лице¹¹. Ясно се вижда търсенето на аналогичност в редакциите на ал. 1 и ал. 3 на чл. 80, в противовес на редакцията на ал. 2 на същия член.

Може да се приеме, че като посочва ръководител на юридическо лице – работодател, законът разбира и колективен орган, но тогава се поставя въпросът дали е спасен принципът за личната отговорност, дали не се въвежда чуждата на българското ад-

¹¹ Така **Ненов, Ив.** Наказателно право на Република България – обща част. Кн. I. С.: Софи-Р, 1992, 163–164; **Гиргинов, Ан.** Наказателно право на Република България – обща част. С.: Софи-Р, 2002, 70–73; **Стойнов, Ал.** Наказателно право – обща част. С.: Сиела, 1999, 112–113.

министративнонаказателно право колективна отговорност и как ще бъде изпълнено предвиденото административно наказание глоба спрямо един колективен ръководен орган. По този тълкувателен път на *reductio ad absurdum* се стига до извода, че чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск има предвид като субект на наказуемо допустителство само и единствено физическо лице като ръководител на юридическо лице – работодател.

Ако се приеме, че субект на допустителство по чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск може да бъде само ръководител – физическо лице на работодател – юридическо лице и това физическо лице е едно-единствено, се поставят няколко допълнителни въпроса, на които трудно може да се даде задоволителен отговор. Как следва да бъде решен въпросът за административнонаказателната отговорност за допустителство при извършен акт на дискриминация от работник или служител спрямо друг работник или служител в предприятие, където работодателят – юридическо лице, има колективен орган на управление? Такава е например хипотезата на акционерно дружество с едностепенна или двустепенна система на управление. Кой е ръководителят на юридическото лице – работодател – изпълнителният директор (един или няколко), председателят на управителния съвет, съответно на съвета на директорите? По същия начин стои въпросът и при едно събирателно дружество, при което дружественият договор възлага управлението на дружеството на всички съдружници (вж. чл. 84, ал. 1 от ТЗ)¹². Кой в случая е ръководител на юридическото лице – работодател, и спрямо кого следва да се реализира административнонаказателната отговорност по чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск? По-общо поставен, въпросът стои така: когато едно юридическо лице – работодател, се управлява и представлява от две или повече физически лица – заедно или поотделно, кой следва да бъде административнонаказателно отговорното лице за допустителство по чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск? И ако всички са отговорни, как следва да се реализира административното наказание глоба – то се налага на всяко физическо лице поотделно при условията на разделна отговорност, или отговарят при условията на солидарна отговорност? Последният въпрос е дори грешен предвид постулирания личен характер на административнонаказателната отговорност по нашето действащо право, въпреки че глобата като административно наказание има имуществен характер. В този ред на мисли просто трябва да се приеме, че законът **не урежда** хипотезата, при която юридическото лице – работодател, се управлява и представлява от две или повече физически лица – заедно или поотделно.

12. Открит стои и един друг въпрос. Административнонаказателната разпоредба на чл. 80, ал. 3 визира само юридическо лице – работодател. Следва ли да се приеме, че ако работодателят е физическо лице, то при извършен акт на дискриминация от негов работник спрямо друг работник за него не възниква административнонаказателна отговорност за допустителство? Работодател – физическо лице, е често срещана хипотеза предвид изключително големия брой регистрирани еднолични търговци – работодатели, които по дефиниция са физически лица (вж. чл. 56 от ТЗ, както и § 1, т. 1 от ДР на КТ). Тази хипотеза няма нормативна уредба. Не може да се приеме, че административнонаказателната отговорност на работодателя – физическо лице, се ангажи-

¹² Съгласно чл. 63, ал. 3 от ТЗ всички предвидени от закона търговски дружества са юридически лица.

ра на основание чл. 78, ал. 1 ЗЗДиск, тъй като този състав от обективна страна изисква извършване на акт на дискриминация по смисъла на закона, т.е. субект на административното нарушение е самият извършител на дискриминационния акт. Но в случая работодателят – физическо лице, не е извършителят на деянието, а е само допустител. Може да се поддържа тезата, че работодателят – физическо лице, отговаря административнонаказателно по чл. 80, ал. 1 ЗЗДиск, защото не е изпълнил юридическото си задължение по чл. 18 ЗЗДиск и като следствие на това неизпълнение се е стигнало до извършен акт на дискриминация от негов работник спрямо друг работник в предприятието. Но вече се посочи, че съставът на чл. 80, ал. 1 ЗЗДиск е общ спрямо съставите по ал. 2 и ал. 3 от същия член. Различен е и размерът на административното наказание глоба по ал. 1 и ал. 3 предвид различния минимум на относително определената санкция – 250 лева и 200 лева. Стига се до различно законово третиране в областта на административното наказване на работодател – физическо лице, и работодател – юридическо лице, по отношение на едно и също административно нарушение, което е недопустимо от гледна точка на основните принципи на нашата правна система за законност, справедливост и демократичност.

13. От направения анализ на административното нарушение допустителство по чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск във връзка с неизпълнението на задължението на работодателя по чл. 18 ЗЗДиск става ясно колко проблеми може да създаде пред правоприложителя действащата правна уредба. С цел ефективно и съобразено с целите на антидискриминационния закон правоприлагане и административно наказване в тази област **de lege ferenda** може да се предложи следната нова редакция на административнонаказателната разпоредба на чл. 80, ал. 3 ЗЗДиск:

„При неизпълнение на задължението си по чл. 18 на работодателя – физическо лице, се налага глоба, а на работодателя – юридическо лице – имуществена санкция в размер от 200 до 2000 лева.“

Възможна е и друга редакция, която има същото съдържание:

„За допускане извършването в предприятието на актове на дискриминация от негов работник или служител спрямо друг работник или служител на работодателя – физическо лице, се налага глоба, а на работодателя – юридическо лице – имуществена санкция в размер от 200 до 2000 лева.“

Предложените два варианта за нова редакция имат за цел създаване на една ясна и точна правна норма. Ако се приеме като обективно право предложената законодателна промяна, ще бъдат избегнати всички посочени по-горе възможни тълкувания, теоретични тези и евентуални проблеми в правоприлагането. Новата редакция включва в приложното си поле както работодателя – юридическо лице, така и работодателя – физическо лице. За постигане целите на закона е без значение кой в конкретния случай е ръководителят на предприятието като икономическа единица, дали управлението е йерархическо структурирано и е налице вътрешно, ешелонно делегиране на отделни елементи на управленската работодателска власт. Важното е, че в предприятието е допуснат акт на трудова дискриминация от един работник спрямо друг работник и за това трябва да се държи отговорен работодателят.

Освен предвидената административнонаказателна отговорност за извършване акт на дискриминация ЗЗДиск предвижда и реализиране на гражданска (имуществена) отговорност за причинените от дискриминационния акт вреди. Този извод се извежда от изрично нормирания в чл. 71, ал. 1, т. 3 от закона осъдителен иск за обезщетение за вреди. Гражданската отговорност по своя характер е **деликтна**. Работникът, извършвайки акт на дискриминация спрямо друг работник или служител в предприятието, осъществява фактическия състав на непозволено увреждане по чл. 45 от ЗЗД. Нарушена е общата забрана „*neminem laedere*“. Дискриминираният работник има субективното право на обезщетение за причинените му вреди и може да го потърси по съдебен ред от работника, извършител на дискриминационния акт и причинител на вредите.

Като се има предвид разпоредбата на чл. 19 ЗЗДиск, следва да се приеме, че работодателят отговаря имуществено, когато негов работник е извършил акт на дискриминация спрямо друг работник. Гражданската отговорност на работодателя е **отговорност за чужди действия**. В разглежданата материя тя е частно проявление на фактическия състав на непозволено увреждане по чл. 49 от ЗЗД. Както е известно, този, който е възложил на друго лице някаква работа, отговаря за вредите, причинени от него при или по повод изпълнението на тази работа. Работодателят е този, който възлага определена работа на наетия от него работник. От друга страна, последният се явява деликвент, причинител на вреди, извършвайки акт на дискриминация спрямо друг работник в същото предприятие. Деянието, представляващо акт на неблагоприятно третиране и водещо до дискриминиране, като елемент от фактическия състав на непозволеното увреждане може да бъде извършено и при двете възможни хипотези по чл. 49 от ЗЗД.

14. Най-често дискриминационният акт ще бъде извършван по повод изпълнението на работата. Това означава по повод и във връзка с функционирането на индивидуалното трудово правоотношение на причинителя на вредата. Но това деяние е свързано и е по повод функционирането на трудовото правоотношение и на дискриминирания работник или служител. Това е така, защото говорим за дискриминация на работници или служители в едно предприятие (в повечето случаи работещи и на едно и също работно място – цех, помещение, нахождение на машина и т.н.), за съвместен, коопериран трудов процес. Това е един от случаите, при които се налага разширително тълкуване на понятието „работно място“, използвано в чл. 19 ЗЗДиск, като то се разбира в смисъла на „предприятие“. Актът на дискриминация е извършен от физическо лице именно в качеството му на работник или служител, по повод трудовия процес в предприятието, при упражняването на трудовите му права и задължения. От друга страна, противоправното деяние е насочено срещу друго физическо лице, което също има правното качество „работник“ и по повод упражняваните от него трудови права и задължения. Действията, причиняващи дискриминацията, не съставляват изпълнение на възложената работа, но са пряко свързани с нея, с функционирането на индивидуалното трудово правоотношение, извършени са на територията на предприятието, т.е. на мястото, където се полага наемен труд.

Възможна е хипотезата и на дискриминационен акт при изпълнение на възложената трудова функция. Необходимо е трудовите функции на двамата работници или служители да са еднакви и те да работят на едно и също работно място (помещение, машина, съоръжение).

Гражданската отговорност на работодателя за чуждите виновни действия е **гаранционно-обезпечителна**, базирана на правилото „за риска и рисковите последици“¹³. Той отговаря не за своята вина и за своето действие или бездействие, а за виновното противоправно поведение на свой работник или служител, на когото с възникване на индивидуалното трудово правоотношение е възложил определена работа (трудова функция). Дори работодателят да е предприел мерки за предотвратяване на дискриминацията в предприятието, тези мерки не са били ефективни, както изисква законът. Отговорността на работодателя е налице и тогава, когато работникът или служителят не е спазил дадените му от работодателя указания, инструкции или нареждания, както и когато е бил специално запознат с вътрешните правила, свързани с недопускане актове на трудова дискриминация.

Увреденият от дискриминационния акт работник или служител може да предяви осъдителен иск за обезщетение за причинените вреди както към работника или служителя – пряк извършител на дискриминационния акт, така и към работодателя. Платилият обезщетението работодател има право на регресен иск срещу неговия работник или служител – причинител на вредата, за цялата сума на обезщетението. Основанието на регресния иск е чл. 54 от ЗЗД. Поради обстоятелството, че акт на дискриминация се извършва само и единствено с умисъл, то няма приложение ограничената имуществена отговорност на работника или служителя по чл. 206 КТ (чл. 203, ал. 2 и чл. 211 КТ). Това е пълна имуществена отговорност – подлежат на обезщетяване всички вреди (материални и нематериални), които са пряка и непосредствена последица от увреждането (чл. 51, ал. 1, изр. 1 ЗЗД). Затова работодателят има правото да иска възстановяване на платеното от него обезщетение в пълния му размер¹⁴.

15. В чл. 17 ЗЗДиск законодателят е нормирал три взаимносвързани помежду си трудови задължения на работодателя, отнасящи се до извършени прояви на тормоз, включително сексуален тормоз, на работното място. Наличието на тормоз, включително и сексуален, от един работник или служител спрямо друг работник или служител е свързано с разгледаната вече необорима правна презумпция, че работодателят не е изпълнил задължението си по чл. 18 ЗЗДиск. И тук е необходимо да се отбележи, че използваното от закона понятие „работно място“ трябва да се тълкува разширително и в него да се влага съдържанието на понятието „предприятие“. Подобно тълкуване ще обхване възможния по-голям кръг житейски хипотези и в по-голяма степен ще отговаря на целта на законовата норма и целта на закона в цялост.

¹³ Така **Йосифов, Б., Б. Балабанов**. Непозволено увреждане. Текст с коментар и синтез на съдебната практика. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1989, с. 28; **Цачев, Л.** Закон за задълженията и договорите. Текст, съдебна практика, литература и кратки бележки. Т. I, 2-ро изд. С.: 7М, 1991, 266–267. В този смисъл се е произнасяла нееднократно и съдебната практика – вж. напр. постановленията на Пленума на Върховния съд № 7 от 1958 г. и № 9 от 1966 г.

¹⁴ За този вид имуществена отговорност на работника или служителя вж. **Мръчков, В.** Пълна имуществена отговорност на работниците и служителите. – Труд и право, № 11, 1998.

Съгласно чл. 5 ЗЗДиск тормозът на основа на признаците по чл. 4, ал. 1 с. 3. и сексуалният тормоз се смятат за дискриминация. Това са проявни форми на дискриминационен акт, изразяващи се в нежелано от засегнатото лице поведение, мотивирани от действителното или предполагаемо наличие на един или повече дискриминационни признаци по чл. 4, ал. 1 ЗЗДиск у него, и в крайна сметка води до неблагоприятно третиране на дискриминираното лице. Под понятието „тормоз“ се разбира всяко нежелано поведение на основата на признаците по чл. 4, ал. 1 ЗЗДиск, изразено физически, словесно или по друг начин, което има за цел или резултат накърняване достойнството на лицето и създаване на враждебна, обидна или застрашителна среда (§ 1, т. 1 ДР). Понятието „сексуален тормоз“ е почти идентично по съдържание, тъй като то е разновидност на тормоза. Особеното е, че нежеланото поведение е от сексуално естество, т.е. дискриминацията е мотивирана от наличието или липсата у дискриминираното лице на два конкретни дискриминационни признака – пол и/или сексуална ориентация (§ 1, т. 2 ДР)¹⁵. В този смисъл сексуалният тормоз, когато е мотивиран и от двата признака едновременно, ще представлява и акт на множествена дискриминация по смисъла на § 1, т. 11 от ДР на ЗЗДиск. При сексуалния тормоз законът е въвел и една допълнителна негова разновидност. Това е отказът да се приеме подобно поведение. Отказът на засегнатото лице може да бъде изричен (изразен устно или писмено) или мълчалив (чрез физически действия). А принудата може да бъде физическа или психическа.

Тормоз е налице само когато поведението на едно лице, изразено чрез действие или бездействие, е нежелано за друго лице, към което е насочено. Нежелано е това поведение, което създава за адресата си в психологическо отношение отрицателни чувства и преживявания. Наличието на психически дискомфорт има за последици накърняване на достойнството и честта на дискриминираното лице, както и създаване на враждебна, обидна, унизителна или застрашителна трудова среда. Тези психически състояния законът разглежда и като неблагоприятни за засегнатото лице правни последици на дискриминационния акт. Спрямо дискриминираното чрез тормоз лице настъпва неблагоприятен правен резултат – причиняват се вреди, които са неимуществени по своя характер. В тази връзка може да се направи изводът, че тормозът, включително и сексуалният тормоз, е резултатен дискриминационен акт.

На следващо място, поведението трябва да е мотивирано от действителното или предполагаемо наличие или липса на някой от дискриминационните признаци по чл. 4, ал. 1 от закона. Но и нещо повече. Самото нежелано поведение трябва да бъде свързано по някакъв начин с наличието или липсата на конкретен дискриминационен признак у засегнатото лице. Поведението трябва да показва отрицателно отношение на дискриминиращия към дискриминираното лице чрез показване, подчертаване, оценяване и други подобни на наличието или липсата на дискриминационния признак. Само тогава може да се приеме, че тормозът е акт на дискриминация.

¹⁵ Второто понятие е определено в дефинитивната правна норма на § 1, т. 10 от ДР на ЗЗДиск и означава хетеросексуална, хомосексуална или бисексуална ориентация.

Законът неизчерпателно посочва различни начини на външно проявление на желанието и мотивите да се дискриминира определено лице чрез тормоз. Това може да бъде физически, т.е. чрез деяние като система от телодвижения (действия) или тяхната липса, когато са необходими (бездействие); словесно, писмено или говоримо; както и по всякакъв друг начин. Като пример за такива други начини може да се посочат мимиките и жестовете, въпреки че и те попадат под физическите начини за изразяване на отношение, мнение или оценка спрямо друго лице.

Нормата на чл. 17 ЗЗДиск има предвид хипотезата на извършен тормоз, включително сексуален тормоз, от работник или служител в предприятието спрямо друг работник или служител. Извършителят на дискриминационния акт е нарушил основното си задължение по трудовото правоотношение да не извършва акт на дискриминация спрямо друг работник или служител, но в един по-частен аспект на това юридическо задължение. Дискриминираният работник трябва да е направил оплакване пред работодателя за извършения спрямо него тормоз, включително сексуален тормоз. Под действието „оплакване“ се разбира довеждане до знанието на работодателя на факта на извършване на тормоз, включително сексуален тормоз, с разгледаното вече съдържание. В този момент работодателят узнава, че в неговото предприятие е извършен дискриминационен акт от негов работник спрямо друг негов работник чрез тормоз или сексуален тормоз. Работодателят трябва да установи съществените признаци на дискриминационния акт като правонарушение от обективна и субективна страна. В това отношение нямат правно значение неопределени сигнали или сведения на трети лица за акт на тормоз. Сигналът („оплакването“) трябва да бъде направен от самото засегнато от тормоза лице. Законът не предписва определена форма на оплакването. То може да бъде направено в писмена или устна форма. Оплакването като изявление на едно лице обаче трябва ясно и недвусмислено да съдържа данни и констатации, че спрямо лицето, което го прави, е упражнен тормоз, включително и сексуален тормоз. Работникът следва да посочи обективни факти и обстоятелства, от личната оценка на които, както изисква законът, той „се смята за подложен на тормоз, включително сексуален тормоз“.

Законът посочва като адресат на оплакването работодателя като страна по индивидуалното трудово правоотношение. Именно до него, а не например до прекия ръководител трябва да достигне изявлението на засегнатия работник или служител. Това е така, защото на работодателя законът възлага определени задължения, които той следва да изпълни като реакция на подадено до него оплакване за извършен акт на дискриминация в неговото предприятие. Законодателят включва получаването на оплакване от дискриминиран работник като елемент от фактическия състав, от който възникват нормираните в чл. 17 ЗЗДиск юридически задължения за работодателя.

Трите юридически задължения на работодателя са взаимосвързани помежду си и логически тяхното изпълнение следва едно след друго във времето. Тези работодателски задължения са: незабавно извършване на проверка на обстоятелствата по подаденото оплакване; предприемане на мерки за прекратяване на тормоза; започване на процедура за реализация на дисциплинарна отговорност спрямо виновния работ-

ник или служител. Проверката трябва да бъде извършена незабавно, което означава веднага след получаване на оплакването. Тя се изразява в извършването на фактически действия от работодателя като например разговор с лицето, твърдящо, че е жертва на тормоз; среща и събеседване с евентуални свидетели на дискриминационния акт, особено когото той е извършен публично, пред много хора; събиране на писмени и веществени доказателства (предмети, документи), ако има данни за наличието на такива, и други подобни действия. Целта на тази проверка е работодателят да установи по категоричен начин, че действително в неговото предприятие е извършен акт на дискриминация под формата на тормоз, както и установяване на извършителя на дискриминационния акт, причините, довели до неговото извършване, и всички релевантни обстоятелства, свързани с него.

Установявайки посочените факти и обстоятелства, работодателят е длъжен да предприеме мерки за прекратяване на тормоза. От редакцията на разпоредбата като че ли става въпрос за тормоз като едно продължаващо във времето поведение на дискриминиращото лице, включително и към момента на узнаване за него от работодателя. На практика тормозът, включително и сексуалният, може да бъде не само едно продължаващо поведение на дискриминиращото лице за определен период от време, но и еднократен поведенчески акт. Мисля, че идеята на закона е предприемането на мерки за прекратяване на тормоза в смисъл на бъдещо недопускане на нови еднократни или постоянни прояви на тормоз от един работник спрямо друг работник в предприятието. На първо място, той следва, ако е необходимо, да изолира засегнатото лице от контакт с дискриминиращото го лице; да проведе разговор с другите работници или служители или дори с целия трудов колектив, ако тормозът е станал публично достояние; да съдейства за оказване на психологическа помощ на дискриминирания работник или служител, ако той има нужда от такава.

16. Последното юридическо задължение на работодателя по чл. 17 ЗЗДиск е за налагане на дисциплинарна отговорност на работника или служителя, извършил дискриминационния акт. На първо място, следва да се отбележи, че изказът на законодателя не е от най-прецизните. Приета словоупотреба в материята на юридическата отговорност е да се говори за налагане на санкции (наказания) за извършени правонарушения, а не за „налагане на дисциплинарна отговорност“. На второ място, от така редактираната правна норма може да се остане с впечатлението, че работодателят е длъжен да наложи дисциплинарно наказание. Както е посочвано в правната литература, когато събраните в дисциплинарното производство доказателства потвърждават извършването на дисциплинарно нарушение, работодателят може (има право) да наложи или да не наложи дисциплинарно наказание. Това е така, защото налагането на дисциплинарно наказание е субективно право на работодателя, което той може да упражни или да не упражни, ако в конкретния случай прецени, че самото установяване на нарушението и неговото авторство е изиграло своето поправящо въздействие. След големите изменения на КТ от ноември 1992 г. Кодексът на труда изостави дотогавашното нормативно разрешение, съгласно което работодателят при определени дисциплинарни нарушения беше длъжен да наложи дисциплинарно наказание „уол-

нение“ на работника или служителя (вж. чл. 190, ал. 2 КТ, ред. 1986 г.)¹⁶. Считаю, че истинският смисъл на анализиранията норма е бил законът да задължи работодателя да започне дисциплинарно производство по правилата на чл. 193–195 КТ. След като установи факта на извършено дисциплинарно нарушение, изслуша работника или служителя или приеме писмените му обяснения, както и след като събере и оцени всички доказателства по случая, работодателят по своя субективна преценка ще реши дали да издаде писмена заповед, с която да наложи дисциплинарно наказание и кое от трите възможни по чл. 188 КТ да бъде то.

17. В заключение на направения тълкувателен извод **de lege ferenda може да се предложи** при промяна на закона анализиранията част от разпоредбата на чл. 17 ЗЗДиск да бъде изменена, като задължението на работодателя се преформулира „да започне производство по реализация на дисциплинарна отговорност“. Така ще се постигне необходимата съгласуваност между тази разпоредба и принципите на дисциплинарната отговорност по Кодекса на труда. Може да бъде предложена и по-радикална промяна на законовата норма, в смисъл въпросната част да бъде заличена от текста на разпоредбата. Тя практически не е необходима, ако се приемат направените вече предложения за изричното нормиране в Кодекса на труда на основно трудово задължение на всеки работник или служител да не извършва акт на дискриминация, тормоз, включително сексуален тормоз спрямо друг работник или служител, както и включването на състав на тежко дисциплинарно нарушение в този смисъл в чл. 190, ал. 1 КТ.

¹⁶ Така **Мръчков, В.** Трудово право. Цит. съч., 487–488; **Василев, Ат.** Трудово право. Цит. съч., 295–296.

УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ЗАКОНОДАТЕЛСТВОТО

Доцент д-р Нели Огнянова

РЕФОРМА НА МЕДИЙНОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО ОТ ГЛЕДНА ТОЧКА НА ПРОЦЕСА НА ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ КЪМ ЕС

Във връзка с развитието на медийното законодателство в България се води дискусия за състоянието и целите му в процеса на присъединяване на България към Европейския съюз (ЕС). В резултат от обсъждането ще бъде възможно да се вземе решение как най-ефективно да продължи започналият процес на сближаване на българското законодателство с аудио-визуалното общностно законодателство.

Съдържание

- o Фактическа и правна среда*
- o Техника и приоритети на реформата*
- o Процедурни аспекти: консултационен процес*
- o Европейската правна рамка и българският закон*
- o Съдържателни аспекти: структура и основни положения на законопроекта*
- o Заключение*

1. ФАКТИЧЕСКА И ПРАВНА СРЕДА

1.1. **Действащият Закон за радиото и телевизията (ЗРТ) е приет през 1998 година.** Законът беше мислен като част от пакет мерки, регламентиращи информационното общество – заедно с актове като: Закон за далекосъобщенията; Закон за защита на личните данни; Закон за достъп до обществената информация; Закон за класифицираната информация; актове относно защитата на интелектуалната собственост в информационното общество и др.

Особено тясна връзка ЗРТ има със Закона за далекосъобщенията (1998 г.). Двата текста уреждат програмните стандарти на електронните медии заедно с проблемите на

регулирането им, от една страна, и съответно телекомуникационните дейности и услуги, между които разпространението на програми, от друга.

Такъв подход – обособена уредба на съдържанието на програмите и на преноса им – в два акта – не беше прилаган в българското законодателство до този момент и не беше безспорен. Въвеждането му се възприе поради следните обстоятелства.

Към 1998 г. освен държавните, или както ги нарича Конституцията, *национални институции* БНР и БНТ, българският законодател вече беше допуснал възникването на други (частни) субекти на медийния пазар, главно т.нар. *кабелни телевизии*, на основата на текст от стария Закон за далекосъобщенията и наредба за реда и условията за лицензиране на кабелните далекосъобщителни мрежи.

Законът за радиото и телевизията (1996 г.)¹ действа кратко и не успя да реши задачата за легализиране на частните оператори. Така преди пет години, при създаването на ЗРТ (1998 г.), задачите на медийната регулация се свеждаха до:

- о въвеждане на общностните стандарти в регулацията на електронните медии (лицензиране, мониторинг) за всички оператори – БНТ, БНР, други оператори, независимо от собствеността и начина на пренос на програмите;

- о прекъсване на връзката на националните БНТ и БНР с държавата и постепенното им преобразуване в обществени медии;

- о въвеждане на ред в авторските и сродните права в аудиовизията;

- о налагане на стандартите в телевизионната реклама по съдържание, времетраене, разполагане.

Едновременността на изготвяне на медийното и телекомуникационното законодателство позволи да се извърши т.нар. *либерализиране* на медийния сектор, след което да се легализират съществуващите електронни медии при ясно определени критерии. Проведе се разлика между *радио- и телевизионни оператори* като субекти на съдържанието и *далекосъобщителни оператори* като субекти на преноса, като се даде възможност едно радио или телевизия при желание да извършват както програмна дейност, така и разпространение чрез собствена далекосъобщителна мрежа. Обратно, на далекосъобщителните оператори (имаха се предвид главно кабелните) се даде възможността да произвеждат собствени програми.

За около две години след въвеждането в действие през 1998 г. на ЗРТ и ЗД заварените оператори, отговарящи на изискванията на законодателството, бяха лицензирани. Заедно с тях бяха издадени стотици нови програмни и далекосъобщителни лицензии, между които три национални лицензии за телевизия с наземно разпространение на програмата, една национална лицензия за радио с наземно разпространение на програмата и дори една лицензия за цифрова телевизия с наземно разпространение за гр. София. Медийният пейзаж се промени радикално, пазарът се либерализира и в определени области се „насити“. Регулаторите имаха компетентност да следят за съответствията със законодателството и лицензиите (в техническо и програмно отношение).

¹ Закон за радиото и телевизията, обн., ДВ, бр. 77 от 1996 г., отменен с § 10 ПЗР ЗРТ от 1998 г.

Не така успешно се разви реформата на националните оператори БНТ и БНР и преходът им в обществени медии. Проблеми възникваха както при структурирането на органите им за управление, така и при набирането и разходването на средствата за БНТ и БНР. Финансирането на медиите остана проблематично, тъй като разделът от ЗРТ, регламентиращ таксите за електронни медии и създаването на фонд, не се прилага.

След още една итерация (изменителен закон от 2000 г.) преговорите с ЕС в разглежданата област приключиха с оценката, че законодателството ни като цяло съответства на общностното законодателство.

След парламентарните избори през 2001 г. бяха внасяни неколккратно поправки в ЗРТ, които така или иначе, по волята на законодателя или по причина на неясни разпоредби, доведоха до прекратяване на лицензирането. През 2003 г. се прие напълно нов Закон за далекосъобщенията², който да отговори на изискванията, от една страна, на новата регулаторна рамка на телекомуникациите в общностното законодателство, а от друга страна – на факта, че от 1 януари 2003 и българските телекомуникации са напълно либерализирани с отпадането на монопола на БТК върху фиксираната гласова услуга.

Съществена динамика предстои и в европейската правна рамка на електронните медии – и в общностното законодателство, и в актовете на Съвета на Европа. Така през 2004 г. електронните медии се намират в нова правна и фактическа среда, която налага да се търсят нови решения и в ЗРТ.

1.2. На основата на горната хроника може да се проследи **динамиката в цели-те, задачите и приоритетите** на българското медийно законодателство. През 1998 г. непосредствената цел беше *либерализиране на пазара със законови средства*, при еднакво третиране на операторите на основата на ясни правила. В неразвятия все още медийен сектор не беше така актуално конкурентното законодателство, нито така остро беше осъзната необходимостта от регистър на собствеността в медиите. Не беше приоритет все още цифровизацията в производството и разпространението на програми. Регламентирането на смесеното финансиране на БНТ и БНР се обсъждаше през необходимостта малкият рекламен пазар да не се изझे изцяло от тях (особено това се отнася за БНТ) предвид предстоящото тогава стартиране на нови национални оператори, което обоснова приетите пропорции между реклами и бюджетно финансиране за БНТ и БНР. А водещ приоритет, разбира се, беше въвеждането на европейските програмни стандарти.

Фактически за изминалите пет години обективната обстановка се промени. Медийният пазар е либерализиран, секторът все повече се влияе от развитието на технологиите, разви се пазарът на труда. Старият проблем с независимостта на БНР и БНТ има нови проявления (кризата в БНР през 2001 г., кризата в БНТ през 2004 г.). Очертават се нови проблеми, които задължително очакват решение:

о необходими са ефективни гаранции за прозрачно и професионално управление на БНТ и БНР;

² Закон за далекосъобщенията, обн., ДВ, бр. 88 от 07.10.2003 г.

о необходими са мерки за лоялна конкуренция и регулиране на държавните по-
мощи;

о очаква решение въпросът за обвързване на оценките на медийния и реклам-
ния пазар, в частност т.нар. *пийпълметрични изследвания*;

о на дневен ред е регламентацията на всички аспекти на цифровите медии и др.
Промените в ЗРТ след 2001 г. създадоха и някои чисто пазарни проблеми, които
очакват цялостно решаване (неуреждането на висящи правоотношения в частния
сектор). Опитът тези проблеми да се решат частично доведе до нови проблеми.

Нормативно опитите за реформа на медийното законодателство след 2001 г. не
са успешни, видно от броя и неефективността на поправките, склонността на законо-
дателя към предсрочно прекратяване на законови мандати и пр. Необходима е рефор-
ма на действащото медийно законодателство по ред причини:

- о ЗРТ вече не отговаря на изискванията на пазара;
- о законът носи много от несъвършенствата на първоначалния текст (например
относно финансирането), внесени са противоречиви помежду си и неясни поправки;
- о динамиката на европейската правна рамка следва да намери рефлексии и в
нашия закон.

2. ТЕХНИКА И ПРИОРИТЕТИ НА РЕФОРМАТА

2.1. **Законодателната процедура** по българското право има два „входа“ – по ини-
циатива на отделен народен представител или по инициатива на Министерския съ-
вет. От гледна точка на гаранциите за качество на законопроекта законопроектите с
вносител МС имат по-добре формализирана процедура на подготовка. Ако проследим
дори само тази част от гаранциите, които са насочени към ефективното сближаване на
законодателството с общностното законодателство, ще констатираме съществената
роля на дирекция „Европейска интеграция и международни финансови институции“ в
администрацията на МС. Медийното законодателство може, разбира се, да използва
който и да е от двата мислими входа, но ако проектите бъдат внасяни от народен пред-
ставител, препоръчително е да се използва целият ресурс на експертите в професио-
налната общност.

2.2. Законодателната дейност в областта на медийното законодателство може да
завърши по два начина:

о с изменителен законопроект или

о с цялостен законопроект, който ще е нов само условно, доколкото ще се
запази хармонизираната част от действащия закон. Законът за нормативните актове
се произнася по този въпрос така: *„Отменяването на закон и неговото заменяване с
нов, който урежда същата материя, се допуска само ако промените са многобройни и
важни“* (чл. 11, ал. 1 ЗНА). Дали промените наистина са многобройни и важни, е
въпрос на законодателна техника и обхват на промените.

2.3. От гледна точка на законодателната дейност има още един въпрос, подлежащ на специален анализ и преценка: **съществуват ли особено спешни и неотложни случаи**, за които в публичен интерес е да се изготви законопроект незабавно, за да има време за публично обсъждане на цялостната реформа. Според общественото мнение през 2003 г. имаше категория въпроси, които се нуждаят от незабавна законодателна реакция – неуредените поради пропуск на законодателя висящи правоотношения, свързани с удължаване на срок на лицензиите, и др. под. Правилно под натиска на заинтересуваните лица беше изготвен и приет малък законопроект за уреждането на висящите правоотношения. Това беше позитивен ход от гледна точка на справедливостта, с който се отстрани законодателен пропуск. Отделен въпрос е, че за пореден път поправките решиха едни проблеми и създадоха други.

2.4. Що се отнася до **приоритетите** на аудио-визуалното законодателство в България, през 2000 г. те бяха определени и заложили в документацията по преговорния процес на основата на приоритетите, определени в акта на Европейската комисия „Принципи и насоки относно аудио-визуалната политика на Общността в цифровата ера“³. Законодателят е проявил далновидност и средносрочните приоритети за развитие на законодателството – цифровизация, нови форми на реклама и т.н. – остават точно дефинирани. Това се препотвърждава и от последния засега акт на Европейската комисия (декември 2003 г.) „Бъдещето на европейската аудио-визуална политика“⁴.

3. ПРОЦЕДУРНИ АСПЕКТИ: КОНСУЛТАЦИОНЕН ПРОЦЕС

3.1. За България е важно не само **какво съдържа** законопроектът (в по-общ смисъл, законодателството), но и **дали се изготвя демократично, в съответствие с европейските стандарти за консултационен процес**. Пренебрегването на тези стандарти е основна причина за неуспеха на опитите за реформа на медийното законодателство през последните две години.

3.2. **Принципите и минималните стандарти, възприети от Европейската комисия**, се съдържат в пакета мерки за реформа на начина на управлението на Европейския съюз⁵. В отделен акт от 2002 г.⁶ се обосновават принципи на реформата: *откритост, участие на обществеността в управлението, отчетност, ефективност и кохерентност*. Изисква се прилагане на т.нар. *минимални стандарти*, гарантиращи

³ COM (1999) 657 final.

⁴ COM (2003) 784 final.

⁵ COM (2001) 428. Бяла книга за европейското управление. Изготвянето на пакета мерки за управлението на Европа е част от дебата за бъдещето на Европа. В проекта за нов Конституционен договор на Европейския съюз също се отделя значително място на правото на гражданите да участват в управлението и се прави опит да се преоцени отношението между гражданите и официалните институции – срв. глава VI от Първа част на проекта, озаглавена „Демократичният живот на ЕС“.

⁶ COM (2002) 704 final. Общи принципи и минимални стандарти за консултации със заинтересувани страни от Европейската комисия, 11. 12. 2002.

ясен консултационен процес: всички документи, свързани с осъществяването му, трябва да бъдат ясни и достъпни, навреме предоставени, като съдържат цялата необходима информация, необходима на страните (институции и гражданско общество) да участват ефективно и активно да проведат обмен на мнения.

Във връзка с това може да се предложи **примерен алгоритъм** на консултационен процес, прилаган вече⁷ при изготвяне на новата регулаторна рамка в телекомуникациите на ЕС и в момента, при ревизията на общностното аудио-визуално законодателство:

**Консултационен процес
(по примера на изготвянето на новия регулаторен пакет в
областта на телекомуникациите в Европейския съюз)**

Съставяне на експертна група
Изготвяне на доклад по принципите и основните положения на реформата
Публично обсъждане
Изготвяне на доклад, инкорпориращ постъпилите становища по принципите и основните положения на реформата.
Предварителна оценка на ефекта (Impact Assessment *ex ante*)
Изготвяне на законопроект, вкл. оценки на съответствието с *acquis*
Обнародване на проекта за публично обсъждане и отразяване на предложенията
Приемане
Мониторинг и оценка на ефективността на прилагането (Impact Assessment *ex post*)

3.3. Като се вземе предвид нормативната основа на законодателния процес, от една страна, но и нови фактори – координационният механизъм за европейска интеграция и съответните правомощия на администрацията и разширения преговорен екип⁸, както и принципите на европейския консултационен процес, очакванията са за следния ход на реформата:

- o да се изготви структура на проекта;
- o да се изготвят основни положения на проекта, основани на общностното законодателство;
- o да се изготви таблица за съответствие с общностното законодателство – досега има две такива таблици за ЗРТ от 1998 г. и хармонизационният закон от 2000 г.,

⁷ COM (2001) 428. Бяла книга за европейското управление.

⁸ Постановление № 33 на МС за организация и координация на подготовката на Република България за присъединяване към Европейския съюз и провеждането на преговорите за присъединяване. Обн., ДВ, бр. 19 от 19 февруари 2002 г.

но липсват таблици за по-късните изменения, поради което те заличават хармонизирани текстове;

- о да се раздели материята, подлежаща на хармонизиране, от материята, допускаща национални решения, и да положи усилия да разработи експертно тези национални решения, като ползва препоръчителни актове и т.нар. добри практики (напр. относно т.нар. гражданска квота);

- о да се отразят предложенията на професионалната общност от експертни позиции;

- о да се спазват поетите от страната ангажименти по отношение на ЕС и Съвета на Европа (произтичащи от членството на България в тази организация), включително законопроектът още преди гласуването си да е получил оценка за съответствие с европейските стандарти и тази оценка да е взета съответно предвид.

Основни рискове за проекта са:

- о политическата намеса да доведе до политизиране на отделни решения, предимно относно формирането и вземането на решения от регулатора и ръководствата на националните медии БНТ и БНР;

- о лобиране в полза на икономически интереси, което да доведе до неприемливи баланси и неефективни решения.

Инструменти за защита на експертността са:

- о пълната прозрачност и откритост на работата;

- о зачитането на външните независими експертизи.

4. ЕВРОПЕЙСКАТА ПРАВНА РАМКА И БЪЛГАРСКИЯТ ЗАКОН

4.1. България е затворила временно преговорната глава „Политика в областта на културата и аудиовизията“ (2000 г.). В редовните годишни доклади е получена оценка за съответствие на ЗРТ с общностното аудио-визуално законодателство. От гледна точка на сближаването следователно немалка част от действащия закон е напълно съответна на общностното законодателство и не бива да бъде засягана от сериозни промени. При всяка промяна тази част от законодателството трябва внимателно да се идентифицира и охранява.

Съответно в „полето на промяната“ се очертават **два кръга проблеми**:

- о проблеми, които са предмет на двете ревизии** – ревизията на общностното законодателство и ревизията на Конвенцията за трансгранична телевизия на Съвета на Европа (ЕККТ), от една страна, и

- о проблеми, които са извън** процеса на сближаване и са в кръга на компетентността на националния законодател.

4.2. Според Европейската комисия **петте генерални принципа на аудио-визуалната регулация** са:

- о Технологична неутралност;

- o Минимализъм на регулацията;
- o Ясно дефинирани цели на аудио-визуалната политика;
- o Яснота и предсказуемост на регулацията за пазарните субекти;
- o Вземане на решения на най-ниското възможно равнище и развитие на само-регулирането.

В отделните области на регулацията са дефинирани и други принципи. Експертизата на Съвета на Европа по законопроекта Милотинова – Етем (2003 г.) установява в текста отстъпление от някои **принципи** – **напр. от принципа за технологична неутралност на регулацията и принципа за свободата на препредаване на програми**. Тези принципи на общностното аудио-визуално законодателство следва да се препотвърдят. Очевидно предстои отново да се анализира и преразгледа конкретната правна уредба на въведения принцип на обвързано лицензиране предвид негодността на българското законодателство в този му вид да отговори на необходимостта от развитие на цифровия сектор в медиите.

В експертизата се настоява още за по-добро регламентиране и разграничаване на **функциите на телекомуникационния и медийния регулатор**, за да не се допуска компетентност на телекомуникационния регулатор в съдържателни въпроси на регулацията. В този смисъл актуално изискване на хармонизирането е точното прилагане на изискванията за специфична компетентност на различните участници в процеса на регулация.

4.3. Ревизията на общностното законодателство е предизвикана главно от *пре-разглеждането на същността на телевизията* и преходът от *телевизия* към *нови информационни услуги*, които се основават на нови среди за пренос на програми и имат нови характеристики – интерактивност, индивидуализиране на съдържанието и др.

На европейския законодател (както във връзка с Конвенцията за трансгранична телевизия на Съвета на Европа, така и във връзка с общностното законодателство) се предлагат различни възможности – например в експертните тела на Съвета на Европа се обсъждат следните **три варианта** (доклад *Грюнвалд* от 2003 г. по името на автора А. Грюнвалд, експерт от Германия):

- o да запази съществуващата уредба и да я прилага само към конвенционалната телевизия, като остави мултимедийното съдържание нерегламентирано;
- o да регламентира новите услуги като подкатегория на телевизията и частично да ги уреди отделно в съществуващата конвенция;
- o да запази конвенцията в сегашния ѝ вид и да създаде мултимедийно законодателство.

Общностното аудио-визуално законодателство се ревизира в **следните основни посоки**:

- o Регламентиране на нови форми на реклама;
- o Защита на аудиторията при предаване на значими събития;
- o Насърчаване на аудио-визуалното производство и създаване на правна рамка на европейското кинопроизводство;

- o Прозрачност на капитала, антимонополни мерки и регулиране на пазарни концентрации;
- o Защита на интелектуалната собственост на производството на европейска аудио-визуална продукция;
- o ефективна защита на малолетни и непълнолетни и на човешкото достойнство.

Важно обстоятелство е, че ревизията на ЕКТТ и на общностното законодателство се обмислят в синхрон. ЕКТТ е влязла в сила за България и евентуалната ѝ ревизия, която България би ратифицирала, ще доведе до различия между режима по ЕКТТ и режима по закон. Поради това **ЗРТ следва да бъде в динамично съответствие с промените в общностното законодателство, като се поддържа идентичност на двете правни рамки.** В основата на тези промени е задачата за привеждане на правото в съответствие с бурните *технологични и пазарни промени* в аудио-визуалния сектор.

4.4. **Конкретни тенденции** в общностното законодателство и актовете на Съвета на Европа, релевантни за българския законодател, са:

А. КОНВЕРГЕНЦИЯ

С навлизането на нови информационни технологии в производството и особено в разпространението на програми все по-трудно става за обособените регулатори (съдържание – пренос) да решават комплексните въпроси на новите медии. Поради това след като в реалните процеси съдържанието, преносът и информационните технологии стават все по-неотделими (конвергират), същият процес се пренася в законите и органите, които ги прилагат. Като световен процес, а реално след 1997 г. и в Европа има вълна от създаване на *конвергентни закони и конвергентни регулатори*. Те уреждат, съответно прилагат уредбата за целия сектор на комуникациите (далекосъобщения и пощи) и електронните медии (Италия, Великобритания – и за печата).

Това е моделът, възприет в САЩ (FCC) и Канада (Canadian Radio-Television and Telecommunications Commission). Южна Африка през 2000 г. създаде конвергентен регулатор (Independent Communications Authority of South Africa – ICASA) на мястото на телекомуникационния регулатор (South African Telecommunications Regulatory Authority) и медийния регулатор (Independent Broadcasting Authority).

В Европа първият конвергентен регулатор (AGCOM) е в Италия (1997). Следва Финландия (FICORA), по-късно Швейцария – конвергентният регулатор (OFCOM/BAKOM) има функции по отношение на телекомуникациите и електронните медии, макар че наред с него има и други тела, например Комисия по жалбите. През 2001 г. на мястото на два съществуващи секторни регулатора в Босна и Херцеговина се учредява нов единен орган (CRA). И Словения създава такъв независим орган през същата година, както и Австрия (KommAustria) – но конвергенцията там е в рамките на публичната администрация и е част от по-сложни преобразувания.

Норвегия е последната засега европейска държава, обявила намерения за създаване на конвергентен регулатор през лятото на 2003 г. на базата на три други институции (по концентрациите – Media Ownership Authority, в областта на киното – Norwegian Board of Film Classification и медийния регулатор Mass Media Authority), като новият регулатор се очаква да започне дейността си на 1 януари 2005 г.

Особен интерес представлява новият конвергентен закон във Великобритания, който влезе в сила на 1 януари 2004. На базата на съществуващите пет регулатора се създаде нов конвергентен регулатор (OFCOM). Конвергенцията в сектора беше дефинирана като единство на дейности:

- o телекомуникации (за данни и глас);
- o информационни технологии (хардуер и софтуер, заедно с комуникационните мрежи);
- o телевизия и други аудио-визуални услуги;
- o комбинации от горните (например интерактивни услуги в Интернет).

В България се наблюдава конвергенция в инфраструктура, пазари и услуги, но все още не се извършва подготовка за конвергентни регулатори и конвергентно медийно законодателство.

Б. УСЛУГИ НА ИНФОРМАЦИОННОТО ОБЩЕСТВО

През последните пет години телевизията ускорено променя функциите си и се преобразува в сноп от така наречените *услуги на информационното общество*. Особено това се отнася за интерактивната телевизия, чрез която може да се осъществява образование на индивидуален принцип, търговия, други услуги. Засега телевизията, включително когато програмата се разпространява чрез Интернет, в общностното законодателство е *изключена* с изричен текст от услугите на информационното общество. Независимо от това и в работните групи на Съвета на Европа, и в Европейската комисия се натрупва каталог от казуси и решения ad hoc (по конкретен случай) относно нови неуредени практики. За тези казуси не е ясно попадат ли в приложното поле на класическото общностно законодателство, съответно на Европейската конвенция за трансгранична телевизия.

Като пример повече от година Швейцария очакваше формален отговор от Постоянния комитет за трансгранична телевизия, органа по прилагане на ЕКТТ, дали телевизионна реклама, създадена с използване на нови рекламни техники (*сплит скрийн, виртуална реклама* и др.), е в нарушение на конвенцията. Проблемът накратко е в това, че рекламата според конвенцията трябва да бъде ясно отделена от нетърговското слово (основната програма) чрез обозначение в началото и края на рекламното съобщение, а новите техники дават огромни нови възможности – например за разделяне на екрана на няколко екрана (*сплит скрийн*), в които да вървят успоредно основното съдържание и реклама, или за наслагване на изображения (лого на рекламодател върху терена на спортно състезание) и пр. Постоянният комитет взе решение,

в което бе търсен баланс между желанието да не се дописва конвенцията чрез много разширително тълкуване, от една страна, и желанието да не се задържа с необосновани забрани навлизането на новите технологии в медиите. Предоставя се на националните регулатори да решават всеки конкретен случай, като следят да не се въвеждат зрителите в заблуждение.

Европейската комисия проучва националните позиции по ефектите от новите технологии в рекламата с оглед либерализиране на режима на рекламата, доколкото това е възможно. Преобладават мненията за запазване на принципите на рекламата (идентифициране, обозначаване, забрана на подсъзнателната реклама, забрани по стоки и услуги и специална защита на малолетни и непълнолетни), като се предлага тези принципи да бъдат отнесени също и към новите виртуални и интерактивни форми на реклама. Нещо повече, някои страни предлагат същите правила да се отнесат и към спонсорските заставки, които все повече се доближават до рекламни клипове.

Не се предлага да отпаднат ограниченията за времетраене на рекламата, някои страни (Германия) предлагат да остане само ограничението за час, но не и ограничението на времетраенето за денонощие.

В. ЗАЩИТА НА КУЛТУРНОТО МНОГООБРАЗИЕ И НАСЪРЧАВАНЕ НА АУДИО-ВИЗУАЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО

Предстои създаване на правна рамка на киното на общностно равнище. Аудио-визуалната политика има аспекти едновременно на *индустриална политика* и на *културна политика*. Според Европейската комисия „като индустрия киното създава работни места и национален доход, но като култура то оформя нашите общества и именно поради последната причина не следва никога да се оставя просто на действието на пазарните сили“. Работи се върху принципите на т.нар. *национални схеми на финансово подпомагане на аудио-визуалната индустрия* в страните от ЕС. Целта е да се балансира между изискванията на общностното законодателство за ползване на държавни помощи (да се избегнат предимствата за едни страни от ЕС, съответно дискриминацията на производители от други страни от ЕС) и опасението, че сложните механизми ще възпират страните от активни насърчителни мерки – а това ще облагодетелства аудио-визуалната продукция на трети страни.

При създаването на националните схеми за финансово подпомагане се вземат предвид принципите на еднакво третиране, недискриминиране и защита на конкуренцията вътре в рамките на единния пазар на ЕС, както и националните специфики на всяка страна, доколкото в разглежданата област се прилага принципът на субсидиарността (страните сами определят националните критерии за финансово подпомагане). Наред с това важен инструмент за подкрепа на професионалната общност в аудио-визията са и програмите MEDIA, като по MEDIA II (1996–2000 г.) са разпределени над 310 милиона евро, а по MEDIA + (2001–2005 г.) ще се разпределят над 400 млн. евро. Ефект от затваряне на глава „Култура и аудио-визия“ е допускането на България в

програмата MEDIA +. В момента България ефективно усвоява средства по тази програма.

Г. ЗАЩИТА НА ПЛУРАЛИЗМА И ВЪВЕЖДАНЕ НА НОВИ МЕРКИ (ЗАДЪЛЖЕНИЕ ЗА ПРЕНОС НА ПРОГРАМИ)

И разпространението на програми се оказва важно за осигуряване на качествено и разнообразно съдържание за всички аудитории. С тази цел се въвеждат задължения за операторите в полза на зрителите за пренос на програми по преценка на законодателя или регулатора по кабелен път или при цифровата телевизия. Това е правен инструмент за провеждане на определена държавна политика в областта на културата и аудиовизията. Смисълът му е да се задължат някои категории далекосъобщителни оператори да разпространяват определени програми, за да гарантират достъпа на аудиторията до тях, и в този смисъл този тип норми (*must carry rules*) създават допълнителни гаранции на потребителите за по-пълното гарантиране на правото им на информация и за насърчаване на плурализма на програми.

Мястото на такива разпоредби е в телекомуникационната уредба. Те са предвидени именно в новата регулаторна рамка на телекомуникациите, която влиза в сила през 2003 г., по-специално чл. 26 от COM (2000) 392⁹ предвижда, че държавите от ЕС могат да въведат задължение за пренос на програми в публичен интерес, но всяка страна определя за кои програми и за кои оператори (в две основни хипотези – кабелно разпространение и наземно разпространение на програми по цифров способ). Има практика, потвърдена от Европейския съюз по радиоразпръскване (EBU) и от Съвета на Европа, за разпространение на политематични програми на обществени оператори. Според общностното законодателство правилото може да бъде въведено само доколкото е необходимо да се постигнат ясно дефинирани цели в публичен интерес при спазване на принципите на пропорционалност и прозрачност, както и при ограниченост по време (докогато тези цели бъдат постигнати, като периодично е възможно сроковете за едни или други програми да се актуализират). В позицията на Европейския съюз по радиоразпръскване се посочва още, че далекосъобщителните оператори следва да се задължават наред с програмите да включват и допълнителни услуги в полза на потребителите, особено за такива с увреждания, и главно услуги, улесняващи навигацията в предлаганото съдържание (EPGs – справочник за предлаганите програми). Трябва да се отбележи изрично, че в САЩ и страните от Европейския съюз задължението за разпространение на политематични програми на обществени оператори се включва и в лицензите за цифрова наземна телевизия.

В новия Закон за далекосъобщенията (§ 2, ал. 2 и 3) се предвиждат симетрични задължения за безвъзмездно предоставяне на програмите и безвъзмезден пренос: „Българската национална телевизия и Българското национално радио **предоставят**

⁹ COM (2000) 392. Директива за универсалната услуга и правата на потребителите в областта на електронните комуникации.

безвъзмездно националните и регионалните си програми на оператори, осъществяващи далекосъобщения чрез кабелни далекосъобщителни мрежи за разпространение на радио- и телевизионни програми. Операторите по ал. 2 са длъжни да **разпространяват безвъзмездно** по мрежите си националните и регионалните програми на Българската национална телевизия и на Българското национално радио.“ Така се слага точка на продължителния дебат за въвеждането на *must carry rules* и у нас.

Д. ЗАЩИТА НА ПАЗАРНАТА КОНКУРЕНЦИЯ, РЕГУЛИРАНЕ НА МЕДИЙНИ КОНЦЕНТРАЦИИ, ЗАСИЛВАНЕ НА МЕРКИТЕ ЗА ПРОЗРАЧНОСТ НА СОБСТВЕНОСТТА И ЧИСТОТА НА КАПИТАЛИТЕ

След работата по реализация на задачите, посочени в *Зелената книга за плурализма и медийната концентрация* (1992 г.), уредбата на пазарните механизми в аудио-визията навлиза в нов етап. В условията на конвергенция се осъществяват непрекъснати сливания и съществени движения на капитали между медии, телекомуникации и ИТ сектор. Както никога преди, именно пазарните процеси застрашават публичния достъп до независима информация с многообразни източници. Тъкмо с тази цел се очакват нови правила (директива) за собствеността в медиите.

Задача на очакваната правна уредба е да гарантира множество на гледните точки и разнообразие на съдържанието, но и да въведе прозрачни правила за конкурентен медийен пазар и за привличане на нови инвестиции. Кой е собственик на определено радио или телевизия е факт, важен за обществото. При „идеалната“ пазарна икономика прозрачността и контролът на потребителите е нужно да бъде не само върху собствеността, но и върху целия кръг на доставките и финансовите отношения на медиите. Анализът на собствеността в медиите показва, че инструментите на законите, лицензирането и дори предварителната преценка на съда (с антимонополни цели) не ограничават в нужната степен процесите на медийни концентрации в Европа. Новите форми на разпространение на съдържание (Интернет, цифрова телевизия) още повече усложняват задачата, защото се видоизменя значението на понятия като „телевизия“ или „канал“ и съответно следва да се трансформира цялата философия на регулиране на собствеността в медиите.

Във всеки случай както на равнище „отделни страни“, така и на равнище „Европейски съюз“ се насърчава систематичното събиране на данни и създаването на публични бази данни, регистри, информационни системи в разглежданата област. Има и специално създадени регулатори (Норвегия). В България уредбата на този кръг въпроси (медийни концентрации, прозрачност на собствеността и чистота на капиталите в електронните медии) тепърва предстои. Тепърва се създава устойчива практика при регулирането на т.нар. *релевантни пазари* и принципите на съответно определяне на *пазарни дялове*. Съществуването на лица със значителен фактически пазарен дял едновременно на медийния и рекламния пазар, които формално юридически не при-

съсват в регистрите на собствениците на медии, деформира медийния сектор и компрометираща регулацията.

Регламентирането на държавните помощи едва напоследък¹⁰ предполага въвеждане на европейските стандарти и в тази област. В момента бившите държавни медии БНТ и БНР получават държавна субсидия. Проучването на общностното законодателство и практиката на Европейската комисия показва, че в тази област тепърва следва да се изясни подходът при определяне и получаване на държавната субсидия. Стана широко известен случаят с националната телевизия на Испания *RTVE*, която беше обвинена от частните оператори *Telecinco* и *Antena 3* в незаконно получаване на държавна субсидия. Комисията стига до извода, че финансирането, предмет на делото, представлява по същество държавна помощ. Доколкото тези средства надвишават нетната стойност на разходите на *RTVE* за изпълнение на обществените ѝ ангажименти, съответните национални мерки следва да се изменят (помощта е осъществена преди приемането на Испания за член на ЕС).

Е. ФИНАНСИРАНЕ ЧРЕЗ ТАКСИ

Правната уредба на финансирането на националните обществени оператори е различна, решенията в Европа са по целия спектър – от изцяло държавен бюджет (Испания) до изцяло вноски (такси) от гражданите (Норвегия). В преобладаващия брой европейски страни системата на финансиране е *смесена*, при това обществените оператори имат приходи от реклама, но има и оператори без такова право: Белгия, Дания (единият от двата тв оператора), Люксембург, Швеция. В Швейцария публичната телевизия има реклама, но публичното радио няма. На този фон ограничената реклама в БНТ не е необикновено решение.

Сложният въпрос, решението на който ще отключи решаването на ред други въпроси, е принципът на събиране на средства от гражданите. Известни са различни принципи, всеки със своите несъвършенства – на крайно устройство (телевизор), на домакинство, на потребител. Принципът „крайно устройство“ е все по-несъвършен, защото крайните устройства стават все по-различни. Въведеният със ЗРТ принцип е „на домакинство“, който и сега се смята за най-справедлив. Доколкото обаче през 1998 г. имаше трудности с операционализирането на „домакинство“, при това в такъв специализиран закон, за обозначение на домакинството се въведе признакът „електромер“, сравнително добре описващ множеството домакинства. Така е и в други страни (Македония, Португалия и др.), където принципът работи. Във всеки случай принципът в ЗРТ беше въведен като временно решение до въвеждане на *семеиното по-доходно облагане* (чрез съответното данъчно законодателство), когато събирането на таксите за радио и телевизия ще може да следва системата за данъчно облагане.

У нас събирането на такси не беше ефективно въведено, защото при приемането на действащия закон президентът посочи във ветото си, че не бива да има нито

¹⁰ Закон за държавните помощи, обн., ДВ, бр. 28 от 2002 г.

един български гражданин, заплащащ услуга, която не получава. А описването, администрирането и контролът върху изключенията (и тяхната динамика) изискват такива усилия и бюджет, че въвеждането на системата се обезсмисля. Този проблем стои и сега, и ще стои дотогава, докато финансирането престане да се разглежда като *такса за получавана услуга* и така се освободи от необходимостта да се установява ползването (в страните от ЕС този мониторинг се осъществява чрез адекватни технически средства).

Ако въпросът се реши по този начин, начинът на събиране и конкретната инфраструктура са въпрос на техника. Регулаторът (тогава НСРТ) и НЕК стигнаха в големи подробности в изясняване на технологията на събиране на средствата от гражданите, това няма да е трудно и сега. По-сложно е да се отработи как ще се доказват изключенията от заплащане по социални причини, каквито през годините винаги са се допускали в България (хора с увреждания и др.), но и в страните от ЕС събираемостта не е сто процента, така че и този въпрос не е основен.

Размерът на плащанията не е юридически въпрос, при създаването на действащия закон имаше противоположни виждания – размерът да е нисък (по социални причини) и да е висок (за да се финансира реално модернизацията). Свързан с този въпрос е и въпросът за разходната част на фонда – дали с тези средства ще се финансират само БНТ и БНР, или и други оператори (обществените) ще имат достъп до фонда. С поправките от 2001 г. се заличи тази възможност, която макар и нереализирана, стоеше в ЗРТ.

Средствата се концентрират според сегашния закон във фонд към регулатора, но решенията в Европа са различни (към оператора – Норвегия, към регулатора – Финландия, към централния бюджет – Холандия, към местния бюджет – Белгия, към специална агенция – Германия, или корпорация – Австрия). Най-общо компетентността по администриране на таксите е у четири вида субекти:

(1) *организация за събиране на такси* – Австрия, Белгия, Швейцария, Германия, Словения;

(2) *публичен тв оператор* – Великобритания, Дания, Гърция, Ирландия, Италия;

(3) *регулатор* – Испания, Франция, Португалия;

(4) *държавна администрация* – Холандия, Люксембург.

Както се вижда, решенията в разглежданата област са разнообразни, понякога регулацията има неочаквани развития и обрати. Така например Дания е имала два национални обществени телевизионни оператора. С цел да се насърчи развитието на конкурентен пазар единият от тях се приватизира, а другият вече няма право на рекламно време. В такава посока са предприетите мерки и във Финландия: забранява се на националната телевизия да продава рекламно време¹¹.

4.5. При изготвянето на ЗРТ и дори през 2000 г. при работата върху хармонизирания закон българският законодател имаше задължение да се съобразява с ревизираната Директива „Телевизия без граници“. Сега, през 2004 г., трябва да се държи

¹¹ По данни на EPRA/2002/07 (revised).

сметка и за **новата регулаторна рамка на телекомуникациите**, чийто срок за транспониране в законодателствата на страните от ЕС изтече на 25 юли 2003 г. В експертната, изготвена от експерти на Съвета на Европа и Европейската комисия по българския законопроект за радиото и телевизията от 2003 г. („Милотинова – Етем“)¹², има изрично позоваване на една от петте директиви – т.нар. Рамкова директива (*Директива 2002/21/ЕС на ЕП и на ЕС за обща регулаторна рамка за електронни съобщителни мрежи и услуги*).

Заедно с това междувременно България се присъедини към нови актове на Съвета на Европа, например т.нар. *Европейска конвенция за законова защита на услуги, базирани на или представляващи условен достъп*, подписана на 21 ноември 2002 г. в Страсбург. Очевидно европейската правна рамка е усложнена и динамична и ЗРТ следва да бъде преосмислен в тази нова нормативна обстановка.

4.6. Наред със задължителните актове (*общностното законодателство* от гледна точка на процеса на присъединяване и *конвенциите на Съвета на Европа* като действателно право по силата на чл. 5, ал. 4 от Конституцията) за пълнота следва да се подчертае значението на други актове, които по дефиниция имат **препоръчителен характер**, но се отразяват на отношението на европейските институции към степента на зрялост на българското аудио-визуално законодателство от гледна точка на европейските стандарти. Такива са препоръките на Съвета на министрите на Съвета на Европа, както и актове на ПАСЕ и органите му. В цитираната експертиза, както впрочем и в предходните експертизи без изключение, има позоваване на *Препоръка 23 (2000) за независимостта на медийните регулатори*. В този смисъл изискванията на ред актове, които формално имат препоръчителен характер, следва да бъдат отразени в тяхната пълнота.

4.7. Както беше посочено, съществува необходимост от трайно и ефективно уреждане и на въпроси, **които не са непосредствено предмет на сближаване** с общностното законодателство, например:

- o формиране и правомощия на регулатора;
- o лицензиране;
- o управление на обществените оператори;
- o финансиране на обществените оператори;
- o прозрачност на структурата на собствеността в медиите и антимонополни норми в сектора;
- o пийпълметрия и др.

Някои от тях в момента са уредени, но прилагането на определени разпоредби създава напрежение (правомощия на регулатора, т.нар. обществено финансиране), други въпроси изобщо не са намерили своята правна регламентация (антимонополни норми, пийпълметрията като организация и методи за анализ на данни за аудиторията).

Необходимо е отново да се направи преглед на **апарата и легалните дефиниции**, с които се работи. Не е изключено използвани досега термини да придобият нов

¹² ATCM (2002) 18, автори Румпхорст и Христофору, 2002, и ATCM (2003) 14, автори Башич и Якубович.

смисъл в контекста на информационното общество (напр. *услуги на информационното общество*). Европейската комисия подчертава, че докато Директивата „Телевизия без граници“ работи с термина „телевизия“, Директивата за електронната търговия работи с термина „услуги на информационното общество“, като никоя от тези услуги все още няма значението и обхвата на разпространение на телевизията. Независимо от това в средносрочен план комисията предполага, че ще се наложи ревизия на общностното законодателство за отразяване на ефектите на конвергенцията¹³.

Специален интерес представлява **взаимодействието на ЗРТ с други текстове, значими за разглеждания предмет**, като: Закон за далекосъобщенията; Закон за авторското право и сродните му права; Закон за защита на конкуренцията; Закон за държавните помощи и др.

Впрочем тази задача се налага от динамиката в законодателството – ЗД е нов, ЗАПСП и ЗЗК имат промени с отношение към медийния сектор, като отражение в националното законодателство имат нови общностни актове, например *Директива 2001/29/ЕС за хармонизиране на някои аспекти на авторското право и сродните му права в информационното общество*.

4.8. **Практиката на съдилищата** е съществен фактор при преосмислянето на българското медийно законодателство, като трябва да се вземе предвид и българската, и чуждата съдебна практика:

о На първо място, съществена за правната реформа в сектора е практиката на съдилищата в България, особено на **Върховния административен съд**. Така например към момента интерес представлява спорът между Българската национална телевизия и частния търговски оператор БТВ относно установяване на злоупотреба с господстващо положение от страна на частния оператор¹⁴. Съдът е отменил решение на Комисията за защита на конкуренцията, в което тя е анализираща продуктовия пазар – „телевизионна реклама, предоставяна по ефирен път, при която рекламодателите имат възможност да осигурят еднакъв достъп до всички потребители в национален обхват“, географския пазар – територията на Република България, и участниците на този пазар. Несъмнено практиката е от особено значение за установяване на релевантни пазари и статуса на монополистите там.

о Практиката на **Съда на Европейската общност** е част от *acquis communautaire* и в този смисъл българското законодателство следва да е съобразено с нея. Като пример може да се посочи практиката на съда относно държавните помощи за публичните телевизионни оператори, напр. решението по искането на частния оператор *SIC* относно националната телевизия на Португалия *RTP*.

о Решенията на **Европейския съд по правата на човека** – в частност делата по чл. 10 от Европейската конвенция за правата на човека са елемент от формирането на общоевропейските стандарти относно правото на информация и свободата на словото.

¹³ COM (2003) 784 final.

¹⁴ Решение на ВАС № 11555 от 11.12.2003 г., V отд.

5. СЪДЪРЖАТЕЛНИ АСПЕКТИ: СТРУКТУРА И ОСНОВНИ ПОЛОЖЕНИЯ

5.1. В цитираната експертиза от 2003 г. се предлага на практика **съхраняване на сегашната структура** на медийния закон:

1. Общи положения
2. Радио- и телевизионни програми и реклама, радио- и телевизионен пазар и спонсорство
3. Регулатор: формиране, правомощия, актове
4. Обществени радио- и телевизионни оператори
5. Лицензиране на радио- и телевизионните оператори
6. Регистриране на радио- и телевизионните оператори
7. Административнонаказателни разпоредби
8. Допълнителна разпоредба (макар в отделни случаи определенията на понятията да се разполагат в началото на закона)
9. Преходни и заключителни разпоредби

Единствената предлагана в експертизата промяна, която не променя логиката на акта, е да се обедини уредбата на рекламната, спонсорството и телевизионния пазар, сега в отделна глава, с програмните разпоредби веднага след Общите положения. Предложението има силни и слаби страни – недостатък е например обстоятелството, че рекламната има специфика за *различните видове оператори*, а класификация на операторите би се въвела след това (по-късно в текста). Поради това, ако се базираме и на експертизата, **няма необходимост от нова структура** на закона. Може само да се съжالياва, че експертизата не обсъжда празноти и неуредени въпроси, нито препоръчва сериозни допълнения и нови глави в акта. Но при по-подробно излагане на съдържанието на закона биха могли да се очертаят основните проблеми и акценти в така съхранената структура.

5.2. Теоретично пред законодателя стои въпросът дали ще се пристъпи към изработване на закон от класически, или от конвергентен тип. За сравнение конвергентният закон на Великобритания¹⁵ (приет на 17 юли 2003 г. и в сила от началото на 2004 г.) има следната структура:

- o конвергентен регулатор;
- o мрежи, услуги и радиоспектър;
- o радио и телевизия;
- o лицензиране за телевизионно разпространение;
- o конкуренция на телекомуникационните пазари;
- o допълнителни и разни.

Законодателят във Великобритания формулира следните цели на конвергентния закон:

- o трансфер на функции към новия регулатор;

¹⁵ Telecommunications Law. 2003.

- o заместване на досегашната система на лицензиране в телекомуникациите с нова система на лицензиране на електронни телекомуникационни мрежи и услуги;
- o въвеждане на нови механизми за управление на спектъра;
- o усъвършенстване на регулирането на радио- и телевизионната дейност с оглед прехода от аналогов към цифров способ;
- o рационализиране на регулирането на публичните телевизионни оператори;
- o създаване на представително тяло на потребителите с консултативни функции към регулатора, което да представлява и защитава интересите на потребителите;
- o създаване на експертен орган по съдържанието за консултиране на регулатора в областта на съдържанието и медийното образование;
- o регулиране на конкуренцията в целия сектор;
- o уреждане на процедури по оспорване на решенията в сектора.

В България към момента нито състоянието на пазара, нито темповете на навлизане на цифровизацията в сектора, нито степента на подготвеност на регулаторите и общественото мнение позволяват да се мисли за конвергентно законодателство от този тип. Етапът на подготовка не може да бъде прескочен. Практически всички страни от ЕС също са в подготовка, с различна степен на готовност, за изготвяне и въвеждане на закони от типа на новия закон на Великобритания. Много полезно за страните в преход е проучването и извличането на **приложими инструменти и практики** от водещите в сектора национални законодателства на страните от ЕС.

Новият български законопроект се очертава да бъде **последната стъпка преди** въвеждането на конвергентните закони и конвергентните регулатори в сектора и у нас. Част от решенията в разглеждания конвергентен закон на Великобритания, които не налагат непосредствено наличието на конвергентен регулатор, могат да се обсъждат още при изготвянето на този законопроект.

5.3. **Хармонизираната част** на материята в действащия ЗРТ се отнася до основните положения на ревизираната Директива „Телевизия без граници“:

- o Юрисдикция;
- o Свобода на приемане и препредаване;
- o Събития с важно обществено значение;
- o Европейски аудио-визуални произведения;
- o Произведения на независими продуценти;
- o Дуалистична система – публични и търговски оператори;
- o Реклама, спонсорство, телевизионен пазар;
- o Защита на малолетни и непълнолетни и на човешкото достойнство;
- o Право на отговор.

Нови моменти пред задачата за сближаване е отразяване на динамиката на общностното законодателство, например относно:

- o Режим на държавните помощи за публичните оператори;
- o Лицензионни режими;
- o Независимост на регулаторите;
- o Услуги на информационното общество; условен достъп и др.

5.4. Предметът на правно регулиране, който не е императивно уреден в общностното аудиовизуално законодателство, обхваща:

Тип регулатор (регулатори) – конвергентен или не, начин на формиране, правомощия;

- o Брой и вид публични и търговски оператори, управление и финансиране;
- o Правила за прозрачност на собствеността и структурата на капитала;
- o Регламентиране на антимонополни норми и лоялната конкуренция на медийния пазар;
- o Системи на обществено финансиране на публичните оператори чрез такси;
- o Пийпълметрия;
- o Програмни параметри;
- o Лицензиране на цифрови и аналогови оператори;
- o Мониторинг и административноправни разпоредби и др.

Примерният обхват на проекта, сравнимо и с медийните закони на страни като Норвегия, Швеция, Португалия, Финландия, Холандия, е в рамките на горната структура. Разбира се, от гледна точка на средносрочните приоритети в медийното законодателство, заслужава внимание обхватът на конвергентните закони – например, как то беше посочено, обхватът на новия конвергентен закон на Великобритания.

5.5. Като следствие от изложеното, защитими изглеждат следните посоки на реформата:

Обхват

o Разширяване на обхвата на сегашния закон с по-подробна регламентация на посочени по-горе проблеми (т. 5.2.2.) в съответствие с тенденциите на общностното законодателство;

o Редуциране на регламентацията, където е възможно, и отпадане на ограничението по отношение на програмното съдържание.

Лексика, терминология, дефиниции

o Актуализиране на основни термини, от които зависи съдържанието на закона – напр. *радио- и телевизионна дейност* или сходни понятия, изразяващи същността на предмета на закона в новите условия.

Регламентиране на регулатора

o Прецизиране на изискванията към кандидатите – независимост, експертност, обществена подкрепа;

o Въвеждане в регулатора, наред със съществуващите две квоти, и квота на гражданското общество с реална тежест при вземане на решенията;

o Регламентиране на двустепенна процедура на номиниране на кандидатите;

o Прецизиране на правомощията, отношенията с телекомуникационния регулатор и разширяване на компетентността на медийния регулатор при издаването на актове;

o Съдебен контрол върху актовете на регулатора;

o Регламентиране на консултативни експертни органи и органи за потребителски контрол към регулатора.

И в България законодателят трябва да създаде ефективни гаранции за реализиране на четирите принципа, формуирани от Европейския съюз по радиоразпространение през 2001 г., за публичните оператори в страните – кандидатки за ЕС: *независимост, ефективност, плурализъм и цифровизация*.

Лицензиране и регистриране

- o Оптимизиране и опростяване на алгоритъма
- o Регламентиране на нови изисквания към кандидатите за оператори от гледна точка на прозрачност на собствеността и структурата на капитала
- o Уредба на специфичните аспекти при лицензиране на цифрови оператори

Програмни изисквания

- o Актуализиране и минимизиране на изискванията към програмите, например редуциране на изискванията към представянето на реклама, при засилена защита на малолетните и непълнолетните зрители и слушатели;
- o Отразяване в закона на последните развития в актовете на Съвета на Европа – например относно кратки репортажи, плурализъм и цифровизация, нови формати и др.

Публични оператори

- o Регламентиране на **управлението** на публичните оператори – балансирано разпределение на правата и отговорността и въвеждане на организационни форми за граждански контрол;
- o **Независимост** на публичните оператори и редакционна самостоятелност;
- o Регламентиране на **финансирането** на обществените оператори като смесено (от реклама, бюджет и такси), в частност регламентиране на общественото финансиране – на принципа „домакинство“;
- o По-точно регламентиране на задълженията, свързани с националните програми, от една страна, и **регионалните центрове и програми**;
- o Отношение на публичните оператори с другите оператори (**must carry**).

Търговски оператори

- o Фиксиране на минимум стандарти

Пийпълметрия

- o Регламентиране на дейността като свързана с дейността на регулатора;
- o Предвиждане на експертен орган – конституиране, правомощия, отношения с регулатора.

Реклама, спонсорство, телевизионен пазар

- o Актуализиране и редуциране на уредбата;
- o Включване на последните развития в актовете на Съвета на Европа – например относно новите рекламни форми (split screen, virtual).

Преходни и заключителни разпоредби

- o Прецизно регламентиране на статуса на лицензираните и регистрираните оператори в новите условия, внимателно регламентиране на действието на евентуално променени законови изисквания по отношение на заварените случаи и др.

Основна слабост на опитите за медийно законодателство през периода 2001–2003 г. е липсата на адекватни преходни и заключителни разпоредби, които да осигуряват гладки преходи на пазара и субектите по закон в условията на променящо се законодателство. Законопроектът трябва в детайли да уреди всеки преход и всяко висящо правоотношение. Съществен за ефективността на бъдещия текст е и опитът на регулаторите по прилагането на закона, включително колебанията в практиката.

6. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Аудио-визията има важно значение като елемент както от националната култура, така и от националната индустрия и пазар. Технологичните промени и процесът на присъединяване на България към ЕС са два фактора, които поставят нови предизвикателства пред българското законодателство в тази област. С поглед към 2007 г. като година на началото на членството в ЕС законодателят има голямата отговорност да изготви и приеме уредба, която ще позволи пълноценното интегриране на националния аудио-визуален сектор в единното европейско културно пространство.

Професор д-р Красимира Средкова

УРЕЖДАНЕ НА КОЛЕКТИВНИ ТРУДОВИ СПОРОВЕ ЧРЕЗ АРБИТРАЖ

I.

1. Един от способите за доброволно уреждане на колективни трудови спорове е трудовият арбитраж. Той беше предвиден в Закона за уреждане на колективни трудови спорове (ЗУКТС) от 1990 г. С изменението на закона през 2001 г. (обн., ДВ, бр. 25 от 2001 г.) беше създадена и специална институция – Национален институт за помирение и арбитраж (НИПА). Практиката обаче рядко, ако не почти никога, не прибягва до този способ. Сред причините за това трябва да бъдат посочени липсата на традиции, но и недостатъчното познаване на възможностите, които предлага този способ.

2. Логиката и простотата на арбитража като способ за решаване на спорове са обусловили стремежа на хората от най-стари времена към него. От митологията научаваме например, че Венеция, Джуно и Пале Атина са се съгласили да позволят на Париж да реши спора им кой от тях е най-красив. Древните общества са предпочитали решаването на спорове от безпристрастен арбитраж пред прилагането на формални правни процедури. По тези причини арбитражът е бил широко **възприет** като алтернатива на формалното право и в Древен Рим. Той е бил предпочитано средство за уреждане на търговски спорове през Средните векове. Още през 1786 г. Търговската камара на Ню Йорк е организирала арбитражен трибунал за решаване на спор за заплатите на моряците. През 60-те години на XIX в. в Англия били организирани частни трибунали за решаване на трудови спорове, а през 70-те години бил създаден трибунал в железодобивната промишленост в Питсбърг, в обувната промишленост в щат Масачузетс и др. Първият постоянен арбитражен орган е бил създаден през 1860 г. в домашната индустрия в Нотингам.

До 80-те години на XIX в. арбитражното производство е било достатъчно разпространено, за да бъде **признато** в законите на редица държави. Като цяло тези закони просто са овластявали съдилищата да назначават местни арбитражни комисии по общо искане на работодателите и на работниците и служителите. Към 1901 г. 16 американски щата са имали такива закони. Федералното правителство на САЩ също приело закони за арбитража, главно в железопътната промишленост.

3. Трябва да се подчертае, че дълго време **терминът** „арбитраж“ е имал различно значение в сравнение с това, което днес разбираме като квазиправораздавателно производство. Първоначално исканията за арбитраж са били искания към работода-

теля за признаване на и преговаряне с профсъюзите. По-късно под „арбитраж“ се е разбирало нещо подобно на това, което днес означаваме като „посредничество“, т.е. участие в уреждането на спора на безпристрастно лице, което помага на страните да общуват помежду си, да правят взаимни компромиси и в крайна сметка да достигнат до свое собствено споразумение. Много по-късно, след като някои промишлени отрасли назначили постоянен „безпристрастен председател“, терминът „арбитраж“ започнал да придобива съвременното си значение, но дори и тогава безпристрастният председател най-често бил ангажиран в доброволен арбитраж – смесица от посредничество и квазиправораздавателна процедура. Едва през последните десетилетия на XIX в. с намаляването на броя на „безпристрастните председатели“ и огромното нарастване на използването на арбитри *ad hoc* страните започнали да гледат на арбитъра повече като на съдия, отколкото като на помирител или посредник.

4. Широко **разпространение** получава трудовият арбитраж в периода между двете световни войни. Той вече се характеризира с това, че решаването на колективния трудов спор става от трето, независимо от спорещите страни лице – арбитражен орган. Широко разпространение има особено в държавите от англосаксонската правна система. Повече от 90 на сто от всички колективни трудови договори в САЩ съдържат разпоредби за някаква форма на арбитраж и тези разпоредби (арбитражни клаузи) се използват все по-често¹.

Трудовият арбитраж в наши дни е метод за доброволно уреждане на колективни трудови спорове заедно с помирението и посредничеството². По естеството си той представлява правен механизъм за решаване на споровете от **съвместен орган**, в който двете страни имат *еднакъв брой и стойност на гласовете* или *еднакъв брой представители*. Практиката в съвременните държави е твърде многообразна, но според едно изследване на МОТ³ позволява способите за доброволното уреждане на колективните трудови спорове да бъдат обединени в три основни **групи**:

а. включване в доброволните способности само на **помирението**. Това се отнася в частност до уреждането на колективни трудови спорове за интереси. Такъв е случаят с Белгия, Великобритания, Франция и др.;

б. включване в доброволните способности както на **помирение**, така и **арбитраж**. Пример за това са споровете за права в Дания, колективните трудови спорове в Заир, колективните трудови спорове по споразуменията за социален мир в Швейцария и др.;

в. включване в способите за доброволно уреждане на колективните трудови спорове **само на арбитраж**, който често е и задължителен. Най-типичен такъв пример са споровете за права в Канада, Нова Зеландия, САЩ.

¹ Вж. за историята на трудовия арбитраж **Nolan, D. R.** Labour arbitration law and practice. West Publishing Co., St. Paul, Minn., 1979, 2–5; **Conciliation and Arbitration Procedures in Labour Disputes. A Comparative Study.** ILO, Geneva, 1989, 15–16.

² Вж. по-подробно за тези способности **Мръчков, В.** Колективни трудови спорове и правото на стачка. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1992, 83–102; **същия автор.** Коментар на Закона за уреждане на колективни трудови спорове. С.: Сиела, 1994, 50–75; **Средкова, Кр.** Трудови спорове. С.: УИ „Св. Кл. Охридски“, 1996, 37–42; **Conciliation and Arbitration Procedures**, 14–15.

³ Вж. **Conciliation and Arbitration Procedures.**

5. Арбитражната процедура може да бъде **прилагана** в отделен отрасъл, в цялата държава, в определен район или област, като обхваща **всички предприятия** в съответния отрасъл, район и пр. Тя може да бъде прилагана и само **в отделно предприятие**.

6. Трудовият арбитраж е популярен в различна степен в **съвременните държави**. В Белгия, Венецуела и други латиноамерикански държави, Германия, Дания, Канада и други държави от англосаксонската правна система чрез доброволен арбитраж се решават голямото мнозинство от колективни трудови спорове. Краткото запознаване с опита на тези държави би било полезно в търсенето на мястото на трудовия арбитраж у нас⁴.

⁴ Помирението и арбитражът са основни способности за решаване на колективните трудови спорове във **Великобритания**. Може да се каже, че Великобритания е родината на арбитража. Там за първи път официално се поставя въпросът за доброволни процедури за уреждане на трудовите спорове. През 1891 г. е създадена Кралска комисия, която да изследва въпросите относно отношенията между трудещите си и работодателите. В резултат на препоръките на тази комисия през 1896 г. се приема Закон за помирението. На този закон се основава Законът за промишлените съдилища от 1919 г, който оправомощава министъра на труда да предаде спора на Промисления съд при две условия – съгласие на страните по спора и наличие на механизми за помирение и арбитраж в съответния отрасъл, в който не е могъл да бъде решен спорът. За формирането и дейността на съвместни органи за помирение и арбитраж в частния сектор няма правна уредба. За държавния сектор определени разпоредби се съдържат в Закона за национализацията на промишлеността от 1946 г. Тук не се разграничават правни и неправни спорове, поради което арбитражът се използва за уреждане на **всички колективни спорове**. Спорът се отнася пред арбитражния орган по *желание на двете страни*. То има *препоръчителен* за тях характер. Арбитражната процедура във Великобритания може да бъде проведена от органи, създадени *ad hoc*, или от *постоянен орган*. Правна уредба на доброволните средства за уреждане на колективните трудови спорове има и в **Германия**. Според Закон № 35 относно помирението и арбитража от 1946 г. заинтересуваните страни могат да създадат *чрез колективно споразумение* процедура за предотвратяване и уреждане на колективните трудови спорове. Законът предоставя на трудовата администрация във всяка от провинциите функция за насърчаване на създаването на съгласуван механизъм за преговори и уреждане на колективните трудови спорове. Работодателските и профсъюзните организации в повечето отрасли са сключили такива споразумения, но те предвиждат предимно помирителна процедура и по изключение арбитраж. Доброволните механизми за уреждане на трудови спорове, произтичащи от колективни трудови договори, играят важна роля и в **Дания**. Те съществуват от 1875 г., когато профсъюзите и работодателите от печатарската промишленост се съгласили да създадат арбитражни органи, и към 1900 г. такива органи съществували в повечето от структуроопределящите отрасли. Понастоящем чл. 22 от Закона за трудовия съд от 1973 г. предвижда възможност за уреждане на споровете по установени от Конфедерацията на датските работодатели и Националната конфедерация на датските профсъюзи правила. Това са Стандартни правила за уреждане на споровете, произтичащи от колективни споразумения. Според тези правила всички правни спорове трябва да бъдат предоставени за уреждане най-напред чрез посредничество по искане на всяка от страните. Последното средство за решаване на колективния трудов спор по **гълкуването на колективни споразумения** е представянето му пред арбитражен орган по искане на *която и да е от страните*. Арбитражният орган обикновено се състои от по двама представители на всяка от страните и независим председател, избран от членовете на комисията. Уреждането на колективните трудови спорове по доброволни процедури е признато в държавната политика на **Швейцария** твърде отдавна. Основата на съвременната система на помирение и арбитраж там се корени в колективното споразумение за „трудова мир“, сключено през 1937 г. между работническите и работодателските организации в машинната и металургичната промишленост. Това споразумение е сключено в условията на световната икономическа криза през 30-те години на ХХ век, а непосредствен повод за сключването му е бил опитът на правителството да институционализира система на задължителен арбитраж. Поради кризата швейцарският франк е девалвиран и е имало опасение, че ще последва увеличение на цените, което ще провокира искания за увеличаване на заплатите. Изправен пред тази опасност, през ноември 1936 г. Федералният съвет издал Наредба за арбитраж от административната власт в колективните трудови спорове за заплати. Тъй като нито работодателските, нито работническите организации в машиностроенето и металургията желаели такава намеса от правителството, те се споразумели да избягнат прилагането на наредбата чрез създаване на собствения механизъм за помирение и арбитраж, съчетан с взаимно съгласие за запазване на трудовия мир. Това споразумение послужило като модел за създаване на подобни механизми в други отрасли на промишлеността.

7. В историята на българското трудово законодателство арбитражът заема сравнително скромно място. Корените на неговата правна уредба следва да се търсят в уредбата на професионалното сдружаване и на колективните трудови договори. Арбитражът следва тази уредба и е обусловен от нея като **способ за решаване на споровете, свързани със сключването и изпълнението на колективните трудови договори**⁵.

За първи път способите за уреждане на колективните трудови спорове намират правна уредба в Наредбата-закон за колективните трудови договори и уреждане на трудовите конфликти (НЗКТД) от 1936 г. Тя допуска три **вида** колективни трудови спорове:

а. относно предсрочното прекратяване на колективните трудови договори, сключени с определен срок. Тези спорове се разглеждат от *помирителни (трудови) съдилища* като единствена инстанция. Такива съдилища са създадени със Закона за настаняване на работа при безработица. Те се учредяват при 24-те инспекции по труда. Съставът им включва съдия от околийския съд (председател), един представител на профсъюзите и един представител на работодателите;

б. относно тълкуването и прилагането на колективните трудови договори. Тези спорове се разглеждат също от *помирителните съдилища*. Решенията на помирителните съдилища подлежат на обжалване пред областните съдилища;

в. относно сключването на колективен трудов договор. Тези спорове се разглеждат от *общинска помирителна комисия* при инспекцията по труда, която заседава в посочения по-горе (б. „а“) състав; *Централната помирителна комисия* при Дирекцията на труда и обществените осигуровки към Министерството на търговията, промишлеността и труда, която се състои от член на Върховния административен съд (председател), представител на Дирекцията по труда, представител на представителните профсъюзни организации и представител на представителните работодателски организации и се произнася, когато общинската помирителна комисия не може да постигне единодушие по решаването на спора; *министъра на търговията, промишлеността и труда*; *Министерския съвет*, който се произнася по предложение на министъра на търговията, промишлеността и труда, когато Централната помирителна комисия не може да постигне съгласие.

Решенията на помирителните комисии се приемат с единодушие. Те са окончателни.

Всички посочени органи действат като **административни юрисдикции**. Правилата относно производството пред тях са установени в чл. 8–16 НЗКТД. По съ-

Способи за доброволно уреждане на колективните трудови спорове съществуват в **Швеция** от 1938 г., когато било сключено Основното споразумение между Шведската конфедерация на работодателите и Конфедерацията на шведските профсъюзи. В тази държава за решаване на **споровете за интереси** се използват посредничество и арбитраж, а за **споровете за права** – след преговорите се предвижда само доброволен арбитраж. Особеното за него е, че е *тристранен орган* с участието и на представители на държавата.

⁵ Вж. повече за историята на трудовия арбитраж в България **Златинчев, Й.** Борбата за трудово законодателство в България 1878–1944 г. С.: Профиздат, 1961, 286–292; **Мръчков, В.** Колективни трудови спорове. Цит. съч., 50–55.

щество производството представлява *задължителен трудов арбитраж*. Участието на държавната администрация в този арбитраж е твърде осезаемо.

Задължителният трудов арбитраж не се отменя изрично, но практически *не се прилага* след 09.09.1944 г. Това се дължи на свободата на сключване на колективни трудови договори и липса на задължение за това.

Тълкуването на колективните трудови договори, решаването на споровете относно прилагането им и налагането на глоби за тяхното неизпълнение е предоставено на **местни и Централна помирителна комисия**. Те са създадени със *Закона за учредяване на помирителни комисии по тълкуването и прилагането на колективните трудови договори* от 1946 г.

С *Кодекса на труда* (КТ) от 1951 г. се закрепва идеята за колективния трудов договор като *договор-сделка*⁶. Той не съдържа нормативни правила за поведение на страните по индивидуалните трудови правоотношения поради централизирания и фиксиран характер на правната уредба, а установява насрещни права и задължения на работодателя и на работниците и служителите за изпълнение и преизпълнение на производствения план, за социално-битовото обслужване в предприятието и др. п. Това се отразява върху реда за разглеждане на споровете относно сключването, тълкуването и изпълнението на колективните трудови договори. В това отношение чл. 12 КТ, 1951 г. (отм.) предвижда споровете относно *сключването* на колективните трудови договори да се решават съвместно от **по-горестоящите на страните административни и синдикални органи**. По силата на чл. 140, ал. 2 КТ, 1951 г. (отм.) споровете относно *тълкуването и прилагането* на колективните трудови договори са подведомствени на **окръжните съдилища** (чл. 140, ал. 2 КТ, 1951 г., отм.).

Кодексът на труда от 1986 г. създаде уредба на колективните трудови договори, която остана практически неприложена по силата на един телекс на МС и ЦС на БПС⁷. При това положение практически началото на новия период в сключването на колективните трудови договори беше поставено с промените в Кодекса на труда от 1992 г. Споровете относно *прилагането* на колективните трудови договори бяха предоставени в компетентност на **съдилищата**. За споровете относно *сключването* им в Кодекса на труда нямаше правна уредба. Такава обаче се съдържаеше в приетия през 1990 г. *Закон за уреждане на колективните трудови спорове*, който за първи път установи обща правна уредба на колективните трудови спорове и фактически допусна такива спорове не само във връзка с колективните трудови договори. Този закон съдържа и действащата правна уредба на трудовия арбитраж в България.

8. В основните универсални международни актове относно икономическите и социалните права на гражданите *няма* нарочна уредба на колективните трудови спорове изобщо и на трудовия арбитраж в частност. Практиката свързва тези въпроси с правото на синдикално сдружаване и на колективно преговаряне. Това право е признато в чл. 23, ал. 4 от *Всеобщата декларация за правата на човека* от 1948 г.,

⁶ Вж. **Радоилски, Л.** Трудово право на Народна република България. С.: НИ, 1957, 216–218; **Христова, Ел.** Колективният трудов договор. С.: НИ, 1961, 31–46.

⁷ Вж. **Мръчков, В.** Колективни трудови спорове. Цит. съч., 54–55.

чл. 8, ал. 1, б. „а“ от *Международния пакт за икономическите, социалните и културните права* от 1966 г. и чл. 22, ал. 1 от *Международния пакт за граждански и политически права* от с. г. Двата пакта са част от българското право при условията по чл. 5, ал. 4 Конст.

9. Същия подход е възприела в своята нормотворческа дейност и **Международната организация на труда** (МОТ). Основата на международноправната уредба на синдикалното сдружаване и на колективното преговаряне, с които са свързани колективните трудови спорове, се съдържа в *Конвенция № 87 за профсъюзната свобода и защита на правото на организиране* от 1948 г., *Конвенция № 98 относно правото на организиране и на колективно преговаряне* от 1949 г., *Конвенция № 154 относно колективното договаряне* от 1981 г., както и в допълващите ги *Препоръка № 91 относно колективните трудови договори* от 1951 г., *Препоръка № 92 относно доброволното помиряване и доброволния арбитраж* от с. г. Уреждането на колективните трудови спорове в тези актове се разглежда като част от колективното преговаряне. Част от българското право при условията по чл. 5, ал. 4 Конст. са само първите две конвенции⁸.

Единственият специален акт относно колективните трудови спорове, макар и без задължителен характер – Препоръка № 92, предвижда по-специално два основни *способа* за доброволно уреждане на тези спорове:

а. доброволно помирение между работниците и служителите и работодателите. То се осъществява от нарочен орган за помирение с равен брой представители на страните по спора;

б. доброволен трудов арбитраж. Той е предвиден в чл. 6–7 Преп. № 92. Производството започва по взаимно съгласие на страните по спора. Практиката на контролните органи на МОТ допуска *задължителен арбитраж* само по изключение при определянето на *минималното обслужване* по време на стачка⁹.

Определянето на условията и реда за функциониране на посочените способности за мирно (без преустановяване на работата) уреждане на колективните трудови спорове е предоставено на националните законодателства.

10. Малко по-различен е подходът на **регионалните европейски актове**. Като прогласява правото на трудещите се и на работодателите да определят условията на труда по взаимно съгласие, чл. 6, т. 3 от *Европейската социална харта* изрично задължава държавите-членки на Съвета на Европа, които са ратифицирали тази разпоредба, да „насърчават създаването и използването на подходящи механизми за помирение и доброволен арбитраж за уреждане на трудовите спорове“¹⁰. Следователно трудовият арбитраж е признат изрично. При това е определен и неговият характер – доброволен.

⁸ Вж. Мръчков, В. Международно трудово право. С.: Сиби, 2000, 107–116; *Freedom of Association and Collective Bargaining*. ILO, Geneva, 1994, 251–254.

⁹ Вж. *Freedom of Association. Digest of decisions and principles of the Freedom of Association Committee of the Governing Body of the ILO*. IV ed. ILO, Geneva, 1996, 173–184.

¹⁰ Вж. *Европейска социална харта. Кратък справочник*. С.: Колибри, 2002, 147–150 (прев. от английски).

11. Правният ред в Европейския съюз (ЕС) насърчава социалния диалог в трудовите отношения. Макар и да не урежда изрично способите за решаване на колективните трудови спорове, в *Директива № 94/45/ЕО за създаване на Европейски работнически съвет или на процедура за информиране и консултации с работниците и служителите в предприятия и групи предприятия в рамките на Общността* се насърчават преговорите, консултациите и други подобни форми за решаване на въпросите по пътя на взаимното съгласие и компромисите¹¹.

12. Арбитражът е процедура, в която **трето лице** (арбитър, арбитражна комисия или арбитражен съд), без да действа като съд, **е овластено да вземе решение, с което се урежда колективният трудов спор**. Ако решението е по правен спор и се отнася до права и задължения на страните, то е подобно на *съдебно решение*. Ако то се отнася до спорове за интереси (икономически спорове), то *замества несъстоялите се преговори с решение*, което третото лице смята за подходящо.

13. Арбитражът се различава от **другите способности за доброволно уреждане на колективните трудови спорове** по това, че чрез него спорът **се решава от трето спрямо спорещите страни лице**, докато в решаването на спора чрез другите способности (непосредствени преговори, посредничество)¹² в една или друга форма винаги присъства волята на самите спорещи страни.

14. В **съвременните държави** съществува различна правна уредба на уреждането на колективните трудови спорове чрез арбитраж.

В някои държави **няма законови разпоредби** по материята. В тези случаи предаването на спора пред арбитраж се основава само на свободната *съгласувана воля* на страните по спора да намерят най-подходящия начин за неговото уреждане¹³.

В по-голямата част от държавите обаче законодателството насърчава по различни начини способите за доброволно уреждане на колективния трудов спор. В някои от тях държавната политика се изразява в **законодателно признаване** на такива способности. Такъв е например случаят с Германия, където законът предвижда, че *заинтересуваните страни могат да определят процедура* за решаването на спора. Познати са и още три подобни подхода. Единият е законова разпоредба за *регистриране на споразумения за създаване на съгласуван механизъм* за уреждането на споровете. Такъв е примерът с Великобритания и Ирландия. Другият подход е, когато законодателството дава *предимство на доброволните способности* пред държавните процедури на помирение и арбитраж. Пример за такъв подход е Швейцария, където официалната (публична) процедура не може да се приложи, ако страните са обвързани от съгласие за процедура по доброволно уреждане на спора. Третият подход за законодателно признаване на способите за частно (доброволно) уреждане на споровете е чрез *признаване на правна сила* или дори принудително изпълнение на колективните споразумения, които предвиждат механизми за доброволно уреждане на споровете. Този подход е от

¹¹ Вж. по-подробно **Krimphove, D.** *Europäisches Arbeitsrecht*. München: Verlag Vahlen, 1996, 269–294; **Blanpain, R.** *European Labour Law*. The Hague–London–Boston: Kluwer, 1999, 395–435.

¹² Вж. за тези способности цитираната по-горе (заб. № 2) литература.

¹³ Вж. **Conciliation and Arbitration Procedures**, 30–33.

особено значение при наличието на споразумения бъдещите спорове да се отнасят пред арбитраж в правни системи, където общото арбитражно право не се прилага към трудовите спорове. Такъв е например случаят със САЩ¹⁴.

Има и случаи, когато законодателството отива още по-далеч – то не само признава, но *предписва* доброволно уреждане на споровете, вкл. чрез арбитраж. Практиката на държавите, които са възприели този принцип, е твърде разнообразна по отношение на правните предписания, типовете споразумения, към които те се прилагат, типовете спорове, към които се прилагат, и т.н. Така например във Франция всяко колективно споразумение трябва да съдържа определена процедура за решаване на колективните спорове. В други държави (например Дания, Канада) предписаните от законодателството доброволни способи се прилагат само към споровете, произтичащи от тълкуването и прилагането на колективните споразумения.

II.

15. Действащата правна уредба на трудовия арбитраж в **България** е оскъдна. Тя се съдържа основно в чл. 4а–9 и § 1 ДЗР ЗУКТС. Трябва да се има предвид и разпоредбата на чл. 9, ал. 1 ГПК, която не допуска разглеждане на спорове относно права по трудово правоотношение от арбитражен съд. От последната разпоредба може да се направи един предварителен извод – *на разглеждане от арбитраж не могат да бъдат предоставени индивидуални трудови спорове*. Този извод се подкрепя и от разпоредбата на чл. 360, ал. 1 КТ, която предвижда, че трудовите спорове се разглеждат от съдилищата. Изрична е и разпоредбата на чл. 16, т. 5 ЗУКТС – тя не допуска прилагане на установения в този закон ред за решаване на индивидуални трудови спорове. По аргумент за противното – *арбитражът е приложим само по колективни трудови спорове*. Смятам, че в духа на националните традиции и на традициите на континенталната правна система е това правило да се запази и в бъдеще.

16. Както е известно, в зависимост от техния източник колективните трудови спорове могат да бъдат правни и неправни¹⁵. **Правни (спорове за права)** са колективните трудови спорове относно *установени* в законодателството, в колективния трудов договор, във вътрешни актове на работодателя или в индивидуално споразумение между работника или служителя и работодателя права и задължения. **Неправни (спорове за интереси)** са колективните трудови спорове относно *установяване на нови* права и задължения.

По кои от тези спорове е допустима арбитражната процедура?

От разпоредбата на чл. 1, ал. 1 ЗУКТС може да се направи извод, че тя е **приложима и по двата вида** спорове, тъй като законът не поставя предвидените в него

¹⁴ Вж. *ibidem*, 43–49.

¹⁵ Вж. за правните и неправните колективни трудови спорове **Мръчков, В.** Колективни трудови спорове. Цит. съч., 71–75; **същия автор.** Коментар. Цит. съч., 30–32; **същия автор.** Трудово право. III изд. С.: Сиби, 2001, 829–831.

способи за уреждане на колективните трудови спорове в зависимост от предмета на спора и допуска и двата вида. Посоченият извод се прави обаче, ако разпоредбата на чл. 1, ал. 1 не се тълкува във връзката ѝ с § 1, ал. 2 ДЗР ЗУКТС. Систематичното тълкуване на двете разпоредби обаче води до друг извод. Съгласно § 1, ал. 2 ДЗР ЗУКТС споровете във връзка с изпълнението на споразуменията и арбитражните решения се разглеждат по *реда за разглеждане на спорове относно изпълнението на колективни трудови договори*. А на основание чл. 59 и чл. 357 in fine КТ¹⁶ споровете относно изпълнението на колективните трудови договори (без съмнение правни спорове) се уреждат по *съдебен ред*. А когато за определена категория правни спорове е предвиден съдебен ред, той може да бъде дерогиран само ако това е изрично предвидено в закон. Не така е в случая. Законът за уреждане на колективни трудови спорове не само, че не предвижда нещо различно, а препраща изрично към реда за уреждане на споровете относно изпълнението на колективните трудови договори, т.е. към съдебния ред. Излиза, че ***арбитражната процедура е недопустима по правни спорове***.

От така направените разсъждения могат да бъдат направени два **извода**.

Първият е, че Законът за уреждане на колективните трудови спорове ***трябва да определи по безспорен начин*** вида на колективните трудови спорове, които могат да бъдат разглеждани по арбитражен ред¹⁷.

Вторият извод е, че възприемането на горното предложение означава ***да се избере едно от двете възможни законодателни решения*** – или да се допусне арбитражната процедура по всички колективни трудови спорове, или да се допусне арбитражната процедура само по неправни колективни трудови спорове.

Допустимостта на арбитражната процедура *по всички* колективни трудови спорове има за предимства по-голямата бързина в уреждането на спора, доверието на страните в решаващия орган и др. Проблемът е в принудителното изпълнение на решението. Проблемът е и в чл. 119 Конст., който не допуска създаването на особени юрисдикции, какъвто по естеството си е трудовият арбитраж по спорове за права.

Второто възможно решение е допустимост на арбитражната процедура само *по неправни* колективни трудови спорове. Предимството на това решение е в ясното разграничение на процедурите по двете категории спорове, предоставяне за уреждане от съда на всички спорове относно установени права и задължения, възможностите за принудително изпълнение на всяко съдебно решение и др. Недостатъкът са недостатъците на сегашното съдебно производство – отдалеченост на съда от страните по спора, продължително време за решаването му, сложна формална процедура и др.

Намирам за разумно и съответно на практиката на по-развити чужди държави (например Германия, Швейцария и др.) специалният ред по Закона за уреждане на колективни трудови спорове, вкл. арбитражно производство, да се прилага само по

¹⁶ Първата разпоредба урежда възможността за предявяване на иск от страните по колективния трудов договор и от работници и служители, към които той се прилага, а втората включва в понятието за индивидуален трудов спор и този, който има за източник колективния трудов договор, когато той поражда субективни права по индивидуалните трудови правоотношения.

¹⁷ Това е по-общият въпрос за концепцията за колективен трудов спор, която нашият законодател, за разлика от други, провежда в най-широкото ѝ значение – и по правни, и по неправни спорове.

неправни спорове. Социалният диалог, който лежи в основата и на арбитражното производство, има своето поле за проява именно по тези спорове. Правните спорове следва да се решават от създадените за това органи – органите на съдебната система (арг. чл. 117 Конст.).

17. В зависимост от **начина на образуване** на арбитражното производство трудовият арбитраж може да бъде доброволен и задължителен.

18. Доброволен е арбитражът, когато се образува **по волята на спорещите страни**. Те постигат решение за *отнасяне на спора* пред арбитраж и определят *арбитражния орган*. По този начин те се обвързват доброволно от решението на арбитражния орган. Доброволният арбитраж е форма на социалния диалог в трудовите отношения (чл. 2 КТ)¹⁸. Тя е възприета като **правило** в Закона за уреждане на колективните трудови спорове.

Доброволният арбитраж се прилага за уреждане както на правни, така и на неправни спорове. В чуждестранната практика той се среща в две основни **форми**:

а. по искане на двете страни. Решението на арбитражния орган в този случай може да бъде задължително или препоръчително за страните. Най-разпространената форма на арбитраж е тази, в която решението на арбитражния орган е задължително за страните. Такъв е случаят например в САЩ, Швеция и др. Такава е позицията и на българското законодателство (арг. § 1, т. 2 ДЗР ЗУКТС);

б. по искане на една от страните или на държавен орган. В тези случаи решението не е задължително за страните, а има препоръчителен характер.

19. Задължителен е арбитражът, когато се образува **независимо от волята на спорещите страни** или **по волята само на една от тях**. *Обвързващата сила* на арбитражното решение в този случай произтича от закона. У нас задължителният арбитраж понастоящем е допустим само при непостигане на споразумение за осъществяване на *минималните дейности* по време на стачка (чл. 14, ал. 3 ЗУКТС).

Законопроектът за изменение и допълнение на Закона за уреждане на колективните трудови спорове, внесен от Министерския съвет, предвижда още един случай на задължителен арбитраж. Той се отнася до *дейностите по чл. 16, т. 4 ЗУКТС*, в които не се допуска стачка (в електроснабдяването, медицинското обслужване и др.). Когато страните не постигнат споразумение по колективния трудов спор чрез преговори и посредничество, се предвижда провеждане на задължителен арбитраж от определен от директора на НИПА арбитражен орган. Тази разпоредба е твърде дискуссионна, особено когато спорът е правен. Тя не е съгласувана с практиката на международните контролни органи на МОТ, и по-специално на Комитета по свобода на сдружаването при МОТ, която допуска задължителния арбитраж само по спорове относно осъществяването на минималните дейности по време на стачка¹⁹.

И в другите държави задължителен арбитраж се използва **по изключение**. Той е разпространен в Гърция, Дания, Индия и други държави. Прилага се само по колектив-

¹⁸ Вж. Мръчков, В. – В: *Мръчков, В., Кр. Средкова, Ат. Василев*. Коментар на Кодекса на труда. VII изд. С.: Сиби, 2003, 33–37.

¹⁹ Вж. *Freedom of Association*, 173–184.

ни трудови спорове *за интереси*, когато състоянието на спора достигне до изключително затруднение и напрежение и няма никакви шансове да бъде уреден между самите страни.

20. Един от основните въпроси на трудовия арбитраж са правилата за неговото провеждане. Законодателната уредба е непълна. Нейното запълване е възложено от чл. 4а, ал. 7 ЗУКТС на Надзорния съвет на НИПА. Възможни са два **подхода**.

Единият е **самият закон** да уреди подробно арбитражната процедура. Така тя ще има по-висока степен на юридическа сила, ще бъде по-стабилна и няма да има опасност от необосновани влияния и промени.

Другият възможен подход е да бъде запазена сегашната уредба и производство-то пред арбитража да се определя **от НИПА**. Предимството на този подход е в неговата гъвкавост.

Въпрос на законодателна целесъобразност е кой от двата подхода да бъде предпочетен. Практиката на другите държави предлага примери и в двете посоки. Която и от тях да се избере, безспорно е, че са необходими точни и ясни правила, които са основна гаранция за ефективността на всяка правна процедура.

21. И така, понастоящем уреждането на колективни трудови спорове се основава на **чл. 5–9 ЗУКТС** и на **Правилата за осъществяване на посредничество и арбитраж за уреждане на колективни трудови спорове от Националния институт за помирение и арбитраж (ПОПА)**, приети от Надзорния съвет на НИПА на 20 февруари 2003 г.²⁰ Макар и недостатъчно пълни, тези правила създават известни юридически рамки за осъществяване на арбитражната процедура. Все пак трябва да се посочи, че те се отнасят главно до образуването и приключването на арбитражния процес и формирането на арбитражния орган, но не съдържат уредба на самата арбитражна процедура. Има наложителна необходимост за тяхното допълване, предложения за което ще бъдат направени и по-нататък в настоящото изложение.

22. Всяка арбитражна процедура се осъществява от **арбитражен орган**. Той може да бъде едноличен или колегиален.

Едноличен е арбитражният орган, когато се състои от **едно лице**, а **колегиален** – когато се състои от **множество физически лица**. Чуждестранната практика познава и двете решения, но преобладават колегиалните органи – арбитражен съд, арбитражна комисия, арбитражен съвет и т.н. Нашето законодателство възприема в чл. 5, ал. 1 ЗУКТС двете възможности.

23. Кой може да бъде арбитър?

Законът не поставя особени **изисквания** към лицата, които могат да бъдат арбитри по колективен трудов спор. Това е направено от **НИПА** на основание чл. 4а, ал. 7, т. 5 ЗУКТС²¹. В най-общи линии тези изисквания се свеждат до подходяща професионална квалификация, опит в областта на трудовите отношения, лични качества

²⁰ Като акт на Надзорния съвет на НИПА, издаден на основание чл. 4а, ал. 7 ЗУКТС, правилата не подлежат на публикуване в „Държавен вестник“. С оглед на тяхната обща достъпност те са публикувани поне в Информационния бюлетин на МТСП – бр. 8 от 2003 г.

²¹ Вж. Правила за определяне на посредници и арбитри по колективни трудови спорове – ИБТ, 2003, бр. 8.

и способности за контакт с много и различни хора, за търпимост, за последователност в отстояването на позиция и пр.

Дали е необходимо арбитрите да бъдат *юристи*? Положителният отговор на този въпрос означава необходимата професионална подготовка за решаване на спорове, познаване на законодателството, познаване на различните процедурни правила и т.н. Дали е необходимо да бъдат *само* юристи? Отрицателният отговор на този въпрос позволява като арбитри да бъдат привлечани психолози, социолози, икономисти, специалисти по управлението и др., което ще допринесе за по-пълното изясняване на споровете от фактическа страна и за улесняване на диалога по време на спора. Все пак препоръчително е, когато арбитражният орган е едноличен, той да бъде юрист, а когато е колегиален – ако не да преобладават, то поне да са налице достатъчен брой юристи. Ако обаче се допусне решаване от арбитража и на правни спорове, безусловно е необходимо арбитражният орган да бъде съставен само от юристи.

24. Свързани с функциите на арбитража са правилата за **несъвместимост** с тази функция. Те се изразяват в забрана качеството „арбитър“ по конкретен колективен трудов спор да придобива лице, спрямо което са налице определени обстоятелства. Тези обстоятелства са посочени в чл. 16, ал. 3 ПОПА. **Основанията** за несъвместимост могат да бъдат обединени в три групи:

а. свързани с отношения между арбитража и спорещите страни изобщо. В тази група се включва едно основание за несъвместимост – йерархична зависимост със страна по спора (чл. 16, ал. 2, т. 1 ПОПА). Това означава арбитражът и страна по спора да се намират в отношение на подчиненост една с друга – арбитражът например е по-горестоящ орган на работодателя. Съображението е, че не може да се гарантира безпристрастието на арбитража – той е заинтересуван от уреждането на колективния трудов спор в определена степен;

б. свързани с конкретния колективен трудов спор. В тази група се включват две основания:

Първо, участие в уреждането на спора като посредник или помирител (чл. 16, ал. 2, т. 2 ПОПА). В тази хипотеза арбитражът е полагал усилия за уреждането на спора, но те са се оказали неуспешни. Не може да се очаква, че в новото му качество ще постигне успех. Освен това в предходните спорове за доброволно уреждане на спора той е заел определена позиция, което не гарантира безпристрастността му като арбитражър.

Второ, не е дал съгласие за участие в уреждането на спора (чл. 16, ал. 2, т. 3 ПОПА). Няма значение мотивите за това, а и такива не са и необходими. Те може да са свързани с липса на квалификация, с определени неформални отношения със страна по спора, с невъзможност поради ангажираност с лична трудова дейност и пр.;

в. свързани с личното положение на арбитража. Това е основателното съмнение в неговата безпристрастност и независимост (чл. 16, ал. 2, т. 4 ПОПА). То може да се дължи на различни причини. Понеже става дума за „съмнение“, то може да съществува у всяка от страните. Съмнението обаче трябва да бъде „основателно“, т.е. страната,

у която съществува такова съмнение, следва да го мотивира и мотивите да бъдат убедителни.

При наличието на някои от основанията за несъвместимост по чл. 16, ал. 2, т. 1–3 ПОПА арбитърът следва да си направи *самоотвод*. *Отвод* може да бъде направен и от всяка от страните. Всяка от страните може да направи отвод и при наличието на основание по чл. 16, ал. 2, т. 4 ПОПА. Постановеното с участие на арбитър, за когото е налице основание за несъвместимост, решение ще бъде нищожно поради противоречие с императивната норма на чл. 16, ал. 2 ПОПА.

25. Един проблем изниква от разпоредбата на чл. 4, ал. 1 ЗУКТС, която предвижда, че може да се потърси „съдействие за уреждане на спора чрез ... доброволен арбитраж от *синдикални и работодателски организации* и/или от *Националния институт за помирение и арбитраж*“ (курс. мой – Кр. Ср.). Тази разпоредба поставя няколко въпроса:

а. цялата ли синдикална, съответно работодателска организация ще заеме положението на арбитражен орган? Логиката налага отрицателния отговор на този въпрос, но повдига друг – по какъв начин ще се формира арбитражният орган: дали от организацията, от която е поискан арбитражът, или от страните, които са го поискали? Тези и множество други въпроси биха били избегнати, ако синдикалните и работодателските организации бъдат изключени от кръга на възможните арбитражни органи и за тях да останат функциите по посредничество и помирение. Ако пък остане сегашната уредба (което не е препоръчително), трябва да се приложи по аналогия (чл. 46, ал. 2 ЗНА) уредбата относно НИПА (вж. по-долу – б. „б“). Това означава работодателските и синдикалните организации да утвърдят списък от арбитри, измежду които страните по спора да определят конкретния арбитражен състав²²;

б. същият въпрос (вж. б. „а“) се поставя по отношение на **НИПА**. Целият ли институт заема положението на арбитражен орган? Улеснението на отговора в този случай идва от обстоятелството, че институтът утвърждава списък от арбитри, чрез които осъществява възложените му функции;

в. допустим ли е **едновременен арбитраж** от работодателска или синдикална организация, от една страна, и от НИПА, от друга страна? Този въпрос се издига от съюза „и“ в разпоредбата на чл. 4, ал. 1 ЗУКТС. Намирам, че отговорът му следва да бъде отрицателен, а законодателят – да прецизира правната уредба, като предвиди алтернативност на възможностите (ако изобщо едната възможност – вж. б. „а“, остане);

г. възниква и въпросът може ли да бъде потърсен арбитраж **последователно** от работодателска или синдикална организация и от НИПА. Този въпрос се поставя отново от употребата на съюза „и“ в чл. 4, ал. 1 ЗУКТС. Неговият отговор трябва да бъде отрицателен. Той се извежда от обстоятелството, че чрез арбитражния ред спорът винаги приключва, той не може да остане висящ. Решението по него е задължително за страните и подлежи на незабавно изпълнение (§ 1, т. 1 ДЗР ЗУКТС). Следователно не

²² Поради спорния характер на възможността арбитър да бъде работодателска или синдикална организация и практически неизползването ѝ в практиката по-нататък в изложението вниманието е съсредоточено върху арбитража, организиран от НИПА.

може да остава висящ (неуреден) колективен трудов спор, нито може да се пререшава постановеното от арбитраж решение.

26. Изясняването на **правното положение на арбитъра** изисква определяне преди всичко на **придобиването на качеството „арбитър“**. То става с **включването му в Списъка на арбитражите** по чл. 5, ал. 4 ЗУКТС. Той се определя от **Надзорния съвет на НИПА** по предложение на синдикалните и работодателските организации. Списъкът се обнародва в „Държавен вестник“.

27. Дейността си арбитърът осъществява, когато бъде **определен** за такъв по конкретния спор. Това може да стане:

а. от страните по спора (чл. 5, ал. 2–3 ЗУКТС). Такава е хипотезата на доброволния трудов арбитраж. Когато страните решат спорът да се разглежда от едноличен арбитър, определят и *арбитъра* (чл. 19 ПОПА). Когато решат той да се разглежда от арбитражна комисия, определят по взаимно съгласие нейния *числен състав*, а всяка страна определя по *равен брой арбитражи*. Те от своя страна определят лице от списъка за *председател* (чл. 20 ПОПА);

б. от определен държавен орган. Такава е хипотезата на задължителния трудов арбитраж. На основание чл. 14, ал. 3 ЗУКТС държавният орган, който определя състава на арбитражния орган в тези случаи, е МС или определен от него орган. Понастоящем това е *директорът на НИПА*.

За да придобие качеството „арбитър“ по конкретния правен спор, е необходимо **съгласието на определения от страните или от компетентния държавен орган арбитър** от списъка на арбитражите. Това изискване не е установено изрично от закона, но то следва от природата на арбитража. То следва и от обстоятелството, че няма установено задължение на арбитъра да разгледа определен спор. Нещо повече – както беше посочено по-горе (вж. т. 24, б. „б“), по силата на чл. 16, ал. 2, т. 3 ПОПА арбитър по конкретния колективен трудов спор не може да бъде лице, което не е дало съгласието си да участва в решаването на спора. По аргумент за противното съгласието е условие за участие в разглеждането на спора. За съгласието на арбитъра се изисква *писмена форма* (арг. чл. 16, ал. 2, т. 3 ПОПА).

28. Отношенията между арбитъра и спорещите страни се уреждат с граждански **договор** между тях.

С договора се определя преди всичко **възнаграждението**, което ще получи арбитърът (чл. 8, ал. 2 ЗУКТС). Законодателството не установява никакви критерии за определяне на неговия размер. При това положение той следва да се определи чрез свободно договаряне по чл. 9 ЗЗД, като се изхожда от сложността на спора, евентуалната негова цена, местоживеенето на арбитъра (дали то съвпада с мястото на спора, или не), продължителността на разглеждане на спора и други обстоятелства от значение по конкретния спор. Възможен е и друг подход – аналогично на търговския арбитраж, НИПА да установи *тарифа за арбитражните производства*. По този начин ще се уеднакви практиката и ще се избегне опасността от препятстване на арбитражната процедура при непостигане на съгласие за размера на възнаграждението. За да се приеме обаче това решение, е необходимо да се промени Законът за уреждане на ко-

лективните трудови спорове или най-малкото да се предвиди съответна уредба в Правилата за осъществяване на посредничество и арбитраж за уреждане на колективни трудови спорове от Националния институт за помирение и арбитраж.

29. Определени правни последици от участието на арбитъра в разглеждането на конкретен арбитражен спор възникват и непосредствено **по силата на закона** (чл. 8, ал. 1 ЗУКТС):

а. за времето на участие в уреждането на спора на арбитъра се разрешава **неплатен служебен отпуск**, ако е работник или служител. Законопроектът за изменение и допълнение на ЗУКТС предвижда това и за държавните служители;

б. времето на участие в разглеждането на спора се зачита за **трудов стаж**. Законопроектът за изменение и допълнение на ЗУКТС предвижда зачитането му и за служебен стаж.

Що се отнася до зачитането на времето за **осигурителен стаж**, възможни са две хипотези.

Едната е, когато времето за участие в арбитражен орган е в границите на **неплатения отпуск до 30 дни** в една календарна година, което се зачита за осигурителен стаж, без да се правят осигурителни вноски (чл. 9, ал. 2, т. 3 КСО). Това време се зачита за осигурителен стаж за всички осигурени социални рискове на основание трудовото, съотв. служебното правоотношение.

Другата хипотеза е, когато времето за участие в арбитражен орган е **над 30-те дни** неплатен отпуск в една календарна година. Осигурителен стаж в такъв случай може да се зачете за пенсия за инвалидност поради общо заболяване, за старост и за смърт на основание чл. 4, ал. 3, т. 6 КСО – на основание полагане на труд без трудово правоотношение, разбира се, при съответно внасяне на осигурителни вноски.

30. Арбитражното производство се образува при наличието на установени в закона **предпоставки**. Те са посочени в чл. 4, ал. 1 и чл. 5, ал. 1 ЗУКТС и са:

а. непостигане на споразумение по реда на непосредствените преговори. Това означава, че е било образувано производство за уреждане на спора по чл. 3 ЗУКТС, но то се е оказало неуспешно – водени са преговори, полагани са или не са полагани усилия за довеждането им до приемливо за двете страни решение, но таково не е постигнато. Тази хипотеза е предвидена изрично в чл. 4, ал. 1 ЗУКТС;

б. отказ за преговаряне. Това означава, че едната страна по спора е проявила желание за уреждането му чрез преговори, но другата страна не се е отзовала. Няма значение коя от страните е отказала да преговаря. Важен е фактът на отказа. Как може да бъде установен той? И писмено, и чрез конклюдентни действия – неотзоваване на поканената за преговори страна в разумен срок. Тази хипотеза е уредена също изрично в чл. 4, ал. 1 ЗУКТС;

в. непостигане на споразумение с помощта на посредник. Това означава, че в току-що посочените хипотези по чл. 4, ал. 1 ЗУКТС страните по спора не са се обърнали непосредствено към арбитраж, а са използвали процедурата на посредничество по чл. 4 ЗУКТС. Тя обаче се е оказала неуспешна. Тази хипотеза се извежда чрез логическо и систематично тълкуване на разпоредбата на чл. 5, ал. 1 във вр. с чл. 4–4а

ЗУКТС, че освен по реда на предходния член (а предходният член урежда посредническата процедура) спорът може да бъде уреден и чрез арбитраж.

Законопроектът за изменение и допълнение на Закона за уреждане на колективни трудови спорове не поставя подобни изисквания. Той установява общото правило, че „по писмено споразумение между страните колективният трудов спор може да бъде отнесен за уреждане от едноличен арбитър или арбитражна комисия“. Следователно възможно е арбитражният ред да бъде и първият, към който страните пристъпват. Едно такова решение може да бъде приветствано, защото то улеснява бързината в уреждането на спора и не налага да се изчакват преговорните производства, когато още от самото начало е ясно, че те няма да бъдат успешни. Това решение обаче може да бъде и критикувано, тъй като има опасност да се ангажират ненужно арбитражни органи, когато спорът може да бъде решен и от самите страни.

31. Арбитражното производство се образува **по волята на:**

а. страните по спора. Това е хипотезата на *доброволния арбитраж*. За арбитража е необходима *съгласуваната обща воля на страните* (чл. 5, ал. 1 ЗУКТС). Тя трябва да бъде обективизирана в *писмена форма*. При липсата на каквито и да е други изисквания в закона трябва да се приеме *обикновената писмена форма*. Надзорният съвет на НИПА е подготвил типови формуляри. Тяхната цел е да улеснят страните и отчетността в НИПА. Но и всяка друга писмена форма би била валидна, стига споразумението да е *подписано от двете страни* по спора.

Споразумението на страните за отнасяне на спора пред арбитраж трябва задължително да обхваща няколко *елемента* – реда за уреждане на спора (това е арбитраж); числения състав на арбитражния орган (едноличен или колегиален); *персоналния състав* на арбитражния орган (ако арбитърът е едноличен, той трябва да бъде определен от страните; ако е предвидена арбитражна комисия, в споразумението всяка от страните трябва да посочи определените от нея арбитри). Особено важен елемент на споразумението е предметът на колективния трудов спор. Страните трябва да посочат точно, ясно и недвусмислено какви са спорните въпроси, какви са исканията на работниците и служителите, каква е позицията на работодателя и други въпроси от значение за решаването на спора. Този елемент от съдържанието на писменото споразумение е особено важен, тъй като очертава компетентността на арбитражния орган. Особено важен елемент на това споразумение е и искането към арбитражния орган да се произнесе по спора. С това страните изразяват и волята си да изпълнят постановеното от арбитражния орган решение;

б. определен държавен орган. Това е хипотезата на *задължителния арбитраж*. Компетентният орган по чл. 14, ал. 3 ЗУКТС е *Министерският съвет* или *определен от него орган*. Законопроектът за изменение и допълнение на ЗУКТС предвижда това да бъде директорът на НИПА, който сега е нарочно упълномощен. Намирам това законодателно решение за оправдано. Националният институт за помирение и арбитраж е специализираният държавен орган за осъществяване на помирение и арбитраж по колективните трудови спорове. Логично е неговата воля, изразявана от законния му представител, да замества волята на страните по задължителния трудов арбитраж.

32. Несъвършената правна уредба в чл. 4, ал. 1 ЗУКТС поставя един важен правен въпрос. Тази разпоредба предвижда, че при определените в нея предпоставки **всяка от страните** може да потърси съдействие за уреждане на спора чрез посредничество и/или доброволен арбитраж. Въпросът е дали това е възможно. Намирам, че отговорът трябва да бъде отрицателен. Възприемането на това законодателно решение означава да се отрече самата *природа на доброволния арбитраж* и да се превърне той в задължителен, щом едната страна го е поискала. Несъвършенството на редакцията е свързано с обстоятелството, че законодателят се е опитал да изрази по еднакъв начин различното образуване на посредническото и арбитражното производство. Тази разпоредба не се съгласува и с разпоредбата на чл. 5, ал. 1 ЗУКТС, която изисква изрично писмено *споразумение*, а това означава воля на двете страни по спора. Ето защо разпоредбата на чл. 4, ал. 1 ЗУКТС трябва да се подложи на изправително тълкуване и да се отнася само към посредническата процедура. Добре е, че този проблем е решен в Законопроекта за изменение и допълнение на Закона за уреждане на колективни трудови спорове.

33. Както всеки орган, който решава спорове, и трудовият арбитраж функционира на своите **заседания**. За тях са установени няколко правила:

а. заседанията са *открити* (чл. 6, ал. 2 ЗУКТС). Те са достъпни за публика – работници, работодатели, журналисти, други граждани и пр.;

б. за заседанията страните задължително *се призовават*. Това е важно, за да може арбитражният орган да се запознае непосредствено с техните искания, с техните противоречия и други обстоятелства. Редът за призоваване не е формализиран. Това позволява свободна процедура, стига да съдържа достатъчно гаранции за фактическото и своевременно призоваване. То може да стане с писмено съобщение, по телефона, по електронната поща и по всякакъв друг начин, стига да може да се докаже по безспорен начин, че задължението за призоваване е изпълнено. Задължително е призоваването, не и присъствието на страните. То е препоръчително и в техен интерес. Но арбитражният орган може да разгледа спора и в отсъствието на една или на двете страни, стига те да са редовно призовани.

В правната теория е изказано становище, че присъствието на страните на заседанието е задължително²³. То се аргументира с непосредствения характер на разглеждането на спора от арбитражния орган. Доколкото обаче законът не установява изрично задължение за присъствие, а само за призоваване на страните, смятам, че това може да бъде обсъдено като предложение de lege ferenda, но не съществува de lege lata;

в. *броят* на заседанията, в които трябва да се изясни спорът, е относително ограничен – 2 заседания. Той е *ограничен*, за да се насърчава своевременното уреждане на спора. Ограничението е *относително*, защото може да бъде преодоляно по взаимно съгласие на страните. Те могат да уговорят едно-единствено или повече от две заседания. Желателно е уговорката да бъде направена в споразумението за отнасяне на спора пред арбитраж, но може да стане и в хода на разглеждането му;

²³ Така **Мръчков, В.** Колективни трудови спорове. Цит. съч., с. 111.

г. **периодът** между две (или по-голям установен от страните брой) заседания е също *относително ограничен*. Той е ограничен в максималната му продължителност – 7 дни. Ограничението е относително, защото може да бъде преодоляно също по споразумение на страните – те могат да предвидят по-кратък или по-дълъг от 7-дневния период;

д. за всяко заседание се води **протокол** (чл. 22, ал. 2 ПОПА). Лицето, което води протокола, се определя от страните по спора и се одобрява от арбитражния орган. Това е свързано с доверието към отразяваните в протокола обстоятелства относно арбитражното производство.

34. Оскъдни са правилата относно събирането на **доказателства** по спора. Законът (чл. 6, ал. 2, изр. 2 ЗУКТС) предвижда:

а. **обяснения на страните** или на **техните представители**. Това са становища на страните по спорните въпроси;

б. **писмени документи**. Те се представят от всяка от страните по нейна преценка, но могат да бъдат поискани и от арбитражния орган;

в. **становища на трети за спора лица**. Те могат да бъдат посочени от всяка от страните или от арбитражния орган. Такива могат да бъдат по-горестоящи на спорещите страни органи, техни договорни или други партньори и т.н. Тяхното правно положение е аналогично на това на свидетелите в съдебните производства, но законът не установява ограничения в техния кръг, нито задължение за явяването им и за изразяване на становище по спора;

г. **заклучения на вещи лица**. Те ще бъдат необходими, когато решаването на спора изисква специални знания, каквито арбитражният орган няма;

д. **други материали**. Тази обща формулировка позволява да бъдат обсъждани всякакви други материали извън представените документи и експертни заключения – публикации в средствата за масово осведомяване, предавания на електронни медии, веществени доказателства и т.н. Арбитражната процедура поначало е по-свободна от съдебната и допуска използването на всички възможности за изясняване на спорния въпрос и за постигане на общоприемливо решение. Тя е по-свободна не само по отношение на вида, но и на реда за събиране на доказателствата.

35. Разноските по събирането на доказателствата и изобщо по арбитражното производство са за сметка на **страните** по спора (чл. 8, ал. 2 ЗУКТС). Добре е начинът на разпределението им да се уреди в споразумението за отнасяне на спора пред арбитражния орган, но това може да бъде направено и допълнително. Логично би било всяка от страните да поеме разноските по събирането на доказателствата, които е поискала или представила тя, а за тези, по искане на арбитражния орган, разноските да се разпределят поравно. Що се отнася по-специално до възнагажденията на вещите лица, техният размер трябва да се определя от арбитражния орган, а да се изплаща по предвидения ред.

36. С оглед съвременното уреждане на отношенията между спорещите страни чл. 7 ЗУКТС установява максимален **срок за произнасяне** на арбитражния орган. Той е **3 дни** от деня на последното заседание. Дните са календарни. Срокът има **ин-**

структивен характер. Произнесеното и след изтичането на този срок решение ще бъде валидно.

37. За разлика от другите способи за доброволно уреждане на колективните трудови спорове, с отнасянето му пред арбитраж спорът винаги приключва. Когато спорът се решава от **едноличен** орган, решението по него се взема от съответния **арбитър**. Когато той се решава от арбитражна **комисия**, решението се приема с **обикновено мнозинство**. Това означава, че е необходима волята на *повече от половината* от членовете на арбитражния орган. По аргумент от чл. 7, ал. 3 ЗУКТС членовете, които не са съгласни с решението, могат да изразят *особено мнение*, което се вписва след решението.

Решението се взема в **закрито заседание**, т.е. без присъствието на страните по спора и на трети лица. Това гарантира обективността, независимостта и безпристрастието на арбитражите.

38. По силата на чл. 7, ал. 1 и 3 ЗУКТС арбитражният орган се произнася с **решение** (вж. и чл. 24, б. „б“ ПОПА). То трябва да бъде **мотивирано** – да посочва причините, обстоятелствата и доказателствата, на които арбитражният орган основава своята позиция по спора.

Арбитражният орган решава споровете **по законосъобразност**, а не по целесъобразност. Това означава, че той основава решението си на действащото законодателство (чл. 7, ал. 1 ЗУКТС). От това изискване на чл. 7, ал. 1 ЗУКТС следва, че арбитражният орган може да се произнесе с решение по **правен спор**, защото само по него има *действащо* законодателство, което установява права и задължения на страните по спора.

От посочените изисквания към арбитражното решение то може да се определи по характер като **акт на правораздавателен орган**, подобен на съдебното решение²⁴. Този акт е *окончателен*. Той не може да бъде атакуван нито пред държавен съд, нито пред друг орган. Това следва и от правилото по § 1, ал. 1 ДЗР ЗУКТС, че арбитражното решение подлежи на незабавно изпълнение.

39. Възможно е обаче арбитражната процедура да завърши не с решение, а със **споразумение**. Тази възможност се извежда от разпоредбата на § 1, ал. 1 ДЗР ЗУКТС, която предвижда, че „всяко споразумение между страните, постигнато по време на ... арбитраж ... е задължително за тях“. Тя е и изрично предвидена в чл. 24, б. „а“ ПОПА, която посочва, че арбитражният процес приключва с представяне на писмено споразумение между спорещите страни за доброволно уреждане на спора. Следователно страните могат да постигнат споразумение не само при преговори помежду си, но и в арбитражното производство. Това е допустимо **и по правни, и по неправни спорове**. Ако арбитражното решение отразява волята само на арбитражния орган, арбитражното споразумение отразява общата воля на страните по спора, постигната с участието на арбитражния орган. Затова то трябва да бъде подписано

²⁴ Вж. повече за арбитражното решение и неговия характер у **Мръчков, В.** Колективни трудови спорове. Цит. съч., 112–113; **същия автор**. Коментар. Цит. съч., 87–88; **Conciliation and Arbitration Procedures**, 174–178.

както от страните, така и от арбитражния орган. Това е проява все на социалния диалог, който българското трудово право въздига в свой основен принцип в чл. 2 КТ.

Ако спорът, по който е постигнато споразумение, е *правен*, споразумението ще бъде по характера си подобно на съдебната *спогодба*. Чрез него ще се уточнят права-та и задълженията на страните по спора съобразно с действащото законодателство. Ако приключеният спор е *неправен*, споразумението ще има характера на *колективен трудов договор*. Чрез него страните ще поемат (установят помежду си) определени права и задължения²⁵.

И споразумението, както арбитражното решение, е *окончателно*. И то подлежи на незабавно изпълнение. Както всеки колективен трудов договор обаче, споразумението би могло да бъде *изменено от страните* при условията и по реда на чл. 56 КТ.

40. За да произведе своето действие, актът, с който приключва арбитражното уреждане на колективния трудов спор, трябва **да бъде доведен до знанието на своите адресати**, а това са спорилите страни, спорът между които е приключил. Тук трябва да различим двете хипотези:

а. на арбитражното решение. По силата на чл. 7, ал. 3 ЗУКТС то *се съобщава* незабавно на страните. Съобщаването означава да им бъде предоставено постанове-ното решение заедно с особените мнения и мотивите към него. Съобщаването е незабавно, когато е направено веднага след постановяването на решението. То може да стане чрез връчване на писменото решение, чрез изпращането му по пощата, чрез поставянето му на определено място, което е известно и достъпно на страните, и по друг подобен начин. Задължението за довеждане на арбитражното решение до зна-нието на страните по спора е възложено на НИПА (чл. 25 ПОПА);

б. на арбитражното споразумение. Тъй като самите страни участват в постига-нето на арбитражното споразумение, те удостоверяват това със своите *подписи*. От момента на полагането им то им е известно и подлежи на изпълнение. В този случай арбитражният орган е действал само като посредник.

41. От момента на получаването на арбитражното решение или на подписване-то на арбитражното споразумение то **влиза в сила**. От този момент арбитражният акт става задължителен за страните и подлежи на незабавно **изпълнение**. За съжаление законът не дава отговор на въпроса за правните последици от неизпълнението, т.е. не урежда принудителното изпълнение на решението. Отговорът на този въпрос може да бъде намерен по тълкувателен път от вече посочваната разпоредба на § 1, ал. 2 ДЗР ЗУКТС, която придава на споразуменията и арбитражните решения значението на ко-лективен трудов договор. Споровете относно тяхното изпълнение се уреждат по реда за уреждане на споровете относно изпълнението на колективния трудов договор, а това е общият исков съдебен ред (арг. чл. 59 и чл. 357 in fine КТ).

²⁵ Вж. за споразумението като акт на приключване на арбитражното производство и **Мръчков, В.** Колективни трудови спорове. Цит. съч., 113–114; **същия автор.** Коментар. Цит. съч., 88–90; **Conciliation and Arbitration Procedures**, 178–180.

ПРОФЕСОР НЕНО НЕНОВСКИ НА 70 ГОДИНИ

ПОЗДРАВЛЕНИЕ НА ПРЕЗИДЕНТА НА РЕПУБЛИКАТА ГЕОРГИ ПЪРВАНОВ

ДО
ПРОФ. НЕНО НЕНОВСКИ

УВАЖАЕМИ ПРОФ. НЕНОВСКИ,

Честит рожден ден!

Приемете най-сърдечните ми поздравления по повод на Вашия 70-годишен юбилей.

Радвам се във Ваше лице да приветствам един от най-видните съвременни български юристи. Целият Ви живот, отдаден безрезервно на правото и на правната наука, е ярък пример за високоотговорна гражданска позиция и националнополезна обществена дейност. Отстоявайки принципите на безпристрастност и обективност в областта на правото, Вие заслужено спечелихте признанието на своите колеги и уважението на широката общественост.

Като член на Конституционния съд Вие положихте усилия за утвърждаването на модерното конституционно право. Дадохте своя съществен принос за изграждането на авторитета на тази важна институция като сигурен гарант за конституционните права и свободи на гражданите и за утвърждаването на Република България като демократична, социална и правова държава.

Позволете ми, проф. Неновски, в този тържествен за Вас ден най-искрено да Ви пожелаая крепко здраве, бодрост и благополучие!

16.03.2004 г.

(п) Георги Първанов
ПРЕЗИДЕНТ НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ

ПОЗДРАВЛЕНИЕ НА ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА НАРОДНОТО СЪБРАНИЕ ПРОФ. ОГНЯН ГЕРДЖИКОВ

До проф. Нено Неновски
Заместник-председател
на Консултативния съвет по законодателството
Народно събрание на Република България

Уважаеми професор Неновски,

За мен е изключително удоволствие да отправя сърдечни поздрави по случай Вашата 70-годишнина. Приемете искрените ми пожелания за много здраве, щастие, благоденствие и творческо дълголетие.

Щастлив съм, че на юбилея мога да изразя дълбоката признателност на академичната общност, на колегите юристи и на цялото ни общество за Вашия съществен научен и преподавателски принос. Заслужено висока е оценката за интересните Ви проучвания в областта на общата теория на правото, развитието на правните доктрини и конституционализма. Достойна за възхищение е добротворната Ви и всеотдайна дейност в Софийския университет „Св. Климент Охридски“, в Института за правни науки на БАН и като член на Конституционния съд на Република България.

Убеден съм, че XXXIX Народно събрание е облагодетелствано от възможността да черпи от богатия Ви опит и да се уповава на мъдростта Ви. Нека благодарността на студентите и безрезервното уважение на колегите винаги бъдат за Вас извор на радост и вдъхновение!

Честит юбилей!

16 март 2004 г.

(п) проф. Огнян Герджиков

БИОБИБЛИОГРАФИЯ НА ПРОФЕСОР НЕНО НЕЛОВСКИ**А. БИОГРАФИЧНИ ДАННИ**

1. Роден на 16 март 1934 г. в с. Балван, Великотърновска община. Средно образование – Мъжката гимназия „Св. Кирил“, гр. Велико Търново, 1952 г. Висше юридическо образование – Юридически факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, завършил 1959 г. Едногодишен стаж в Софийската адвокатура (1957–1958 г.), патрони: Аведис Румян (цивилист), д-р Кирил Георгиев (пеналист). Прокурор в гр. Горна Оряховица и гр. Велико Търново (1959–1962 г.).

2. Асистент в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ по обща теория на държавата и правото (1962–1975 г.). Старши научен сътрудник в Института за правни науки при БАН (1975 г.), професор в Института за правни науки при БАН (1990 г.). Доктор (1970 г.). Член-кореспондент на БАН (1995 г.).

3. Продължителни научни специализации: Европейски университетски център в Нанси, Франция (1965–1966 г.), Международен факултет по сравнително право в Страсбург, Франция (1969 г.), редовна аспирантура в Юридическия факултет на Московския университет „М. В. Ломоносов“ (1966–1970 г.).

4. Лекционни курсове. В Юридическия факултет на Софийския университет – История на политическите и правните учения (1965–1987 г.), Теория на държавата и правото (1984–1990 г.), Права на човека (1994–2000 г.). Във Факултета по журналистика на Софийския университет – Основи на държавата и правото. В Нов български университет – Обща теория на правото (1996–2002 г.), Конституционно правосъдие (1996–2002 г.).

5. Заместник-директор на Института за правни науки (1989–1991 г.). Ръководител на секция в Института за правни науки (1989–1991 г., 1995 г. и досега). Заместник-председател на Комисията по правни науки на Висшата атестационна комисия (1990–1991 г.), член на Президиума на Висшата атестационна комисия (1995–1997 г.).

6. Член на Конституционния съд (1991–1994 г.), заместник-председател на Съвета по законодателство при 37-ото Народно събрание (1995–1997 г.), заместник-председател на Консултативния съвет по законодателството при 39-ото Народно събрание (2001 г. –).

7. Член на редколегията на сп. „Правна мисъл“ от 1990 г. досега, главен редактор на същото списание (1995–1999 г.). Главен редактор на сп. „Юридически свят“ от 1999 г. досега. Член на главната редакция на еднотомната национална енциклопедия „България“ (БАН).

8. Председател на ръководството на Правната секция при Съюза на учените в България (1990–1991 г.). Член-учредител на Българската асоциация по философия на правото и социална философия (1985 г.) и неин председател от 1990 г.

9. Международна научна дейност. Участник (с доклади и научни съобщения) в световни международни конгреси: Световен конгрес по философия (Варна, 1973 г.), Световен конгрес по политически науки (Москва, 1979 г.), Световен конгрес по философия на правото и социална философия (Хелзинки, 1983 г.), Световен конгрес по философия на правото и социална философия (Гьотинген, 1991 г.), Световен конгрес по сравнително право (Атина, 1994 г.), в международни научни конференции и симпозиуми в Берлин, Лайпциг, Йена, Будапеща, Прага, Париж, Москва, Варшава. Гост-професор в Централния европейски университет (лекционен курс във Варшава, 1991 г.). Чуждестранен член на Академията за естествени науки на Руската федерация, секция „Руска енциклопедия“ (от 1992 г.).

10. Участва като експерт в работата по конституционните промени (1989–1991 г.).

11. Област на научните интереси: философия и обща теория на правото, историческо развитие на правните доктрини, конституционно право и конституционно правосъдие. Публикации на български, руски, френски и немски език (вж. по-долу б. „Б“ Библиография).

12. **За него:** Списание на Българската академия на науките, 1996, № 2, 68–69; Кой кой е в България 1998. С.: Книгоизд. къща „Труд“, 1998, с. 502.

Б. БИБЛИОГРАФИЯ*

I. КНИГИ

1. Буржоазният правен солидаризъм. Критика на теорията на Леон Дюги. С., Наука и изкуство, 1973, 220 с.

Рецензии и. В. Д. Зорькин, О. Э. Лейст в: „Вестник Московского университета“, серия право (Москва), 1973, № 6, 84–85; В. А. Туманов в: „Правоведение“ (Ленинград), 1974, № 5, 130–131; J. Klabouch in: Právník (Praha), 1973, № 10, 977–979.

2. Приемствеността в правото. С., Наука и изкуство, 1975, 168 с.

Рецензии и. Ч. Големинов в: Правна мисъл, 1975, № 5, 100–103; Д. Милкова в: Социалистическо право, 1975, № 10, 62–64; М. Михайлова в: Социалистическо право, 1976, № 11, 94–96; В. В. Лазарев в: Советское государство и право (Москва), 1976, № 1, 151–153; А. К. Куликов в: „Правоведение“ (Ленинград), 1976, № 4, 132–133; В. Н. Бабаев, В. М. Лесной в: „Вестник Московского университета“, серия право (СССР), 1976, № 2, 92–93; П. Рабинович в: „Радянське

* Библиографията обхваща периода 1961–2004 г. Включва всички публикации на Н. Неновски без тези във вестници. Данни за обнародвани рецензии за някои от трудовете се посочват при съответния труд. Библиографията е проверена от автора на публикациите. Вж. накрая „Приписката“ на Н. Неновски. Вж. и: Избрана библиография на Н. Неновски по научни направления. – Правна мисъл, 2004, № 2.

право“ (Киев), 1976, № 4, 110–111; *А. С. Бондарев, В. П. Реутов* в: „Государство, право, законность“. Межвуз. сборник научных трудов. Пермь, 1976, 109–111; *Sajo András* in: *Allam-es Jogtudományi*, XIX. Kötet 1. Szám (Budapest) 1976, 178–179; *V. Duculescu* in: *Studii si cercetari Juridice* (Bucuresti), 1976, № 3, 307–308. (Вж. по-долу № 133.)

3. Единство и взаимодействие на държавата и правото. С., Наука и изкуство, 1980, 116 с.

Рецензии *Я. Н. Янков* в: *Правна мисъл*, 1981, № 2, 99–100; *Е. В. Колесников* в: „Правоведение“ (Ленинград), 1981, № 3, 117–119; *А. Bröstl* in: „Právny obzor“ (Bratislava), 1983, № 5, 433–435. (Вж. по-долу № 134.)

4. Право и ценности. С., изд. на БАН, 1983, 146 с.

Рецензии *М. Михайлова* в: *Правна мисъл*, 1984, № 2, 91–93; *Л. С. Явич и др.* в: „Правоведение“ (Ленинград), 1986, № 1, 103–105; *А. Bröstl* in: „Právny obzor“ (Bratislava), 1985, № 6, 608–610; *А. Gerloch* in: „Právník“ (Praha), 1986, № 8, 755–756; *D. Mihajlov* in: „Jogtudományi Közlöny“ (Budapest), 1985, № 2, 104–105. (Вж. по-долу № 135.)

5. Правата на човека (Общотеоретични въпроси). С., Юриспрес, 1994, 152 с.; 2 доп. изд. С., Юриспрес, 1995, 175 с.

6. Конституционният съд и правното действие на неговите решения. В съавт. с Живко Сталев. С., Сиби, 1996, 120 с.

7. Гражданско общество – държава – право. С., Лик, 1996, 52 с.

8. Конституционното право на защита. С., Сиби, 1998, 60 с.

9. Венелин Ганев. Щрихи от живота и делото му. С., Сиела, 2000, 64 с.

10. Конституцията: актуални въпроси на теорията и практиката. С., Сиби, 2002, 136 с.

Рецензия *Bissera Zankova*. Neno Nenovsky. A Serious Contribution to the 10th Anniversary of the Bulgarian Constitution. The Constitution: Contemporary Issues of the Theory and Practice, SIBI Publishing House, Sofia, 2002. (In Bulgarian). – RUBIKON, E-journal. ISSN 1505-1161. March 2003. – <http://venus.ci.uw.edu.pl/~rubikon/forum/neno.htm>

11. Джорджо Дел Векио и неговата философия на правото. С., Юриспрес и Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2004, 52 с.

II. УЧЕБНИЦИ

12. Теория на социалистическото право (в съавт.). Изд. на СУ, С., 1973, 356 с. (автор на гл. II, § 5; гл. XVI).

13. Теория на социалистическата държава (в съавт.). Изд. на СУ, С., 1978, 384 с. (автор на гл. I; гл. II, § 5; гл. XV).

14. Теория на държавата и правото (в съавт.). Изд. на СУ, С., 1984, 467 с. (автор на гл. V и гл. VIII).

15. Съвременни буржоазни учения за държавата и правото. С., Изд. на СУ, 1984, 146 с.

Рецензии *Л. С. Явич и др.* в: „Правоведение“ (Ленинград), 1986, № 1, с. 105; *А. Bröstl* in: „Právny obzor“ (Bratislava), 1986, № 2, 163–165.

III. СТУДИИ, СТАТИИ, НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

16. Един въпрос de lege ferenda. [За принудителното лечение на алкохолици]. – Социалистическо право, 1961, № 9, 65–67 (в съавт. с Д. Бораджиев).

17. Ролята на Димитровския комунистически младежки съюз за укрепването на социалистическия правен ред. – Във: Въпроси на държавата и правото в решенията на VIII конгрес на БКП. С., Наука и изкуство, 1963, 101–120.

18. Ролята на Димитровския комунистически младежки съюз за осъществяване на културно-възпитателната функция на държавата. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 55, кн. II, 1964. С., 1964, 505–524.

19. Виден революционер и борец за социалистическо право и социалистическа законност (по случай 100 год. от рождението на П. И. Стучка). – Социалистическо право, 1965, № 7, 47–52.

20. Общественост и правотворчество. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 56, кн. II, 1965. С., 1965, 335–388.

21. Социална солидарност и право. Критически преглед на концепциите на Емил Дюркхайм. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 60, кн. II, 1969. С., 1970, 193–211.

22. К вопросу о так называемом дюгизме в советской правовой науке и в советском законодательстве 20-х годов. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 62, кн. I, 1971. С., 1972, 107–141.

Рецензия Д. И. Луковская в: „Правоведение“ (Ленинград), 1973, № 3, 121–123.

23. Държавата и правото на Парижката комуна от 1871 година. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 62, кн. II, 1971. С., 1972, 1–140.

Рецензия Д-р Т. Бърнев в: Правна мисъл, 1973, № 2, 85–88.

24. Социалистическото право в светлината на марксистката теория за ценности-те. – Правна мисъл, 1972, № 3, 15–25.

25. За една малко известна дисертация върху съветската Конституция от 1924 г. Как е бил осъществен първият френски превод на конституцията. – Правна мисъл, 1972, № 6, 85–88.

26. За взаимната зависимост на правото и държавата в социалистическото общество. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 63, кн. 1, 1972. С., 1972, 39–64.

27. Съвременни буржоазни учения за държавата и правото. Критически преглед. – В: Лекции за следдипломна специализация на юристи. Т. VIII, Изд. на СУ, С., 1972, 51–93.

28. Съвременният антикомунизъм и социалистическото право. – Философска мисъл, 1973, № 3, 86–95.

29. Правото като средство и като цел в социалистическото общество. Към ценностната характеристика на социалистическото право. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 63, кн. II, 1972. С., 1973, 33–50.

30. Критици на социалистическото право. – В: Държавната и правната система при изграждане на развито социалистическо общество в Народна република България. С., Изд. на БАН, 1975, 477–488.

31. Формирование учение Леона Дюги о государстве и праве. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 64, кн. I, 1973. С., 1974, 137–228.
32. Основни насоки в развитието на правото в периода на изграждане развито социалистическо общество. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 65, кн., 1974. С., 1976, 85–101.
33. Световната социалистическа система и функциите на социалистическата държава. – Правна мисъл, 1976, № 4, 14–29.
34. В какъв смисъл можем да говорим за история на правото. – Правна мисъл, 1976, № 6, 70–74.
35. Социалистическата икономическа интеграция и политическата и правната надстройка на социализма. – Социалистическо право, 1976, № 8, 3–9.
36. Критика на някои антимарксистки концепции за перспективите на социалистическата държавност. – Социалистическо право, 1977, № 6, 11–19.
37. Реакционна същност и роля на съвременната империалистическа държава и право. – В: Основи на социалистическото право и законност. С., Партиздат, 1977, 388–418.
38. Октомврийската революция, световната социалистическа система и развитието на социалистическия тип право. – Правна мисъл, 1977, № 5, 38–49.
39. Възникване, същност и развитие на социалистическия тип държава (Интернационални аспекти). – Правна мисъл, 1978, № 3, 25–35.
40. Държавността в историческата съдба на българския народ. – Правна мисъл, 1980, № 4, 5–18.
41. Към въпроса за въздействието на правото върху държавата. – Правна мисъл, 1980, № 6, 15–24.
42. 1300 години българска държава. А що е държава? – „Велико Търново“, март 1980.
43. Държава – общество – народ. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 72, 1979, кн. II. С., 1981, 5–39.
44. Реакционната същност на империалистическата държава и право. С., Наука и изкуство, 1980, с. 48.
45. Единна наука ли е теорията на държавата и правото. – Правна мисъл, 1982, № 6, 90–99.
46. За точния смисъл на термините „статус“ и „статут“. – Бюлетин на Съюза на юристите в България, 1983, № 1, 69–71. (Същото заглавие с допълнение в: Юридически свят, 2001, № 1, 142–144.)
47. Юридическият позивитизъм. – Правна мисъл, 1983, № 4, 20–33.
48. Реформистката теория за „държавата на всеобщото благоденствие“. – Бюлетин на СЮБ, 1984, № 3, 35–43.
49. Ненаучни теории за политическата система на социализма. – В: Развитие на политическата система на социализма. Изд. на ДКМС и др. С., 1984, 28–43 (офсет).
50. О противоречиях в системе „государство-право“. – Год. на СУ, Юрид. фак., т. 76, кн. I, 1983. С., 1986, 47–62.

51. Ценностни аспекти на социалистическото право. (Актуални въпроси). – Правна мисъл, 1986, № 6, 21–27.

52. Някои ценностни аспекти на социалистическото право. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Държава и право. С., Изд. на БАН, 1987, 131–139.

53. Тероризмът през призмата на новите реалности в света, на глобалните проблеми на човечеството. – Информационен бюлетин на ИССТ, 1987, № 3, 29–33.

54. Признава ли марксизмът философията на правото? – Информационен бюлетин на ИССТ, 1987, № 7, 70–75.

55. Новото политическо мислене в международните отношения. – Съвременни социални теории, 1987, № 2, 3–19.

56. За философията на правото като наука. – Правна мисъл, 1987, № 5, 53–64.

57. Мястото на критиката на немарксистките теории за правото в системата на юридическите науки. – Държава и право, 1988, № 2/3, 27–32.

58. Новото политическо мислене и въпросите на държавността. – Съвременни социални теории, 1988, № 1, 37–50. (Същото в съкр. вариант в: Съвременното развитие на света и новото политическо мислене. С., Партиздат, 1988, 96–105.)

59. Към теоретичната характеристика на новото политическо мислене. – Международни отношения, 1988, № 6, 14–23.

60. Възникване и развитие на теорията за правовата държава в буржоазните страни. – Държава и право, 1988, № 6, 12–23.

61. Срещу чумата на XX век [За съвременния тероризъм]. – „Гледища“, изд. на София-прес, 1988, № 6, 5–9.

62. Размисли за същността на правото. – Философска мисъл, 1988, № 10, 22–27.

63. Великият Октомври, новото политическо мислене и проблемите на държавността. – Във: Великият Октомври и предизвикателствата на съвременността. Сборник. Изд. на Института за съвременни социални теории. С., 1988, 117–135.

64. Обновяващият се социализъм и правата на човека. – Ново време, 1989, № 5, 37–50.

65. Нови реалности в света – нови подходи към правата на човека. – Държава и право, 1989, № 8/9, 19–33.

66. Правовата държава изисква ново правно мислене. – Ново време, 1989, № 10, 57–63.

67. Гражданското общество (Кръгла маса). – Философска мисъл, 1989, № 10, 11–12, 23, 31, 42–49.

68. Обществено споразумение и правова държава. – Държава и право, 1990, № 8/9, 3–8.

69. За правомощията на президента във връзка с определянето на министър-председателя. – Държава и право, 1990, № 11, 56–61.

70. С нов поглед към правното наследство: Венелин Ганев. – Правна мисъл, 1991, № 1, 71–78.

71. Проф. Венелин Ганев и общата теория на правото. – Наука, 1991, № 5, 5–6.
72. Размисли по повод на 1989. – Съвременно право, 1991, № 5, 3–8.
73. Идеи за държавата и правото в Древна Гърция. – Съвременно право, 1992, № 1, 85–90.
74. Правната мисъл в Древния Рим. – Съвременно право, 1992, № 2, 50–55.
75. Жан Боден – теоретик на държавната власт и държавния суверенитет. – Съвременно право, 1992, № 3, 76–86.
76. Философията на правото в България: Цеко Торбов. – Правна мисъл, 1992, № 3, 70–72.
77. Няколко думи за един руски философ на правото: Богдан Кистяковски. – Правна мисъл, 1993, № 1, 97–99.
78. За промяна в правното мислене. – Правна мисъл, 1993, № 1, 3–6. (Същото в сб.: Юридическото образование в съвременния свят. Съст. Кр. Средкова. Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“ – Юрид. фак., 1993, 79–84.)
79. Права на човека и права на гражданина (Към въпроса за съдържанието на понятията). – Правна мисъл, 1993, № 3, 26–30.
80. Кой може да сезира Конституционния съд, или изчерпателно ли е изброяването в чл. 150, ал. 1 от Конституцията. – Правна мисъл, 1993, № 4, 78–80.
81. Относно производството пред Конституционния съд по чл. 97, ал. 1, т. 1 и ал. 2 от Конституцията (Оставка на президента и вицепрезидента). – Съвременно право, 1993, № 6, 91–97.
82. Правото на защита по чл. 56 от Конституцията. – Правна мисъл, 1994, № 1, 15–18.
83. Правата на човека – историческа еволюция. – Правна мисъл, 1994, № 2, 20–37.
84. Избирателна листа и избирателна бюлетина. – Правна мисъл, 1994, № 3, 17–19.
85. Съвременни проблеми на сравнителното право (бележки от един международен конгрес). – Правна мисъл, 1994, № 4, 97–104.
86. Разделението на властите и понятието „държавна власт“ в Конституцията от 1991 г. – Съвременно право, 1994, № 3, 7–11.
87. Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г. – Правна мисъл, 1995, № 1, 3–13.
88. Относно повторното приемане на закон, спрямо който президентът е наложил вето. – Правна мисъл, 1995, № 3, 17–28.
89. Конституционното правосъдие – изпитание за традиционното правно мислене. – Съвременно право, 1995, № 6, 7–22.
90. Конституционен съд – природа, цели, легитимност. – В: Конституцията и демократичните промени в България. С., Народно събрание. Сдруж. „Конституционализъм и демокрация“, 1996, 75–83.
91. Гражданско общество – държава – право. – Правна мисъл, 1996, № 2, 3–27.

92. Основни права и задължения на гражданите в решенията на Конституционния съд (каталог). – Правна мисъл, 1996, № 4, 123–124.

93. Правни въпроси във връзка с държавния герб. – Съвременен право, 1996, № 2, 17–25.

94. Правата на човека и гражданското общество. – В: Гражданското общество и правата на личността. Българският опит в условията на преход. Съст. и науч. ред. Е. Константинов. С., Фондация „Фридрих Еберт“, 1997, 9–21.

95. За формата на държавно управление. – Правна мисъл, 1997, № 1, 47–50.

96. За „условното съответствие“ на закона с Конституцията. – Правна мисъл, 1997, № 3/4, 25–29.

97. Идеи за конституционен съдебен контрол в България. – Съвременен право, 1997, № 4, 7–18.

98. За понятието „конституционно правосъдие“. – Съвременен право, 1997, № 6, 20–31.

99. Конституционно правосъдие. – В: Конституционен съд. Юриспруденция 1991–1996. С., Отворено общество, [1997], 583–606. (Вж. № 211.)

100. Фердинанд Ласал. – Съвременен право, 1998, № 1, 83–96.

101. Законът за Върховния административен съд не е съгласуван с чл. 150 от Конституцията. – Съвременен право, 1998, № 3, 73–79.

102. Философията на правото като наука. – В: Избираеми правни дисциплини. Философия, социология, обща теория. С., Сиела, 1998, 11–38. (Студията повтаря съдържанието на публикацията под № 56, като е добавен обширен „Post scriptum след 10 години“.)

103. Из историята на правната и политическата мисъл [Монтескьо, Русо, Бенжамен Констан, историческа школа на правото]. – В: Избираеми правни дисциплини. Философия, социология, обща теория. С., Сиела, 1998, 257–274.

104. Правата на личността в Конституцията от 1991 г. Принципи положения. – В: Основни права на човека и гражданина. Под ред. на Е. Танчев. С., Албатрос, 1998, 9–23. (Второ изд. в : Основни права на човека. С., Юриспрес и Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2002, 24–45.)

105. Право на информация. – В: Основни права на човека и гражданина. Под ред. на Е. Танчев. С., Албатрос, 1998, 75–78. (Второ изд. в: Основни права на човека. Изд. Юриспрес и Унив. изд. „Св. Климент Охридски“. С., 2002, 117–122.)

106. Право на защита. – В: Основни права на човека и гражданина. Под ред. на Е. Танчев. С., Албатрос, 1998, 141–148. (Второ изд. в: Основни права на човека. С., Юриспрес и Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2002, 211–223.)

107. Могат ли да бъдат преразглеждани решенията на Президиума на ВАК (чл. 27а ЗНСЗ)? – Правна мисъл, 1998, № 1, 75–84.

108. Търновската конституция и контролът за конституционност. – Правна мисъл, 1999, № 3, 3–12.

109. Конституционността на референдума за монархия или република (1946 г.). – Юридически свят, 1999, № 1, 21–35.

110. Философията на правото на Джорджо Дел Векио. – Юридически свят, 1999, № 1, 226–248.
111. За откритите заседания на Конституционния съд. – Юридически свят, 1999, № 2, 15–39.
112. За професор Цеко Торбов. – Юридически свят, 1999, № 2, 246–251.
113. Подлежи ли на конституционен съдебен контрол законът за ревизия на Конституцията? – Юридически свят, 2000, № 1, 32–52.
114. Венелин Ганев (*Curriculum vitae*). – Юридически свят, 2000, № 1, 267–269.
115. Венелин Ганев (По случай 120 години от рождението му). – Правна мисъл, 2000, № 2, 85–86.
116. Конституционният съд на Република България и закрилата на основните права. – Юридически свят, 2000, № 2, 185–191.
117. За началото на мандата на Народното събрание. – Съвременно право, 2001, № 1, 76–83.
118. Пак за началото на мандата на Народното събрание (Отговор на една критика). – Юридически свят, 2001, № 2, 146–154.
119. Конституцията от 1991 г. – по-висока степен в конституционното развитие на България. – Юридически свят, 2001, № 2, 97–99.
120. Въпроси на съдебната система в юриспруденцията на Конституционния съд. – Юридически свят, 2002, № 1, 111–128.
121. Включва ли конституционната ревизия възможността за отмяна на конституционни разпоредби? – Юридически свят, 2002, № 1, 152–154.
122. За текстовете на закон, които възпроизвеждат конституционни разпоредби. – Юридически свят, 2002, № 2, 141–147.
123. За догмата на правото. – Юридически свят, 2002, № 2, 245–248.
124. За усъвършенстване на нормативните основи на Конституционния съд. – В: Конституционализъмът и съвременното развитие на България. 10 години от приемането на Конституцията на Република България, 12 юли 1991 г. Варна, Изд. ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002, 59–74.
125. Контролът за конституционност в проекта за Органически устав. – В: Ролята на Русия за изграждане на българската държавност след Освобождението на България през 1878 г. Библ. Българо-руски юридически клуб, т. 4. С., Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, 2003, 24–29.
- Същото на руски език в същия сборник.
126. Конституционна ревизия и конституционен съдебен контрол. – Юридически свят, 2003, № 2, 31–45.
127. Юлската конституция от 1991 г. – реална или формална? – Юридически свят, 2003, № 2, 85–91. (Публикувана и в: Конституцията и държавността, изд. на Народното събрание. Ред. и съст. Гиньо Ганев. С., 2004, 27–36.)
128. Към въпроса за съотношението на правото и политиката. – Юридически свят, 2003, № 2, 198–200.

128а. За тълкувателните решения на Конституционния съд. – В: Юридическа природа на актовете на конституционните съдилища на Република България и Руската федерация. Библ. Българо-руски юридически клуб, т. 6, С., 2004, 24–37.

Същото на руски език в същия сборник.

IV. ПУБЛИКАЦИИ В ЧУЖБИНА

129. Учение Леона Дюги о государстве и праве и органическая теория общества. – Вестник Московского университета, серия право, 1969, № 5, 78–85.

130. Эволюция учения Леона Дюги о государстве и праве после Первой мировой войны. – Вестник Московского университета, серия право, 1970, № 3, 49–62.

131. Учение Леона Дюги о праве. Изд. Московского университета, 1970, 16 (Автореферат – редовна публикация с авторски права.)

132. О предмете и методе истории политических учений. – Правоведение, 1972, № 3, 81–89 (в съавт. с В. В. Лазарев).

133. Преимущество в праве. Пер. с болг. В. М. Сафронова. Вступит. ст. Ю. С. Завьялова. М., Юридическая литература, 1977, 168 с. (С предисл. автора к руск. изд., 10–15.)

Рецензии и. G. Baranowski in: „Staat und Recht“ (Berlin), 1978, № 9, S. 849–852; Alice E. S. Tay, E. Kamenka in: „Review of Socialist Law“ (London), 1979.

134. Единство и взаимодействие государства и права. Пер. с болг. В. М. Сафронова. Под ред. и со вступит. ст. С. С. Алексеева. М., Прогресс, 1982, 151 с. (С предисл. автора к руск. изд., 15–20.)

Рецензии и. С. С. Алексеев в: „Общественные науки“ (Москва), 1983, № 2, 223–227; В. К. Бабаев в: „Советское государство и право“ (Москва), 1983, № 8, 143–145; В. Д. Попков в: „Вестник Московского университета“, серия право (Москва), 1983, № 4; G. Udke in: „Staat und Recht“ (Berlin), 1983, № 5, 409–411; A. Bröstl in: „Právny obzor“ (Bratislava), 1983, № 9, 796–797; P. Mates in: „Právník“ (Praha), 1984, № 10, 996–998; K. Dybowski in: „Panstvo i prawo“ (Warszawa), 1985, № 2, 117–119; D. Mihajlov in: „Jogtudományi Közlöny“ (Budapest), 1985, № 2, p. 104.

135. Право и ценности. Пер. с болг. В. М. Сафронова. Под ред. В. Д. Зорькина. М., Прогресс, 1987, 248 с. (С предисл. автора к руск. изд., 11–23.)

Рецензии и. В. М. Сафронов в: „Общественные науки“ (Москва), 1988, № 5, 233–236; А. И. Экимов в: „Советское государство и право“ (Москва), 1989, № 6, 150–152; Г. Т. Чернобель в: „Правоведение“ (Ленинград), 1990, № 1, 91–93.

136. Социалистическое право как социальная ценность и некоторые вопросы правового воспитания. – В: Problémy zvysovni ucinnosti socialistického prava v procesu sdokonalování socialistické zakonnosti. Universita Karlova, Praha, 1986, 113–115.

137. В каком смысле можно говорить об истории права. – В: Развитие политико-правовой системы социализма (История и современность). Свердловск, 1988, 118–125.

138. Социализм и права человека. – Правоведение, 1989, № 3, 3–11.

139. Новые реальности в мире и права человека. – В: Права человека в истории человечества и в современном мире. М., 1989, 39–44.

140. Административно-командная система – отрицание эффективного правового регулирования. – В: Efektivnost spolecenského pusobení práva v představbe. Universita Karlova, Praha, 1989, 43–47.

141. Конституционный суд Болгарии (в съавт. с М. Жабинска). – Государство и право, М., 1993, № 9, 74–79.

142. Конституционный суд: природа, цели, легитимность. – В: Российский конституционализм: проблемы и решения (материалы международной конференции). Изд. Институт государства и права Российской Академии Наук. М., 1999, 93–106.

143. Recht und Staat: Mögliche Widersprüche. – In: „Recht und Widerspruch“, Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller-Universität Jena, Ges.-u. Spachwiss. R. 32 Jg., Heft 6, 1983, 685–690.

144. Sur la dépendance de l'Etat du Droit. – In: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, 1985, Beiheft № 23, 123–125 (Stuttgart, ФРГ).

145. Zur Rolle und Bedeutung der Bewertungen in der Rechtsverwirklichung. – In: Die eigenverantwortlich-schöpferische Komponente in der Rechtsanwendung und ihr Einfluss auf die gesellschaftliche Wirksamkeit des sozialistischen Rechts. Materialien des VI. Berliner rechtstheoretischen Symposiume. Herausgegeben von Karl A. Mollnau. Berlin, 1986, 243–248.

146. Das materielle und das prozessuale Recht – allgemeintheoretische Fragen. – In: Die Wechselwirkung zwischen verfahrens- und materiellrechtlichen Regelungen als Effektivitätskomponente des sozialistischen Rechts. Materialien des VII. BRS – Band II. Herausgegeben von Karl A. Mollnau. Berlin, 1988, 40–47.

147. Traditionen und Kontinuität in der Rechtswissenschaft. – In: Schriftenreihe Methodologie der marxistisch-leninistischen Rechtswissenschaft. Heft 18. Recht und Traditionen. Karl-Marx-Universität Leipzig, 1988, 164–175.

148. Reflexions à propos de 1989. – In: Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie, Beiheft 52, Franz Steiner Verlag (Stuttgart), 1993, 64–69.

149. La Cour Constitutionnelle de la République de Bulgarie et la protection des Droits de l'Homme. – In: Ten Years of the Democratic Constitutionalism in Central and Eastern Europe. Ed. by K. Dzialocha, R. Mojak, K. Wojtowicz. Lublin, 2001, 261–272.

V. РЕЦЕНЗИИ И ОТЗИВИ

150. Рец. за: В. Е. Гулиев. Демократия и современный империализм. М., 1970. – Правна мисъл, 1971, № 2, 91–95.

151. Ценно изследване на социалистическата революция (за кн.: П. Славов. Общи закономерности на социалистическата революция в политическата област. С., 1970). – Лекционна пропаганда, 1971, № 5, 70–72.

152. Рец. за: Д. И. Луковская. Социологическое направление во французской теории права. Л., 1972. – Правна мисъл, 1973, № 2, 122–125.
153. Рец. за: В. В. Лазарев. Применение советского права. Казань, 1972. – Социалистическо право, 1973, № 2, 56–58.
154. Рец. за: В. Spassov. La Bulgarie. Paris, 1973. – Социалистическо право, 1975, № 1, 62–65.
155. Рец. за: В. С. Нерсисянц. Гегелевская философия права. М., 1974. – Правна мисъл, 1975, № 2, 98–99.
156. Рец. за: Monique et Roland Weyl. Révolution et perspectives du droit. Paris, 1974. – Правна мисъл, 1975, № 3, 103–110.
157. Рец. за: М. Михайлова. Критика на релативизма в правото. С., 1974. – Социалистическо право, 1975, № 9, 58–61.
158. Капитален труд за нашата социалистическа държава (за кн.: П. Славов, Българската социалистическа държава. С., 1975). – Партиен живот, 1975, № 17, 90–94.
159. Рец. за: М. Андреев. История на българската буржоазна държава и право. С., 1975. – Правна мисъл, 1976, № 4, 129–131.
160. Рец. за: Ч. Големинов. Правно регулиране на отношенията в народното стопанство. С., 1977. – Правна мисъл, 1977, № 5, 107–109. (в съавт. с Петко Попов).
161. Рец. за: Философия права Гегеля и современность. М., 1977. – Правна мисъл, 1978, № 4, 109–113.
162. Интересна книга за Сократ (за кн.: В. С. Нерсисянц. Сократ. М., 1977). – Бюлетин на СЮБ, 1978, № 4, 61–63 (в съавт. с Я. Янев).
163. Рец. за: В. Д. Зорькин. Позитивистская теория права в России. М., 1979. – Правна мисъл, 1979, № 4, 95–98.
164. Крупен труд за целите в правото (за кн.: М. Михайлова. Цел и целесъобразност в правото. С., 1983). – Бюлетин на СЮБ, 1983, № 3, 81–85.
165. Рец. за: П. М. Рабинович. Социалистическое право как ценность. Львов, 1985. – Правна мисъл, 1985, № 4, 101–104.
166. Рец. за: Библиография на българската правна литература. С., 1989. – Държава и право, 1989, № 6, 100–102.
167. Книга за Седмото Велико народно събрание (рец. за кн.: Николай Тодоров. VII Велико народно събрание. С., „Хр. Ботев“, 1993, 207 с.). – Правна мисъл, 1994, № 4, с. 113.
168. Първият български коментар на Конституцията. – Съвременно право, 1999, № 3, 112–117.
169. Рец. за: Сава Пенков. 700 години Швейцария. Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2000, 195 с. – Юридически свят, 2000, № 2, 224–225.
170. Юриспруденцията на Конституционния съд на Руската Федерация в систематични сборници. – Юридически свят, 2001, № 1, 185–187.
171. Правни изследвания в памет на един голям юрист: професор Иван Апостолов. – Съвременно право, 2001, № 2, 115–118.

172. Първа у нас юридическа теория на държавната власт (рец. за кн.: Янаки Стоилов. Държавната власт. Правно-политически разграничения и съотношения. С., Сиби, 2001, 260 с.). – Понеделник, 2002, № 1–2, 139–142.

VI. ПРЕДГОВОРИ КЪМ КНИГИ НА ДРУГИ АВТОРИ

173. Предговор към българското издание. – В: Сергей Алексеев. Правото и нашият живот. С., Изд. на Отечествения фронт, 1980, 5–8.

174. С поглед към класическото политическо и правно наследство. – Предговор в: Конфуциански трактати (Библиотека „Политика и право. Класическо наследство“). С., Наука и изкуство, 1991, 7–9.

175. Изтъкнат български философ на правото. – В: Цеко Торбов. История и теория на правото. С., Изд. на БАН, 1992, 5–14.

176. Изтъкнат конституционалист и университетски преподавател. – В: Борис Спасов. Учение за конституцията. С., Сиби, 1993, 3–4. (Същото и във второто издание: С., Сиби, 1997, 9–10; както и в третото издание на книгата: С., 1997, 9–10.)

177. За „Курса“ на Венелин Ганев. – Във: Венелин Ганев. Курс по обща теория на правото. Увод. Методология на правото. С., Изд. на БАН, 1995, 5–8.

178. Предговор. – Във: Венелин Ганев. Трудове по обща теория на правото. С., Акад. изд. „Проф. М. Дринов“ и Сиби, 1998, 5–8.

179. Рядък по задълбоченост и приноси труд. – В: Жана Шаранкова. Юридическото мислене. Проект за интерпретативна теория. С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2001, 5–9.

VII. ОСОБЕНИ МНЕНИЯ И СТАНОВИЩА ПО КОНСТИТУЦИОННИ ДЕЛА (ПУБЛИКУВАНИ)

180. [I. Конституционният съд е компетентен да се занимава както с въпроси от публичноправен характер, така и с въпроси от частноправен характер. II. За характера и съдържанието на разпоредбата на § 6 от Конституцията]. Особено мнение по Реш. № 3 от 30 дек. 1991 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991 – 1992. С., Изд. на БАН, 1993, 20–29.

181. [Юридическо значение на клетвата на народните представители (чл. 76, ал. 2 от Конституцията)]. Становище по Реш. № 1 от 16 януари 1992 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991–1992. С., Изд. на БАН, 1993, 40–41.

182. [Дейността на политическите партии и сдружения трябва да се взема предвид при преценката на тяхната конституционност (чл. 149, ал. 1, т. 5)]. Становище по

Реш. № 4 от 21 април 1992 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991–1992. С., Изд. на БАН, 1993, 95–99.

183. [Ликвидационните съвети по Закона за собствеността и ползването на земеделските земи (изм. и доп. от 1992 г.) са притовоконституционни: с тяхното създаване се нарушават конституционното право на собственост и конституционният принцип на демократизма.]. Особено мнение по Реш. № 6 от 5 юни 1992 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991–1992. С., Изд. на БАН, 1993, 111–113.

184. [„Незаконно придобито“ ли е било имуществото на Българската комунистическа партия, Българския земеделски народен съюз, Отечествения фронт, Димитровския комунистически младежки съюз, Съюза на активните борци против фашизма и капитализма и Българските професионални съюзи?]. Особено мнение по Реш. № 9 от 27 юли 1992 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991–1992. С., Изд. на БАН, 1993, 130–135.

185. [Народното събрание трябва да дава разрешение за възбуждане на наказателно преследване на народен представител и за задържане на народен представител с две отделни гласувания (чл. 70 от Конституцията)]. Особено мнение по Реш. № 12 от 29 юли 1992 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991–1992. С., Изд. на БАН, 1993, 155–157.

186. [Конституцията не изключва възможността за предсрочно освобождаване на председателя и заместник-председателите на Народното събрание.]. Становище по Реш. № 16 от 10 ноември 1992 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991–1992. С., Изд. на БАН, 1993, 187–193.

187. [Конституционният съд е компетентен да решава спорове за конституционността на заварени закони.]. Особено мнение по Опр. № 5 от 4 юни 1992 г. – в съавт. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991–1992. С., Изд. на БАН, 1993, 253–257.

188. [За възможността парламентарни групи да бъдат конституирани като заинтересувани страни по конституционни дела.]. Особено мнение по Опр. № 11 от 13 октомври 1992 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1991–1992. С., Изд. на БАН, 1993, с. 262.

189. [I. За т.нар. декомунизационни закони. II. Конституционното право на защита (чл. 56 от Конституцията)]. Особено мнение по Реш. № 1 от 11 февруари 1993 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1993. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 24–37.

190. [Няма правно основание тезата, че стенографският протокол за заседанията на Народното събрание и разпечатката от гласуването са необорими доказателства по конституционни дела]. Особено мнение по Реш. № 3 от 30 март 1993 г. – в съавт. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1993. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 63–64.

191. [Към въпроса за несъвместимостта на народния представител (чл. 68, ал. 1 от Конституцията)]. Становище по Реш. № 5 от 6 април 1993 г. – В: Решения и опре-

деления на Конституционния съд 1993. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 80–81.

192. [За правомощието на президента да наименува обекти с национално значение и населени места]. Становище по Реш. № 9 от 13 май 1993 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1993. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 106–108.

193. [За установителния характер на производството по чл. 97, ал. 2 от Конституцията: оставка на президента и вицепрезидента]. Становище по Реш. № 11 от 6 юли 1993 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1993. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 114–115.

194. [Относно съдебния контрол за законност върху актовете на администрацията в „преходния период“ (до приемането на новите устройствени и процесуални закони – § 4 от Конституцията)]. Становище по Реш. № 13 от 22 юли 1993 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1993. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 135–138.

195. [Правото на защита по чл. 56 от Конституцията]. Особено мнение по Реш. № 15 от 28 септември 1993 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1993. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 166–176.

196. [Народното събрание не е върховен орган на държавната власт по Конституцията от 1991 г.]. Становище по Реш. № 18 от 16 декември 1993 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1993. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 199–201.

197. [I. Споровете по законността на избора на народен представител (чл. 149, ал. 1, т. 7 от Конституцията). II. За съотношението между кандидатска листа и избирателна бюлетина]. Становище по Реш. № 1 от 8 март 1994 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1994. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1995, 25–34.

198. [Към въпроса за пребиваването на чужди войски на територията на страна-та или преминаването им през нея (чл. 84, т. 11 от Конституцията)]. Становище по Реш. № 6 от 12 юли 1994 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1994. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1995, 78–80.

199. [Конституционната уредба на съдебната власт съдържа недостатъци и се нуждае от ревизия]. Становище по Реш. № 8 от 15 септември 1994 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1994. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1995, 97–102.

200. [Относно статуса на членовете на Висшия съдебен съвет]. Особено мнение по Реш. № 9 от 30 септември 1994 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1994. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1995, 129–131.

201. [Конституционният съд не е компетентен да преквалифицира искането, като промени изрично изразената воля на искателя]. Становище по Опр. от 19 май 1994 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1994. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1995, 209–212.

202. [„Председателството на Народното събрание“ не е легитимен орган и не може да бъде страна в конституционното съдопроизводство]. Становище по Опр. от 28 юли 1994 г. – В: Решения и определения на Конституционния съд 1994. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1995, 237–238.

VIII. СЪСТАВИТЕЛСТВО. АНОТИРАНИ АКТОВЕ НА КОНСТИТУЦИОННИЯ СЪД С КОМЕНТАРНИ БЕЛЕЖКИ

203. Конституционен съд на Република България. Решения и определения. 1991. В съавт. с М. Жабинска. Офсетно издание на Конституционния съд, С., 1992, 97 с.

204. Решения и определения на Конституционния съд на Република България 1991–1992. В съавт. с М. Жабинска. С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1993, 328 с.

205. Решения и определения на Конституционния съд на Република България 1993. В съавт. с М. Жабинска, С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1994, 268 с.

206. Решения и определения на Конституционния съд на Република България 1994. В съавт. с М. Жабинска, С., Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“, 1995, 278 с.

207. Испания: Конституция и публичноправно законодателство. В съавт. с Г. Близнашки и Пл. Киров, С., Век 22, 1992, 276 с.

208. Конституциите по света. В съавт. с Е. Танчев, Г. Близнашки и Пл. Киров, С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1994, 258 с.

209. Конституционализмът на САЩ. Конституция. Законодателство. Решения на Върховния съд на САЩ. В съавт. с Е. Танчев и Пл. Киров, С., Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 1998, 334 с.

210. Венелин Ганев. Трудове по обща теория на правото. С., Акад. изд. „Проф. М. Дринов“ и Сиби, 1998, 564 с. [Предговор и бележки на съставителя Н. Неновски.]

211. Конституционен съд. Юриспруденция 1991–1996. (Съставител, отговорен редактор и автор на отделни части.) С., Отворено общество, [1997], 659 с. (Вж. № 99.)

212. Конституция на Република България. Анотирана с тълкуванията на Конституционния съд. (С коментарни бележки на автора.) С., Сиби, 2001, 320 с.

Р е ц е н з и я. Георги Близнашки. – В: Право без граници, 2002, № 1, с. 46.

IX. ДРУГИ (СЪОБЩЕНИЯ, НАУЧНИ ИНФОРМАЦИИ)

213. Научна сесия по проблемите на държавата и правото в материалите на XXII конгрес на КПСС и VIII конгрес на БКП. – Правна мисъл, 1963, № 1, 114–126 (в съавт., с иниц.: Н. Н. и И. В.).

214. Сесия за двадесетата годишнина на българската социалистическа законодателна система. – Списание на БАН, 1964, № 4, 91–108 (в съвт. с Л. Топалова, Т. Джонджорова, Т. Хинова).

215. XVI сесия на Европейския университетски център в Нанси. – Правна мисъл, 1966, № 5, с. 140 (авт. с иниц.: Н. Н.).

216. Международна конференция по теория на правото. – Правна мисъл, 1978, № 1, 92–95.

217. Международен колоквиум по теория на правото. – Правна мисъл, 1983, № 1, с. 89.

218. XI световен конгрес по философия на правото в Хелзинки. – Правна мисъл, 1983, № 6, 88–89.

219. Две конференции по теория на правото в ГДР. – Държава и право, 1988, № 4, 102–104.

220. XV световен конгрес по философия на правото. – Правна мисъл, 1992, № 1, 109–111.

221. Пред XVII световен конгрес по философия на правото и социална философия. – Правна мисъл, 1994, № 1, с. 114 (авт. с иниц. Н. Н.)

222. Две срещи в Съюза на юристите. – Правна мисъл, 1994, № 3, 119–120 (авт. с иниц. Н. Н.).

223. Конференция за конституционното правосъдие. – Правна мисъл, 1995, № 1, с. 121 (авт. с иниц. Н. Н.).

224. Нова юридическа литература в Русия. – Правна мисъл, 1996, № 2, 202–204 (авт. с иниц.: Н. Н.).

225. Европейската комисия за демокрация чрез правото при Съвета на Европа. – Правна мисъл, 1998, № 2, с. 106 (авт. с иниц.: Н. Н.).

226. „Кръгла маса“ за източниците в правото. – Правна мисъл, 1998, № 4, с. 95.

227. Нова юридическа литература в Русия. – Правна мисъл, 1999, № 1, 109–110 (авт. с иниц. Н. Н.).

228. Конференция за конституционализма в Москва. – Правна мисъл, 1999, № 1, 103–104.

229. В Българската асоциация по философия на правото. – Правна мисъл, 1999, № 3, с. 97.

230. Петнадесет години от създаването на Българската асоциация по философия на правото и социална философия. – Юридически свят, 2001, № 1, 193–194 (авт. с иниц. Н. К.).

231. Изработен е нов проект за Конституция на Европа. – Юридически свят, 2002, № 2, 240–241 (авт. с иниц. Н. Н.).

232. Езикови тревоги. – Юридически свят, 2003, № 1, 148–158.

Същото в сп. „Адвокатски преглед“, 2003, № 5–6, 13–23.

Приписка на Н. Неновски. След 1989 г. наблюдавах с удивление как някои от колегите ми, включително и крупни юристи, мои преподаватели в миналото, стеснявайки се от социалистическите си писания, не ги включват в библиографията на съчиненията си, въпреки че с тях са получили научните си степени и звания. От миналото си никой не може да избяга. Всеки е син на своето време. То го е направило някакъв – обикновен, изтъкнат, противоречив и пр. Не е важно какво не си видял и не си казал, а какво по-ново и по-свежо си можал да кажеш в сравнение със съвременниците си.

И през годините, в които държавата ни не беше демократична и правова, се формираха и изявиха големи юристи (Ж. Сталев, Ст. Павлов, В. Таджер, Б. Спасов, Вл. Кутиков, Ив. Ненов, А. Ангелов, Л. Ненова, Ал. Кожухаров, М. Андреев и др.). Това е парадокс, но само привиден. Тук той не може да бъде обясняван.

Отбелязвам всичко това, за да оправдая съставянето на пълната библиография на написаното от мене. От него и аз не мога да избягам. То показва най-малко пътя – в голяма степен обективно обусловен – по който съм вървял.

Изказвам благодарността си на г-жа Янка Иванова за усилията, които тя положи при съставянето на библиографията.

Професор д-р Димитрина Милкова

ЕДИН ДОСТОЕН ЮБИЛЕЙ

Само преди няколко дни член-кор. проф. д-р Нено Колев Неновски навърши седемдесет години. Респектиращ юбилей на един от най-изтъкнатите български учени – юристи, чийто съзнателен живот е посветен почти изцяло на развитието на българската юридическа наука.

Убедително доказателство за това са огромният брой научни трудове на автора както в областта на общата теория на правото, политическите и правните учения, а също така и в конституционното право – около десет монографии, множество научни студии и статии, рецензии. Многобройни са и участията му с доклади на авторитетни научни форуми както у нас, така и в чужбина, допринесли за издигането на престижа на родната ни правна наука. Няма съмнение – богато и респектиращо научно творчество, което ще остане завинаги в златния фонд на българската правна книжнина.

Първоначално научното любопитство и интерес на проф. Неновски са провокирани от правните учения на съвременността, даващи му възможност още в началото на своята формация като учен да се потопи в богатия и сложен мисловен свят на такива големи имена в правната доктрина от XIX и XX в. като Леон Дюги, Дюркхайм, Йелинек, Келзен, Джорджо Дел Векио, и др. Плодотворен резултат от заниманията му е сериозното научно изследване на солидаристичната правна теория на френския учен Леон Дюги. Така още с появата на първата си монография Неновски заявява себе си като добросъвестен и задълбочен учен в правната теория.

Вече обогатен с тези познания, проф. Неновски съсредоточава своето внимание върху изследването на такива фундаментални проблеми на общата теория на държавата и правото като приемствеността в правото, единството и взаимодействието на държавата и правото, право и ценности, правата на човека и т.н. Изключително сполучливият избор на изследваните от него въпроси, оригиналността в подхода на научното изследване, задълбочеността и аргументираността на изводите, които той прави, му дават възможност да се еманципира в голяма степен от догмите и границите, които поставяше марксистко-ленинската методология, и допринесоха значително за актуалното звучене на неговите изследвания и днес.

Така през всичките тези години няколко поколения български юристи повече или по-малко са усещали винаги силното духовно присъствие на проф. Неновски в научния ни живот. Това несъмнено не само повдигна летвата за всички след него в областта на правната ни теория, но и помогна на много колеги и в отрасловите юридически

науки да се отдалечат и в голяма степен да преодолеят емпиризма и повърхностното теоретично мислене и в собствените си научни разработки.

През последните години науката се оказва твърде тясна за неспокойния творчески дух на проф. Неновски. С вписването на конституционното правосъдие у нас той бе включен в състава на Конституционния съд от квотата на Великото народно събрание. Битността му като конституционен съдия се оказва сериозно предизвикателство и за научните му интереси – той нагази смело и в дълбоките води на конституционната правна теория.

Проф. Неновски се осъществи и като великолепен преподавател. За съжаление през последните години се поотдалечи от преподавателската работа, за да се включи активно в законодателната дейност – той е заместник-председател на Съвета по законодателството при Народното събрание. Той е главен редактор на сп. „Правна мисъл“ и на сп. Юридически свят“, които заедно със „Съвременно право“ имат своето достойно място в периодичния ни юридически печат.

Проф. Н. Неновски посреща винаги с доброжелателство и желание да помогне научните усилия на младите в науката, насърчава и подкрепя с уважение и такт творческите им прояви. Тук е мястото да изразя своята огромна благодарност към него за помощта, която винаги ми е оказвал през целия ми творчески път, за добронамерените му положителни рецензии по повод и на двете ми хабилитации – за доцент и професор.

В заключение: един живот, отдаден на правото. Където и да виждаме присъствието на проф. Неновски, едно е сигурно: той винаги изповядва и се ръководи от дълбокото си убеждение, заложено в древната римска максима: *Nominum causa omne jus constitutum est*.

Още веднъж сърдечни поздравии на юбиляра. Желая му от все сърце да запази своята бодрост, жизненост и творчески възможности поне още седемдесет години.

Старши научен сътрудник д-р Валентин Л. Георгиев

ПРОФЕСОР НЕНОВСКИ И ФИЛОСОФИЯТА НА ПРАВОТО В БЪЛГАРИЯ

В своята дългогодишна научна и преподавателска работа професор Нено Неновски е оставил значима следа в областта на общата теория на правото, философията на правото, учението за държавата, историята на политическите и правните учения, конституционното правосъдие. В неговите трудове са засегнати също и проблеми, отнасящи се до фундаменталните човешки права, социологията на правото, историята на държавата и правото, правната психология и др. На практика изброеното обхваща целия раздел на т.нар. историко-теоретични науки, които – макар организационно да са обединени в една катедра – решително не са едно и също.

В началото на 60-те години, когато Н. Неновски започва своята научна дейност, в българската правна доктрина безусловно е възприет един апологетичен позитивизъм, който даже не е възприет в същинския смисъл, а е властващ и на практика – задължителен. По самата си същност обаче правната теория и правната философия са критични науки. Тук не става дума за политическа критика, дори не става дума и за институционална критика, а единствено за възможността да се подхожда непредубедено към устоите на правото и да се търсят неговите основания, легитимност, връзки и зависимости с други социални феномени. В условията на идеологически монопол, когато фундаменталните устои на държавата и правото не подлежат на коментар, повечето учени-юристи избират позитивистки подход, като се концентрират върху ценностно-неутрални юридически конструкции: правни норми, правни отношения, юридически факти или просто върху конкретни позитивноправни институции.

Н. Неновски поема по друг път; той се захваща с неособено популярната тогава в България история на правните учения, като най-вече наблюдава на правните учения на съвременността. Това му дава възможност да опознае западните автори на XIX и XX в. и да ги осмисли: дьо Малберг, Щамлер, Йелинек, Дюги, Радбрух, Келзен, Дел Векио, Дюркхайм, Дуоркин, Хабермас, Харт¹. Общите тенденции в развитието на правната теория и правната философия през XX в. показват опит за преодоляване на традиционното противопоставяне между класическия позитивизъм и юснатурализма. Мислителите на XX в. откровено търсят „трети път“ в правната теория чрез постиженията на философията, социологията, психологията, политологията, кибернетиката, херменевтиката, дискурсните теории, интерпретационните теории и много други. Не

¹ Всички автори след Маркс бяха дамгосани като „буржоазни“ и техните идеи можеха да се представят само в критичен план.

всички учения са успешни, но дори погрешните опити в науката, ако са правени честно и добросъвестно, в края на краищата стават част от историята на науката. През ХХ в. е все по-трудно да се предложи една цялостна философия на правото и през призмата на тази философия да се осмислят всички проявления на юридическото. Вероятно всеки автор, който подобно на Келзен се опита да изгради всеобяснителна причина в правото и схема на правните явления и правните институции, ще се превърне в поредния парадокс на научната оценка – да бъде критикуван от всички и заедно с това – да бъде смятан за най-значим теоретик на своето време.

У нас зараждането на философията на правото се свързва предимно с трудовете на Ц. Торбов, М. Поповилиев, Хр. Бояджиев и др., работили през първата половина на ХХ в. Техните трудове обаче са засенчени от мощното влияние на В. Ганев, чиято позитивистка по същество концепция също е и своеобразна философия на правото². След 50-те години на ХХ в. за съжаление изчезва не само темата, но и тематиката.

Професор Неновски не заявява претенция за възраждане на философията на правото, за нейното обособяване в отделна и – най-вече – самостоятелна научна и учебна дисциплина. Той стига до философията в резултат на собствените си научни търсения и на твърдото му убеждение в изчерпването на възможностите на догматичните подходи към правото. Неговата философия на правото тръгва от теорията на правото и всъщност до днес се смята от мнозина за една „недогматична“ теория на правото. Безспорно влияние върху тази насоченост са оказали заниманията му със съвременните политически и правни теории и тяхната „недогматичност“ в периода след Втората световна война. Впрочем спорът: философия или теория на правото, никога не е преставал, но едва ли тук мога да се разпростирам върху него.

В „Право и ценности“ (1983 г.) и особено в „Приемствеността в правото“ (1975 г.) Н. Неновски не си поставя за цел да изгради една цялостна философия на правото в ширина, но той излага оригиналните си правно-философски концепции по засяганите теми. Двете монографии отдавна са оценени по достойнство в нашата и в чуждестранната правна книжнина и макар да са писани в една относително отдалечена реалност, съдържащите се в тях изводи и разсъждения в по-голямата си част са валидни и до днес. Освен собствената научна стойност на тези книги важно е да се посочи, че това са практически първите философскоправни трудове след дълго затишие в нашата правна книжнина, продължило около 40 години. Усилията на Н. Неновски за съживяване на изследванията в областта на философската проблематика на правото първоначално се съпътстват и подкрепят от трудовете на Михайлина Михайлова, но по-късно срещат подкрепата и на други автори.

В началото на 80-те години идеята за самостоятелна социална философия и философия на правото като нещо различно от марксистко-ленинската философия започва да изглежда не чак толкова еретична. Все пак Българската асоциация по философия на правото и социална философия е основана едва през 1985 г.; проф. Н.

² Всеки теоретик, който съумее да даде цялостна концепция върху общата теория на правото, всъщност дава и една философия на правото. Проблемът при В. Ганев е, че самата му концепция е еkleктична.

Неновски е един от учредителите на асоциацията и неин председател от 1990 г.³ Скромно и без излишна показност той дава лице на асоциацията и насърчава усилията на двайсетина учени – юристи и философи, които се опитват според възможностите си да дават принос в развитието на тази трудна и елитарна наука.

³ През 1987 г. Н. Неновски пише „За философията на правото като наука“ – Правна мисъл, 1987, № 5.

Доцент д-р Янаки Стоилов

НЕНО НЕНОВСКИ – СОЛИДЕН ТЕОРЕТИК И ИЗТЪКНАТ КОНСТИТУЦИОНАЛИСТ

Мнозина, които познават чл. кор. проф. Нено Неновски, могат да се изненадат от новината, че той навърши 70 години. С творческите си приноси и интелектуална енергия той впечатлява не само своите връстници, а и далеч по-млади правници – учени, преподаватели и практики. Приносът на Н. Неновски за развитието на българската правна теория е значителен.

Нено Неновски еднакво успешно се изявява като автор, преподавател, научен редактор, конституционен съдия и изследовател, а напоследък и като експерт в Съвета по законодателство към Народното събрание.

Дълги години Н. Неновски преподава история на политическите и правните учения в единствения по онова време Юридически факултет – този на Софийския университет „Климент Охридски“. Имам лични впечатления от неговите лекции като едни от най-интересните. Тези лекции години наред формират правния миоглед на младите юристи. Н. Неновски предизвиква интереса на студентската аудитория чрез исторически паралели, теоретични анализи и оригинални разсъждения върху преподавания предмет. Тези, които го познават по-отблизо, са забелязали, че понякога жестът, мимиката, ироничната усмивка подсилват застъпената теза или разкриват неизречена мисъл. Неговото внимание към студентите, младите преподаватели и колегите допринесе за научното израстване на редица съвременни български теоретици на правото.

Диапазонът на научните занимания на Н. Неновски е голям – философия и обща теория на правото; история на правните учения; права на човека; конституционно право и правосъдие. Списъкът на неговите научни публикации включва над 200 заглавия. Н. Неновски е един от немногото български правници, който е добре известен и извън страната.

Във философията и общата теория на правото повече, отколкото в други области на правното познание, се изисква широта на възгледите и задълбоченост на познанията. Доказателство за успех на авторите в общата теория на правото е създаването на собствена научна система, основана върху класическите правни категории, или поне обосноваването на собствена гледна точка към изследваните проблеми. Навлизането на представители на общата теория в проблематиката на някои от клоновете на правото създава по-тясна връзка между общата юридическа теория и отрасловите изследвания. Такъв е случаят с Н. Неновски по отношение на теорията на консти-

туционното право. Творчеството на Н. Неновски е толкова многопланово и солидно, че по своята значителност се доближава до това на негови предшественици като Венелин Ганев и Петко Стайнов и на по-възрастни съвременници като Витали Таджер и Живко Сталев.

Нено Неновски, макар че отделя специално внимание на природата на правото („Размисли за същността на правото“ – Философска мисъл, 1988, № 10), няма претенция, че създава собствена доктрина за правото. Причините за това вероятно са две: разнообразието на неговите научни интереси и опитът да съвмести традициите на естественоправния и позитивноправния подход към познанието на правото.

Нено Неновски написва книгата „Приемствеността в правото“ още в средата на 70-те години на XX в., когато социалистическата правна теория не е преодоляла подценяването на правото и на историческата му перспектива. Собствените нормативни свойства на правото обуславят приемствеността в неговото развитие, включително между различните типове правни системи.

Нено Неновски изследва ролята на правото и неговата относителна самостоятелност по отношение на държавата в труда „Единство и взаимодействие на държавата и правото“. Тази тема е застъпена и в статиите „Единна наука ли е теорията на държавата и правото?“ – Правна мисъл, 1982, № 6, и „О противоречиях в системе „государство – право“ – Год. на СУ, ЮФ, т. 76, кн. I, 1983, С., 1986. Идеята за самостоятелността на правото и ролята му по отношение на държавата е развита по-късно в изследвания по темата за правовата държава („Правовата държава изисква ново правно мислене“ – Ново време, 1989, № 10; „Гражданското общество“ – Философска мисъл, 1989, № 10; „Обществено споразумение и правова държава“ – Държава и право, 1990, № 8, 9; „Гражданско общество – държава – право“ – Правна мисъл, 1996, № 2).

Своеобразно продължение на проблема за социалната роля на правото и за неговата собствена ценност е монографията „Право и ценности“. Н. Неновски отчита ролята на правото като средство за регулиране на човешкото поведение и в същото време подчертава самоценността на правото.

Нено Неновски успешно навлиза в предметно отдалечени и методологически разграничени области, каквито са правната аксиология и правната догматика. Във времето, през което е конституционен съдия, и след това той насочва вниманието си към изследвания в областта на конституционното право и правосъдие. Тези изследвания по обясними причини са предимно позитивноправно ориентирани. Потвърждение на успехите на Н. Неновски в правната догматика е високият авторитет, който той има сред изследователите на отделни клонове, особено на публичното право.

Нено Неновски е не само талантлив, но и доблестен учен. Той не се притеснява да посочи всички свои трудове, някои от които днес съвсем не са актуални. Така постъпват автори, които не са изцяло подвластни на конюнктурата и разполагат с устойчиви теоретични ориентири. Така постъпват личности, които се променят, без да се самоотричат. В голямата си част произведенията на Н. Неновски имат теоретична стойност, която в повечето случаи не се изчерпва с времето, през което са писани.

На Н. Неновски принадлежи главната заслуга за създаването и издаването на годишния двутомник „Юридически свят“. Под неговото ръководство като главен редактор списанието се превърна в най-сериозното българско издание в областта на високата правна теория.

С цялостната си дейност и творчество Нено Неновски се утвърждава като солиден изследовател и предпочитан преподавател в областта на правната теория. Той заема забележимо място в българската правна наука и в съвременната конституционна практика.

Доцент д-р Георги Близнашки

ВИДЕН УЧЕН И КОНСТИТУЦИОНЕН МАГИСТРАТ

Големите исторически обрати и сътресения са сериозно изпитание за авторитетите в науката и техните писания. Професор Нено Неновски е измежду онези български учени в областта на обществените науки, чието творчество запази своята ценност и отстоя правото си на съществуване в драматичния период след 10 ноември 1989 г. Не-що повече, основните му трудове като „Приемствеността в правото“ (1975 г.) и „Право и ценности“ (1983 г.) придобиха нова актуалност и значимост в контекста на настъпилите коренни изменения в живота на обществото и държавата. И това е така, защото неговите произведения се отличават с оригиналните си творчески търсения, а неговото разбиране за правото е пропито с дълбок хуманизъм: „Ако ценността на правото – пише той – е все пак свързана с държавата и се обяснява с държавата, то това е допустимо само в степента, в която висша ценност за държавата е човекът.“

Професор Нено Неновски е обществено ангажиран интелектуалец, който не остава настрана от политическите промени и вълнения и така поема своя дял от отговорността за съдбата на българската нация и държава. В началната фаза на прехода той бе един от водещите експерти, които юридически подготвяха измененията в действащата тогава Конституция (март-април 1990 г.), разчистващи пътя към разгръщането на многопартийната демокрация и към произвеждането на свободни избори за Велико народно събрание, а впоследствие участваха в изработването на проекта за Конституция на Република България от 12 юли 1991 г. Особено голям е неговият принос за прецизното формулиране на ценностния порядък и основополагащите принципи на новата Конституция.

Съвсем естествено и напълно заслужено професор Нено Неновски беше избран в първия състав на Конституционния съд. В качеството си на конституционен съдия той положи много усилия за укрепване на авторитета на новоучредената институция, която няма аналог в предходните епохи от политическата история на страната. Било като докладчик по редица важни дела, или чрез своите особени мнения в други случаи, професор Нено Неновски съдейства в най-висока степен за утвърждаване на коректната интерпретация на Конституцията и за полагане на здравите основи на конституционната юриспруденция в България. Никак не е случайно обстоятелството, че тъкмо той е измежду инициаторите за издаването на солидната поредица от томове с решенията и определенията на Конституционния съд на Република България.

В научните среди професор Нено Неновски е широко известен със своята изключителна търпимост към чуждото мнение, но във всички онези случаи, когато се загатват висшите национални интереси, той открито и недвусмислено отстоява позициите си както чрез участието в академични дискусии, така и чрез средствата на публицистичната полемика. Нееднократно неговите спокойни и аргументирани изяви са внасяли дух на трезвост и умереност в ожесточени политически спорове по конституционни въпроси, а в отделни случаи тези интервенции прерастват впоследствие във вдъхновени научни етюди и студии.

Професор Нено Неновски е учен с енциклопедични познания и мащабно мислене. Неговите научни интереси се разпростират върху широк кръг от въпроси, като се започне с историята на политическите и правните учения, премине се през общата теория на правото и на държавата, за да се стигне до актуалните проблеми на конституционната теория и практика. Във всички тези области на знанието той има своите оригинални проникновения и значими постижения. Наред с всичко друго, огромно уважение заслужават усилията на професор Нено Неновски за възстановяването на прекъснатата през годините на „стария режим“ историческа нишка между поколенията, като редактира и издава отново съчиненията на известни юристи от първата половина на XX век.

Във времена на тежки изпитания – преди 10 ноември и след това – професор Нено Неновски отстояваше и продължава да отстоява с достойнство своите морални ценности и научни убеждения. Всички, които познават добре или общуват отблизо с нашия професор, са имали възможност да се наслаждават на неговата добронамерена наблюдателност и изящно чувство за хумор. Нека в знак на благодарност и признателност за добрите дела му пожелаем нови творчески начинания и много човешки радости!

Доцент д-р Нели Огнянова

ЗА ПРОФ. НЕНОВСКИ: С УВАЖЕНИЕ

Колегията познава проф. Неновски като представител на академичната правна мисъл с висока самовзискателност и множество приноси както към комплексното интердисциплинно изучаване, така и към ефективното прилагане на правото. Трудно е да се изброят професионалните полета, в които проф. Нено Неновски има интереси и значими публикации. През годините вниманието му се насочва към общата теория, историята на правните учения, философията на правото, българския и европейския конституционализъм. Поколения юристи се формират професионално в контакт с проф. Неновски – като преподавател, като научен ръководител или като автор на десетки научни изследвания. Всяка от тези роли той изпълнява с чувство за гражданска и професионална отговорност.

Ако се съгласим, че авторитетните представители на българската правна мисъл принадлежат (съвсем условно) към две категории – учени, които посвещават усилията си на един научен проблем, и изследователи, които – водени от научното си любопитство – работят в нови и нови територии на научното знание, проф. Неновски несъмнено принадлежи към втората категория. Той има своите *изследователски пътешествия*, по време на които концентрира научните си търсения върху различни значими задачи – често интердисциплинни и задължително нови, на предния фронт на правната теория и практика. Всъщност по творческите интереси на проф. Неновски колегията може да се ориентира къде се случват или се очакват интересни развития в правната мисъл и практика.

Проф. Неновски работи в областта на философията на правото още в години, когато съществуването на такава област на научното знание се оспорва на идеологически основания. Той е работил и върху информационните аспекти на правото далече преди да изглежда самоочевидно, че действието на правото е комуникация. Развитието на концепцията за правото като средство и правото като цел, разработването на основните опорни точки на ценностните аспекти на правото и утвърждаването на философията на правото като значима област на научното знание се свързват с името на проф. Неновски. И няма нищо по-естествено от факта, че той е основател и председател на Българската асоциация по философия на правото и социална философия.

Гражданското общество и правата на човека са друга посока, в която проф. Неновски има редица изследвания. Не е случаен фактът, че тези занимания съпровождат

дат колебанията на българския преход. Гражданското участие в управлението и защитата на правата на човека са ключови задачи не само на обществените реформи в Източна Европа, но и в глобален план.

Конституционното право е област на научни интереси, в която проф. Неновски търси смисли и значения на конституционни разпоредби, допринася за провеждане на волята на конституционния законодател в конкретни хипотези и се занимава с правото като алгоритъм за решаване на задачи. Ангажиментите като конституционен съдия сякаш променят дори стила на автора – заглавията на публикациите му напоследък свидетелстват, че той поема отговорността да формулира въпроси и да предлага отговори („Включва ли конституционната ревизия възможността за отмяна на конституционни разпоредби?“). И отново, както и в по-ранното си научно творчество, проф. Неновски реагира на най-новите предизвикателства пред българската правна система, които присъединяването към Европейския съюз поражда, както и на процесите по създаване на Европейска конституция.

Проф. Неновски има дарба да се вслушва в новото, спорното и странното. Опитен юрист и доказан изследовател, професорът няма високомерието на опитните и нечувствителността на доказаните. В духа на най-добрите академични традиции той се отнася към колегията с разбиране и отзивчивост, мекота и толерантност към правото на различно мислене. В едно отношение проф. Неновски е последователно нетолерантен: когато става дума за езика, на който говорят и пишат юристите. Езиковите му тревоги са всъщност проява на високи критерии към качеството на правните текстове.

Да пожелаем на проф. Неновски здраве и енергия за постигане на нови творчески цели.

Д-р Георги Денков

ЧЛЕН-КОР. ПРОФ. Д-Р НЕНО НЕНОВСКИ НА 70 ГОДИНИ

Невъзможно е да си представим българския принос в развитието на науките Обща теория на правото, Политически и правни учения, Философия на правото и Конституционно право без трудовете на чл.-кор. проф. д-р Нено Неновски. Без тях този принос би бил много по-скромен.

Още с първата си книга „Буржоазният правен солидаризъм. Критика на теорията на Леон Дюги“ (С., 1973) проф. Неновски ясно показва, че в българската правна наука се е появил нов сериозен и задълбочен учен. Книгата му представлява първи по рода си в българската правна литература прецизен анализ от позициите на марксисткия позитивизъм на популярната солидаристична теория на Леон Дюги.

Втората му книга „Приемствеността в правото“ (С., 1975) вече показва в пълна степен способностите му на опитен и амбициозен учен. Тази изключително трудна тема е разгледана на завидна за времето научна висота и е несъмнена класика в областта на философията на правото и на общата теория на правото.

Третата му книга „Единство и взаимодействие на държавата и правото“ (С., 1980) доказва възможностите му на изключителен анализатор. Никога дотогава в българската правна наука не е имало по-академично и завършено изследване на единството и взаимодействието на държавата и правото.

Четвъртата негова книга „Право и ценности“ (С., 1983) окончателно го утвърждава като водещ български учен в областта на общата теория на правото и на философията на правото. Изразените в тази книга негови становища по отношение на правото като ценност и по отношение на съотношението между правото и ценности-те са фундаментални научни парадигми и до днес.

В следващите десетилетия проф. Нено Неновски пише книги (в т.ч. и в съавторство с легендата на българската правна научна мисъл проф. Ж. Сталев), посветени на правата на човека („Правата на човека“ С., 1994), на гражданското общество и правото на държавата („Гражданско общество – държава – право“ С., 1996), на видни учени юристи („Венелин Ганев. Щрихи от живота и делото му“ С., 2000, и „Джорджо Дел Векио и неговата философия на правото“ С., 2004) и най-вече на общотеоретичните аспекти на конституцията („Конституционният съд и правното действие на неговите решения“ С., 1996, „Конституционното право на защита“ С., 1998, и „Конституцията: актуални въпроси на теорията и практиката“ С., 2002). Всички те представляват ярки образци за добросъвестен научен анализ на своите теми.

За да получим по-пълна представа за учения Нено Неновски, към тези монографии трябва да добавим и неговите учебници (в съавторство), студии, статии у нас и в чужбина на български, руски, френски и немски език, научни съобщения, предговори към книги на други автори, рецензии и отзиви, доклади на научни конференции у нас и в чужбина, чието общо число е много над 200! Това е завидна и респектираща научна плодовитост, която няма близък аналог в българските обща теория на правото, политически и правни учения и философия на правото.

Друг важен аспект на личността Нено Неновски е неговото амплуа като преподавател. Макар и провел по-голямата част от научната си кариера в Института за правни науки при БАН, проф. Неновски е съумявал да намери време и за преподаване. Дълги години той е бил любим преподавател на студентите по политически и правни учения, по теория на държавата и правото, по обща теория на правото, по права на човека и др. в СУ „Св. Климент Охридски“ и в Нов български университет. Той е преподавал като гост-професор и в Централно-европейския университет.

Освен като учен и преподавател проф. Неновски е оставил значими следи и като държавен деец. Той има честта да е сред първите членове на Конституционния съд на Република България. Като такъв той допринася много за създаване на традициите на съда. Неговият принос е очевиден за оформяне на високото научно ниво на решенията на съда от първия етап на неговото развитие. С принципно значение за развитието на българската правна система и на българската политическа система са решенията на Конституционния съд, по които докладчик или автор на становища е бил проф. Неновски. Заслуга на проф. Неновски е и последователната систематизация и анотирването на решенията на съда. Подреждането и издаването на решенията на съда в сборници започва под научната редакция на проф. Неновски.

Значими са и административните длъжности в управлението на българската наука, заемани от проф. Неновски. Той е бил ръководител на секция в Института за правни науки, заместник-директор на този институт, член на Комисията за правни науки и на Президиума на Висшата атестационна комисия. Като такъв той е допринесъл много за подобряване на условията и оценката на научната работа на много свои колеги – юристи. Той като водещ учен-юрист е бил избран и за научен ръководител на докторанти, като всички те са защитили успешно своите дисертации, написани с неговата неограничена, безкористна и грижовна научна помощ. Като един от тези докторанти смятам за нужно да изразя огромната си човешка благодарност на проф. Неновски за неговата подкрепа при подбора на темата за дисертация, нейното структуриране и написване, както и за нейната защита.

Проф. Неновски има заслуги и за издаването на юридическите трудове у нас. Дълги години той е бил член на редколегиата и главен редактор на научните списания „Правна мисъл“ и „Юридически свят“, които заедно със „Съвременно право“ и „Търговско право“ са най-авторитетните юридически научни списания в страната.

Изключителна заслуга на проф. Неновски е създаването и развитието на Българската асоциация по философия на правото и социална философия, чийто несменяем председател е от 1990 година досега. Тази организация е най-значимата об-

ществена организация у нас, която се занимава с дискутирането и анализирането на много от най-важните фундаментални юридико-политически проблеми на нашето общество.

Проф. Неновски е един от основните български участници през последните десетилетия на всички по-известни световни и международни конгреси, симпозиуми и конференции в областта на философията и теорията на правото. Неговите доклади пред тях винаги са били сред запомнящите се и достойно са представяли българската наука пред международната научна общност.

В заключение смятам за нужно да заявя, че проф. Неновски е изключителен образец за учен, преподавател и човек. Той е най-яркото светило в изследванията на общотероретичните аспекти на правото и държавата на българския научен небосклон през последните десетилетия.

НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

Кристина Тепкян

ПРИВИЛЕГИИ И ИМУНИТЕТИ НА ЧЛЕНОВЕТЕ НА СЕМЕЙСТВОТО НА ДИПЛОМАТИЧЕСКИЯ АГЕНТ

В правната литература, посветена на проблемите на теорията и практиката на дипломатическата служба, е отделено малко внимание на привилегиите и имунитетите на членовете на семейството на служителите на дипломатическия, административно-техническия и обслужващия персонал на дипломатическото представителство. В повечето учебници по Дипломатическо право на този въпрос са посветени само по няколко реда, в които авторите се ограничават най-вече с цитиране на текста на чл. 37, ал. 1 от Виенската конвенция за дипломатическите отношения от 1961 година, който гласи: „Членовете на семейството на дипломатическия агент, живеещи заедно с него, ако не са граждани на приемащата държава, се ползват от привилегиите и имунитетите, посочени в членове 29–36 на конвенцията.“¹ Но трябва да се признае, че този въпрос поне е получил регламентация в международен договор и на него е обърнато внимание в литературата по Дипломатическо право, за разлика от друг, не по-малко важен въпрос, а именно положението на съпругите на дипломатите и специфичните им функции в дипломацията. В литературата не е бил изследван правният и социалният аспект на въпроса за ролята на съпругите на дипломатическите агенти в осъществяването на дипломатическата служба. Поради това целта на настоящото из-

следване е да се разгледа не само правната уредба на привилегиите и имунитетите, с които се ползват членовете на семейството на сътрудниците на дипломатическите представителства, но и въпросът за специфичните функции на съпругите на дипломати в дипломатическата служба.

Преди всичко в настоящото изложение ще бъде направен преглед на правната уредба на статуса на членовете на семейството на сътрудниците на дипломатическото представителство и на техните привилегии и имунитети. Практиката на дипломатическата служба навсякъде по света показва, че този въпрос е твърде важен. Вече споменатата Виенска конвенция за дипломатическите отношения наред с другите проблеми на дипломатическите отношения урежда и въпроса за дипломатическите привилегии и имунитети. Следва да се обърне внимание първо на преамбулата на конвенцията, в който е изрично предвидено, че тези привилегии и имунитети се предоставят на служителите на дипломатическите представителства не за тяхна лична изгода, а за осигуряване на ефективното осъществяване на функциите на дипломатическите представителства като задгранични органи за външни отношения, представляващи изпращащата ги държава в дипломатическите й отношения с държавата по пребиваването, където са акредитирани. И тъй като професионалните задължения на сътрудниците на дипломатическите представителства имат изключително

¹ Виенската конвенция за дипломатическите отношения от 1961 година.

важен характер, то е необходимо тези лица да могат спокойно и независимо да ги изпълняват.

За тази цел е необходимо да бъде гарантирана личната сигурност, защитата на свободата и достойнството не само на тези служители, но и на членовете на техните семейства. А това може да се осигури само като и на членовете на семействата на служителите на дипломатическите представителства бъдат предоставени същите привилегии и имунитети, като тези на самите служители.

В дипломатическата практика е прието членовете на семействата на сътрудниците на дипломатическия персонал на представителството да се включват в широкото понятие за дипломатическия корпус, което още веднъж подчертава важната им роля за ефективното осъществяване на служебните функции на дипломатическите агенти и на функциите на дипломатическото представителство като цяло.

Трябва да се отбележи, че във Виенската конвенция за дипломатическите отношения от 1961 година дипломатическите привилегии и имунитети се подразделят на два вида: привилегии и имунитети на дипломатическото представителство и лични привилегии и имунитети на членовете на дипломатическия персонал и на техните семейства. Споменатите в цитирания чл. 37 от Виенската конвенция за дипломатическите отношения от 1961 година членове 29–36 на същата конвенция са онези разпоредби, които уреждат личните привилегии и имунитети на дипломатическите агенти, а именно: право на лична неприкосновеност, на неприкосновеност на резиденцията и на имущество то им, имунитет срещу юрисдикцията на приемащата държава, освобождаване от данъци, мита и митнически контрол, от лични повинности в приемащата държава.

Изброените привилегии и имунитети по силата на ал. 1 на чл. 37 от Виенската конвенция се предоставят и на членовете на семействата на дипломатическите агенти, както се наричат служителите от *дипломатическия* персонал на посолството. Съгласно разпоредбата на ал. 2 на чл. 37 от конвенцията аналогично е положението и на членовете на семействата на служителите от *административно-техническия* персонал на дипломатическото представителство. А

членовете на семействата на служителите от обслужващия персонал на посолството не се ползват с никакви привилегии и имунитети, освен в случаите, когато е изрично предвидено по силата на специалните международни спогодби, сключени между заинтересуваните държави. Имат се предвид двустранните спогодби, които се сключват между акредитиращата държава и държавата по пребиваването при установяването на дипломатически отношения между тях и които наред с Виенската конвенция от 1961 година регламентират широк кръг от въпроси, свързани с осъществяването на двустранните дипломатически отношения. В някои от двустранните спогодби, които Република България е сключила с други държави, като в тези с Великобритания, САЩ и Турция, е предвидено, че служителите на техните посолства и от трите категории персонал на дипломатическото представителство, и съответно и членовете на семействата им, се ползват с пълен обем привилегии и имунитети на територията на Република България. Тук е важно да се подчертае водещият принцип в дипломатическите отношения, а именно *принципът на взаимност*.

Необходимо е да се обърне още веднъж внимание на чл. 37 от Виенската конвенция за дипломатическите отношения от 1961 година, който поставя следните две важни изисквания: членовете на семейството на дипломатическия агент трябва да не са *граждани на държавата по пребиваването* и трябва да *живеят в едно домакинство* с него, за да се ползват от привилегиите и имунитетите, предвидени в конвенцията². Това правило се отнася и за самите дипломатически агенти, т.е. ако те са граждани на държавата по пребиваване или имат статут на постоянно пребиваващи в нея чужденци, тогава не се ползват с пълен обем на привилегии и имунитети, а единствено с имунитет от юрисдикцията на държавата по пребиваването и с неприкосновеност в нея по отношение на официалните им действия, извършени при изпълнение на техните служебни задължения. Това положение е изрично предвидено в чл. 38, т. 1 от Виенската конвенция.

² Коновалова, Захарова. Учебник по Дипломатической и консульской службе БГУ.

По отношение на членовете на административно-техническия персонал на дипломатическото представителство и на членовете на семействата им, освен изискването да не са граждани на държавата по пребиваване, има и изискване да не притежават статут на постоянно пребиваващи в нея чужденци, т.е. те трябва да са временно пребиваващи в приемащата държава чужденци. Обемът на техните привилегии и имунитети е по-тесен, поради което в международноправната доктрина те понякога се наричат „функционален имунитет“³. Тези лица се ползват с привилегиите и имунитетите, посочени в чл. 29–35 на Виенската конвенция, но с това изключение, че имунитетът им от гражданската и административната юрисдикция на приемащата държава не се разпростира върху действията им, извършени извън изпълнението на служебните им задължения. А с митнически, данъчни и други фискални привилегии те се ползват само за предметите, внесени за тяхното първоначално обзавеждане при пристигането им в приемащата държава.

Членовете на обслужващия персонал на дипломатическото представителство се ползват с още по-тесен кръг от привилегии и имунитети. Съгласно ал. 3 на чл. 37 от Виенската конвенция те се ползват само с имунитет по отношение на действията, извършвани от тях при изпълнение на задълженията им (т.е. „функционален имунитет“), и се освобождават от данъци и такси само върху трудовото им възнаграждение, както и от социалните осигуровки, в случай че не са граждани или постоянно пребиваващи в държавата по пребиваване. Във връзка с този ограничен, „функционален“ обем привилегии и имунитети на служителите от обслужващия персонал на посолството е разпоредбата, че членовете на семействата им не се ползват с привилегии или имунитети, освен в случаите, когато обратното е предвидено в международни спогодби, за които беше споменато по-горе в изложението.

За пълнота на настоящото изследване е необходимо да се разгледа и въпросът за привилегиите и имунитетите на частните домашни работници на сътрудниците на дипломатическото представителство. В учебниците по Дипломатическо право обикновено нищо не се споменава

за тях, макар че този въпрос е правно уреден в няколко разпоредби на Виенската конвенция. Тези лица не са членове на семействата на служителите на посолствата, но на практика осъществяването на функциите им е от голямо значение за ефективното осъществяване на служебните функции на самите служители на посолството. И именно за осигуряване на ефективно осъществяване на дейността на дипломатическото представителство и на тези лица се предоставя определен обем привилегии и имунитети. Съгласно ал. 4 на чл. 37 от Виенската конвенция частните домашни работници на сътрудниците на представителството, ако не са граждани на приемащата държава или не пребивават постоянно в нея, се освобождават от данъци и такси върху трудовото възнаграждение, получавано от тях. Освен това по силата на чл. 33 на конвенцията те се освобождават и от плащане на социални осигуровки, но пак при условие, че не са граждани и не са постоянно пребиваващи в приемащата държава и че спрямо тях се прилагат постановленията за социално осигуряване, действащи в акредитиращата държава или в трета държава, на която са граждани. Виенската конвенция изрично предвижда, че частните домашни работници могат да се ползват и с други привилегии и имунитети, но само в онази степен, в която това се допуска от приемащата държава. При всички случаи държавата по пребиваването трябва да осъществява своята юрисдикция върху тези лица така, че да не спъва по неподходящ начин изпълнението на функциите на дипломатическото представителство. Това е посочено във вече споменатата ал. 4, чл. 37 от Виенската конвенция. Аналогично е и съдържанието на ал. 2, чл. 38 на конвенцията, която се отнася за случаите, когато частните домашни работници са граждани на приемащата държава или постоянно пребивават в нея³.

Важно е да се отбележи, че заедно с привилегиите и имунитетите на членовете на семействата на сътрудниците на дипломатическото представителство и техните частни домашни работници се възлагат и съответните задължения като на самите сътрудници, а именно: да уважа-

³ Виенската конвенция за дипломатическите отношения от 1961 година.

ват и да спазват законите и обичаите на държавата по пребиваването. В случай на нарушение на това изискване приемащата държава има правото да поиска даден член на семейството, нарушил изискването, да напусне държавата по пребиваването, което е аналогично на обявяването на дипломатически агент за персона нон грата.

В тази връзка трябва да се отбележи и чл. 32 от Виенската конвенция относно отказа от дипломатическия имунитет. Но в тази разпоредба не се урежда въпросът за това дали съпругата и другите членове на семейството на дипломат могат да се откажат от своя дипломатически имунитет. В практиката обаче този въпрос се е обсъждал: съпругата на секретаря на Мисията на Коста Рика се яви в съда по даден повод и пожела да се откаже от имунитета си, но съдът се произнесе, че тъй като самият дипломатически представител не може без съгласието на своето представителство и на своята държава да се откаже от своя имунитет, то това правило важи и за съпругата му.

При разглеждане на въпроса за статуса на членовете на семействата на сътрудниците на дипломатическото представителство преди всичко трябва да се посочи, че в международноправната доктрина и практика не е уточнен въпросът за това какво трябва да се разбира под понятието „член на семейството“. Във всички случаи обаче може да се приеме като безспорно, че то включва съпругата (съпругът) и техните непълнолетни деца⁴. Някои автори включват в понятието „член на семейството“ съпругата на дипломата, синовете му – но само до навършване на пълнолетие, и дъщерите му – но само докато са неомъжени, независимо от възрастта им⁵.

На практика за членове на семейството на сътрудник на дипломатическото представителство, освен съпругата (съпругът) и непълнолетните деца, могат да се смятат и онези, за които приемащата държава дава своето съгласие и им издава съответната входна виза при тяхното първоначално пристигане в приемаща-

та държава, като ги приема за членове на семейството на акредитираното в нея лице⁶. Най-често това са роднини или близки, които живеят или се издържат в съответното семейство. Членовете на семейството на сътрудниците на дипломатическото представителство получават лични документи, валидни на територията на държавата по пребиваването за периода на техния престой в нея.

Наред с анализа на въпроса за привилегиите и имунитетите, предоставяни на членовете на семейството на дипломатическия агент, целта на настоящото изложение е да се разгледат специфичните функции на жените – съпруги на дипломатическите агенти, и ролята им в изграждането на дипломатическите отношения между изпращащата и приемащата държави.

Един от малкото автори, които се спират в трудовете си на този въпрос, е Е. Сатоу. В книгата си „Ръководство по дипломатическата практика“ той разглежда този проблем, но само в една плоскост – от гледна точка на това какви качества на съпругите на дипломатите могат да помогнат и какви – да попречат на кариерата на техните съпрузи-дипломати. Сред качествата, които могат да окажат голямо влияние при вземането на решение за назначаването на един дипломат, наред с неговите лични и професионални качества Сатоу посочва също така и светските способности, характера, религията и гражданството на съпругата на дипломата. А по отношение на привилегиите и имунитетите на членовете на семейството на дипломата Сатоу отбелязва, че съпругите на дипломатите се ползват със същите имунитети, привилегии и права, каквито притежават техните съпрузи⁷.

В една друга книга за дипломацията – „Практика на дипломацията“ на Хамилтон и Ленгхорн, също се говори за жените – съпруги на дипломати, а именно за това, че във Венеция през Средновековието на съпругите на дипломатите не е било разрешено да съпровождат мъжете си по време на техните дипломатически мисии, за да не се разпространяват слухове⁸. И

⁶ Машев, Д. Дипломатическо право. С.: СОФИ-Р, 1992.

⁷ Сатоу, Э. Руководство по дипломатической практике. М., 1961.

⁸ Hamilton, K., Langhorne R. The Practice of Diplomacy. Its Evolution, Theory and Administration. L., NY, 1995.

⁴ Машев, Д. Дипломатическо право. С.: СОФИ-Р, 1992.

⁵ Селянинов, О. П. Дипломатическите представителства. Учебно пособие. М., 1986.

с това изречение се изчерпва всичко, написано в тази книга за участието на жените в дипломатичната.

Темата за съпругите на дипломатите се разглежда по-подробно в книгата на С. Дженкинс и А. Слоан, наречена „С уважение, посланик“. Авторите пишат: „Жените на възрастното поколение дипломати смятат, че ролята им в живота е да подпомагат своите съпрузи и само жените на посланиците играят своя собствена роля. Те все едно се намират на постоянна работа, като, да речем, младите членове на кралските семейства. Що се отнася до младите дипломати – техните съпруги много често са заразени от феминистичните възгледи. Те не винаги са доволни от положението, че трябва да бъдат на втори план. Искат да градят своята собствена кариера. Готвили са се да станат, да речем, художнички, лекарки, актриси, а не само съпруги и майки. Съжаляват и даже недоволстват за това, че в качеството им на съпруги на дипломати губят своята професия, и в резултат на това тяхно настроение и животът на семейството им се пълни с трудности и проблеми, а помощта на съпругата в работата на мъжа ѝ дипломат става все по-неефективна.“⁹

Безспорно е, че дипломатическата служба на мъжа-дипломат поставя за съвременната жена определени условия и изисква жертви, които тя трябва да направи за съпруга си. Но това е неин избор.

Трябва да се отбележи, че ролята на жените на дипломатите и политиците за установяването и развитието на контактите е твърде голяма.

В Средните векове дипломатическите мисии продължаваха да си остават мъжки по своя състав. Когато в средата на XV век при чуждестранните царски дворове се появили първите постоянни посолства, а особено когато те започнали да действат с месеци и години, в умовете на дипломатите се родила мисълта, че би било хубаво в посолствата да има и жени, а още по-добре, ако дипломатите биха се придружавали от жените. Но тази мисъл трудно си е пробила път. Дори известният френски дипломат и автор на редица книги, посветени на диплома-

цията, Франсоа Калиер в началото на XVIII век предупреждава дипломатите против това – да ги придружават техните съпруги. Той пише, че колкото и да е умен посланикът, той се излага на голям риск веднага щом престава да бъде единствен притежател на своята тайна¹⁰. Но на посланика често му се случва да бъде в царския двор и, разбира се, да разговаря със знатни дами. Калиер взема под внимание това и даже озаглавява един от разделите в своята книга „Влияние на жените“. Той пише, че ако обичаите на страната позволяват да се разговаря с жените, то посланикът не бива по никакъв начин да пренебрегва тази възможност. „Неговата цел е да представи себе си и своя повелител в очите на лейди в най-изгодна светлина, тъй като е добре известно, че властта на женското очарование често пъти превъзхожда решимостта на държавата.“

Когато посолствата стават постоянни, за резиденцията на посланика става важно тя да се превърне в място, което с удоволствие посещават колегите му от дипломатическия корпус, и това съдейства за разширяване на контактите. До голяма степен това зависи и от съпругата на посланика. С честите посещения на резиденцията на посланика с очите от колегите му контактите им стават по-ползотворни. Съзнаването на този факт от мъжете дипломати води до това, че много скоро те започват да се придружават от съпругите си по време на пътуванията им зад граница.

Американският дипломат У. Макомбър твърди, че в нито една професия жените не играят по-полезна роля, отколкото в дипломатическата служба. „Хората, които поне малко са чували за дипломатията, знаят каква подкрепа оказват жените на дипломатите на своите съпрузи“, казва той пред своите колеги от дипломатическия корпус¹¹.

Най-влиятелната жена в посолството винаги е съпругата на посланика. Дипломатическият речник, издаден в Англия, посочва, че жената на посланика никога не бива да забравя, че тя, както и посланика, е преди всичко представител на своята страна. Понякога резиденцията на посланика гостите разглеждат като

⁹ Jenkins, S., Sloan A. With Respect, Ambassador. An Inquiry into the Foreign Office. L., 1985.

¹⁰ De Callieres, F. The Art of Diplomacy. NY, L., 1983.

¹¹ Freeman, C. W. The Diplomat's Dictionary. W., 1997.

един вид официален хотел, в който те имат право да се ползват от храната, напитките, внимателното отношение на домакиня и особено на домакинята, а съпругата на посланика се сравнява с изкусен мениджър на хотел. До известна степен това е така.

Към жената на посланика обикновено се предявяват повишени изисквания както от страна на дипломатите в посолството и техните съпруги, така и от гостите, които посланикът каани. Гостите много внимателно се вслушват във всяка нейна дума и следят нейното поведение. На общите приеми в другите посолства тя се ползва често пъти с не по-малко внимание, отколкото самия посланик. Нейните достойнства, както обаче и нейните грешки, стават известни на много хора. Тя трябва да бъде тактична, любезна и да притежава политическа проникателност. Тя трябва да има представа за страната, в която е акредитиран нейният съпруг, да има познания за обичаите, протокола и етикета на държавата по пребиваването.

Главната задача на съпругата на дипломата се състои в това да помага на мъжа си в създаването на контакти, за да може на колегите на мъжа ѝ да им бъде интересно да се виждат не само със самия дипломат, но и с членовете на семейството му. Съпругата на посланика или на друг дипломатически агент трябва да бъде интересен събеседник и домът ѝ трябва да бъде наистина сърдечно гостоприеман. Това е трудна задача и за успешното ѝ реализиране съпругите на дипломатите трябва да се подготвят още в своята държава. Например в Русия в Дипломатическата академия на МВНР на РФ се провеждат курсове за дипломатите, на които им предстои командировка за работа в дипломатическото представителство. Специални задължителни курсове се предлагат и за техните съпруги. Преди всичко съпругата на дипломата трябва колкото се може по-добре да познава своята страна – нейната история, култура, изкуство, за да може интересно да разкаже за своята страна, за жените в своята страна и за техните проблеми. Освен това тя трябва да умее да води разговор на чужд език.

Второ, тя трябва да бъде запозната с историята, културата и изкуството на държавата по пребиваването. Ако тя например, намирай-

ки се във Франция, не знае нищо за Виктор Юго, Оноре де Балзак, Роден и Волтер, а във Великобритания – за Бърнард Шоу, Ливингстън, Киплинг, и в Америка – за Франклин Рузвелт, Теодор Драйзър и други, то едва ли ще може да разчита на уважение от страна на събеседника си в приемащата държава.

На практика съпругите на дипломати обикновено са добре образовани, тактични и внимателни към гостите домакини. Това се отнася преди всичко за онези, които дълго време живеят в чужбина или не за първи път са в командировка в чужбина. Но се случва и така, че гостите им, особено от женски пол, си отиват от приема неудовлетворени. Какви основни грешки на домакинята водят до това? Преди всичко незнанието или недостатъчното владеене на чуждия език от домакинята. В такъв случай съпругите на дипломатите често си намират сънародничка или жена от друга народност, която говори родния им език, и по време на целия прием разговарят само с нея. Приемите не са чести и жените от посолството, които не са се виждали определено време, започват да разговарят помежду си. Приемът преминава бързо и те вече трябва да изпращат гостите, с които така и не са успели да поговорят, а воденето на разговори с гостите е от голяма важност. Недостатъчният опит на някои от съпругите на дипломати води до нарушаване на етикета, което, разбира се, „чужденците“ забелязват и отнасят към „некултурността“ на домакините. Най-типичната грешка е, че когато посреща гостенин, жената чака кога мъжът ще ѝ подаде ръка, макар че тя трябва да направи това първа. Много грешки се правят и на масата. Някои жени обичат да разглеждат сервизите, а това не е прието. По време на разговор понякога те се изказват осъдително за отсъстващите, прекъсват говорещия, встъпват в обсъждане на служебните дела на посолството и на международната политика. Поради това съпругите на дипломатите трябва да бъдат по-взискателни към своето поведение.

Съпругата на английския посланик Д. Горбута Мери пише: „Форин Офис смята, че жените на дипломатите трябва да бъдат прекрасно облечени, винаги да бъдат до съпрузите им, винаги да бъдат в добро настроение, с усмивка на лицето, и винаги много тактични. Те трябва да

помнят имената на всички, с които се срещат, и никога да нямат свои собствени проблеми, всеки момент трябва да бъдат готови да станат любезни домакини на приема и винаги да държат дома си открит за гости.“

Ако съпругата на посланика владее чужд език, то контактите ѝ са по-чести, резиденцията на посланика привлича повече гости, създават се полезни връзки с жените на другите посланици. Но ако тя не владее езика на държавата по пребиваването или друг широко разпространен чужд език, то възниква нуждата да се отдели дипломат за превод и тогава, разбира се, сърдечността в отношенията с гостите е по-малка. А и този дипломат, заел се с функциите на преводач, вече няма да може да изпълни своите преки задължения, освен ако принадлежи към дипломатите преводачи на посолството.

Обикновено съпругата на посланика преди началото на организирания в посолството прием инструктира поканените съпруги на дипломатическите агенти и по-специално им напомня, че те трябва да общуват не с жените на другите дипломати от своето посолство, а с гостите, и че приемът за тях е работа, а не развлечение.

По своя характер дипломатическата работа е семейна и това се отнася преди всичко до една от най-важните функции на дипломатическата работа – създаването и развиването на контактите, в което съпругите на дипломатите могат наистина да помогнат на своите съпрузи.

Освен това трябва да се отчита и психологическата страна на въпроса: дипломатът трябва да бъде винаги във форма, семейните дела не бива да му пречат и да оказват влияние на неговото настроение, а напротив – членовете на семейството му и обстановката въкъщи трябва да му помагат в работата.

Съпругите на дипломатите, като правило, на приемите могат да установяват полезни и интересни контакти и да ги предават на своя съпруг. Те могат и да съдействат за укрепването на вече създадените контакти. Контактите на съпругите на дипломатите помежду им спомагат за по-тясното общуване между семействата и съответно между съпрузите им.

На практика съпругите на дипломатите са високообразовани хора и интересни събесед-

ници. Много от съпругите на посланици и на други видни дипломати умеят добре да организират прием, да водят със събеседниците си ползотворен и приятен разговор и тогава на приемите, които организират съпрузите им, гостите отиват с голямо желание.

Понякога се случва посланик или друг дипломат да чуе от свой колега или друго високоставено лице: „Моята жена ми каза, че отдавна не сме се виждали с Вас и Вашата съпруга. Хайде да се срещнем в близките дни.“ Понякога на голям прием, след разговора с гостите, жената казва на мъжа си: „Аз се запознах с много интересен човек и той иска да ти бъде представен, аз мисля, че с него следва да се поговори, да отидем и аз ще ти го представя.“ Така започва нова делова връзка, която може би ще стане една от най-полезните.

Ако с едно или друго лице, важно за дейността на посолството, са установили добри отношения, то съпругите на съответните дипломати могат да ги укрепят, разнообразят, да ги развият и подобрят, или напротив – да ги прекъснат, което също се случва на практика.

Понякога за разширяване на своите контакти съпругите на дипломатите отправят взаимни покани за „чай в пет часа“, играят тенис, а в някои държави дори има и учредени клубове на тенисистки – съпруги на дипломати. Посолствата, които разполагат с филмотеки, канят за прожекции на филми, които обикновено завършват с кафе.

Следва да се отбележи, че в съответствие с дипломатическия протокол и церемониял при пристигането на новоназначен извънреден и пълномощен посланик визити на вежливост прави не само той, но и неговата съпруга. Тя трябва да посети съпругите на официалните лица на приемащата държава и съпругите на ръководителите на дипломатическите представителства, акредитирани в държавата по пребиваването, тъй като те са ѝ равни по класа. Съпругите и на останалите новопристигнали дипломатически агенти също трябва да направят визити на вежливост на съпругите на равните по ранг дипломатически агенти от другите дипломатически представителства, акредитирани в държавата по пребиваването. Това най-вече се отнася до съпругите на дипломатическите агенти с

висок ранг, като съветник-посланик, съветник, първи секретар на посолството¹².

В редица държави – като Великобритания, САЩ, Канада, Швеция и други, има асоциации на съпругите на дипломатите и в тези международни клубове периодично се провеждат женски вечери. В Лондон има такава асоциация, която се ръководи от комитет, състоящ се от 12 жени. Макар че тази асоциация няма официален статут, общоизвестно е, че тя е тясно свързана с Форин Офис. Всяка година тя организира разпродажба на вещи, които предоставят посолствата. В ролята на продавачки действат жените на дипломатите (в това число и на посланиците). Доходите отиват за благотворителни цели.

За да бъдем обективни, не може да не отбележим, че понякога жените на дипломатите не само не помагат на своите мъже в тяхната кариера, но могат и да ѝ навредят.

В редица случаи кадровите служби преждават дипломатите, че те никога няма да могат да достигнат висши постове поради поведението на техните жени, ако те не го променят.

Има още един проблем, който може да окаже негативно влияние върху кариерата на дипломатите, макар и да не зависи от тях: това е националността на съпругите им. Счита се, че например английски дипломат с жена францужойка не може да бъде назначен в Париж. В някои страни, например в Турция, Министерството на външните работи строго забранява бракове на дипломатите с чужденки.

Има и неписани правила, които ограничават браковете на дипломатите с чужденци. Френски дипломат, оженил се за американка, среща недоброжелателно отношение от страна на своите колеги французи, ограничават се контактите на неговото семейство с другите семейства на дипломатите, главно поради приемането на американския начин на живот.

В началото на 70-те години в САЩ, а след това и в други страни започва движението за „еманципация на жените – съпруги на дипломати“, за установяване на пълното им равнопра-

вие с мъжете. Преди всичко това засяга правото на жената – съпруга на дипломат в чужбина, да работи по своята специалност. Но ако тя има специалност, с която не може да работи в посолството, то „дипломатическо семейство“ вече няма да има, за поддържането на контакти (например през деня) не може да става и дума и изобщо в такъв случай съпругата на дипломата няма да може да бъде помощник на мъжа си в неговата дипломатическа дейност.

В САЩ, Англия и други държави беше разрешено на съпругите на дипломатите да работят по своята специалност, но желателно на непълен работен ден. Някои специалности (например журналист, политически наблюдател и други) се изключваха от списъка на професиите, които беше разрешено да упражняват съпругите на дипломати, поради опасенията, че такава работа може да се разглежда от държавата по пребиваването като намеса във вътрешните ѝ работи.

В Швеция, където движението за еманципация на жените – съпруги на дипломати, постигна големи успехи и където 60 на сто от жените до 60-годишна възраст работят, условията за работа на жените на дипломатите в чужбина не са ограничени с нищо. Самите жени смятат това за напълно нормално.

В Норвегия на съпругите на дипломатите им се разрешава да работят, в това число и по специалността им, но при условие, че заплатата на мъжа се съкращава с 25 на сто (което, разбира се, е несправедливост, тъй като мъжът е принуден да работи повече и да получава по-малко).

В САЩ женските организации поискаха на съпругите на дипломатите да не се възлагат никакви „служебни функции“, свързани с работата на техните мъже. „Те не са слугини на посолството, а свободни хора“ – това беше основната идея на техните искания.

Като цяло работата на съпругите на дипломатите в държавата по пребиваването по тяхната специалност, в това число и извън посолството, е допустима, ако тя не вреди на основната работа, за която е изпратен дипломатът. Тя не бива да пречи на осъществяването на дипломатическата дейност от страна на техните съпруги. А примерите на работещи съпруги на дипло-

¹² Селянинов, О. П. Дипломатическите представителства. Учебно пособие. М., 1986.

матите, за съжаление, често показват, че за мощ на съпрузите им на тези жени не им остава време.

В ООН съществува специална комисия „За статуса на жените“, състояща се от 32-ма членове на ООН. Нейната главна цел е подготовката на проекторешения на Асамблеята по въпросите за еманципацията на жените.

Асамблеята организира международен изследователски институт за развитие на прогреса на жените. Той е учреден през 1985 година и се намира в Сан Доминго. Институтът провежда обмен на информация по въпросите на равноправието на жените¹³.

¹³ Feltham, R. G. Diplomatic Handbook. L., NY, 1993.

ПРИЛОЖЕНИЕ

КОНСТИТУЦИЯ НА ЧЕШКАТА РЕПУБЛИКА

приета на 16 декември 1992 г., обнародвана в бр. 1 от 1993 г. на
Sbírka zákonů

[Изм. и доп.: бр. 347 от 1997 г.; бр. 300 от 2000 г.; бр. 448 от 2001 г.; бр. 395 от 2001 г.;
бр. 515 от 2002 г. на Sbírka zákonů]

Чешкият национален съвет прие следния основен закон:

ПРЕАМБЮЛ

Ние, гражданите на Чешката република в
Чехия, Моравия и Силезия,

по време на възстановяване на само-
стоятелната чешка държава,

верни на всички положителни традиции
на старата държавност в земите на Чешката ко-
рона и на чехословашката държавност,

решени да изграждаме, пазим и развива-
ме Чешката република в духа на ненакърнимите
ценности на човешкото достойнство и свобода,
като родина на равноправни, свободни
граждани, които осъзнават задълженията си
спрямо другите и отговорността си спрямо
общността,

като свободна и демократична държава,
основаваща се върху уважението към човешки-
те права и върху принципите на гражданското
общество,

като част от семейството на европейски-
те и световните демокрации,

решени заедно да опазваме и развиваме
наследените природни и културни, материални
и духовни богатства,

решени да се ръководим от всички об-
щоприети принципи на правовата държава,

чрез своите свободно избрани предста-
вители приемаме следната Конституция на Чеш-
ката република

Глава първа ОСНОВНИ ПОЛОЖЕНИЯ

Член 1

(1) Чешката република е суверенна,
единна и демократична правова държава, осно-

ваваща се върху уважението към правата и сво-
бодите на човека и гражданина.

(2) Чешката република изпълнява анга-
жиментите, произтичащи за нея от международ-
ното право.

Член 2

(1) Цялата държавна власт произтича от
народа; той я осъществява чрез органите на за-
конодателната, изпълнителната и съдебната
власт.

(2) Конституционен закон може да опре-
дели условията, при които народът упражнява
държавната власт пряко.

(3) Държавната власт служи на всички
граждани и може да се упражнява само в слу-
чаите, в границите и по начин, установен от за-
кона.

(4) Всеки гражданин може да върши то-
ва, което не е забранено от закона, и никой не
може да бъде принуждаван да върши това,
което не се предвижда от закона.

Член 3

Хартата за основните права и свободи е
част от конституционната система в Чешката ре-
публика.

Член 4

Основните права и свободи са под за-
крилата на съдебната власт.

Член 5

Политическата система се основава вър-
ху свободното и доброволно възникване и
свободното съревнование между политически-
те партии, уважаващи основните демократични

принципи и отхвърлящи насилието като средство за налагане на своите интереси.

Член 6

Политическите решения произтичат от волята на мнозинството, изразена чрез свободно гласуване. Решенията на мнозинството са съобразени със защита на малцинството.

Член 7

Държавата се грижи за пестеливото използване на природните ресурси и опазването на природните богатства.

Член 8

Гарантира се самоуправлението на териториалните самоуправляващи се единици.

Член 9

(1) Конституцията може да бъде допълвана или изменяна само чрез конституционни закони.

(2) Не се допуска промяна на съществени характеристики на демократичната правова държава.

(3) Чрез тълкуване на правни норми не може да се обосновава премахване или застрашаване на основите на демократичната държава.

Член 10

Обнародваните международни договори, за чиято ратификация парламентът е дал съгласие и с които Чешката република е обвързана, са непосредствено задължителни и имат предимство пред закона.

Член 10а

(1) Чрез международен договор някои от правомощията на органи на Чешката република могат да бъдат предоставени на международна организация или институция.

(2) За ратифициране на международен договор по ал. 1 е необходимо съгласието на парламента, ако конституционен закон не предвижда, че за ратифицирането е необходимо съгласие, дадено с референдум.

Член 10б

(1) Правителството редовно и предварително информира парламента по въпросите от-

носно задълженията, произтичащи от членството на Чешката република в международна организация или институция по чл. 10а.

(2) Двете камари на парламента вземат отношение по подготвяните решения на тези международни организации или институции по начин, установен от техните правилници за работа.

(3) Закон за принципите на работа и взаимоотношенията между двете камари на парламента, както и с други институции, може да повери изпълнението на правомощията по ал. 2 на съвместен орган на камарите.

Член 11

Територията на Чешката република образува неделимо цяло, чиито държавни граници могат да бъдат изменяни само чрез конституционен закон.

Член 12

(1) Придобиването и освобождаването от гражданство на Чешката република се установява от закона.

(2) Никой не може да бъде лишен от гражданство против волята си.

Член 13

Столица на Чешката република е град Прага.

Член 14

(1) Държавни символи на Чешката република са големият и малкият герб, цветовете на държавата, държавното знаме, знамето на президента на републиката, държавният печат и държавният химн.

(2) Държавните символи и тяхното използване ще бъдат уредени със закон.

Глава втора ЗАКОНОДАТЕЛНА ВЛАСТ

Член 15

(1) Законодателната власт в Чешката република принадлежи на парламента.

(2) Парламентът се състои от две камари – Камара на депутатите и Сенат.

Член 16

(1) Камарата на депутатите има 200 депутати, които се избират за период от четири години.

(2) Сенатът има 81 сенатори, които се избират за период от шест години. На всеки две години се произвеждат избори за една трета от сенаторите.

Член 17

(1) Изборите за двете камари се провеждат през период, който започва трийсет дни преди изтичането на срока на пълномощията и завършва в деня на изтичането му.

(2) Ако Камарата на депутатите се разпусне, изборите се произвеждат до шейсет дни от нейното разпускане.

Член 18

(1) Изборите за Камарата на депутатите се произвеждат чрез тайно гласуване въз основа на всеобщо, равно и пряко изборително право, според принципите на пропорционално представителство.

(2) Изборите за Сенат се произвеждат чрез тайно гласуване въз основа на всеобщо, равно и пряко изборително право, според принципите на мажоритарната система.

(3) Изборително право има всеки гражданин на Чешката република, който е навършил 18 години.

Член 19

(1) В Камарата на депутатите може да бъде избран всеки гражданин на Чешката република, който има изборително право и е навършил 21 години.

(2) В Сената може да бъде избран всеки гражданин на Чешката република, който има изборително право и е навършил 40 години.

(3) Мандатът на депутата или сенатора възниква с неговото избиране.

Член 20

Останалите условия за упражняване на изборителното право, организирането на избори и начина на съдебната им проверка се уреждат със закон.

Член 21

Никои не може да бъде едновременно член на двете камари на Парламента.

Член 22

(1) С поста на депутат или сенатор е несъвместимо изпълняването на задълженията на президент на републиката, длъжността на съдия и други длъжности, установени от закона.

(2) От деня, в който депутат или сенатор встъпи в длъжност като президент на републиката, съдия или друга длъжност, несъвместима с поста на депутат или сенатор, той прекратява мандата си като депутат или сенатор.

Член 23

(1) Депутатът полага клетва на първото заседание на Камарата на депутатите, в което участва.

(2) Сенаторът полага клетва на първото заседание на Сената, в което участва.

(3) Клетвата на депутата и на сенатора гласи: „Заклевам се във вярност към Чешката република. Заклевам се, че ще спазвам нейната Конституция и законите. Заклевам се в честта си, че ще изпълнявам пълномощията си в интерес на целия народ, с най-високо съзнание и по съвест.“

Член 24

Депутат или сенатор може да се откаже от своя мандат чрез декларация, направена лично на заседание на камарата, чиито член е. Ако за това има сериозни пречки, може да го направи по начин, определен от закона.

Член 25

Мандатът на депутат или сенатор се прекратява

- а) при отказ да положи клетва или при полагане на клетва с уговорка,
- б) при изтичане на срока на пълномощията,
- в) при отказ от мандата,
- г) при загуба на правото да бъде избран,
- д) за депутатите – при разпускане Камарата на депутатите,

е) при несъвместимост на длъжности по чл. 22.

Член 26

Депутатите и сенаторите изпълняват пълномощията си лично и в съответствие с клетвата си, като не са обвързани с никакви указания при изпълнението им.

Член 27

(1) Депутатите и сенаторите не носят наказателна отговорност за своето гласуване в Камарата на депутатите или в Сената или в техните органи.

(2) За изказвания, направени в Камарата на депутатите или в Сената или в техните органи, срещу депутат или сенатор не може да се възбуди наказателно преследване. Депутатът или сенаторът се подчинява само на дисциплинарните правомощия на камарата, чийто член е.

(3) За нарушения депутатът или сенаторът се подчинява само на дисциплинарните правомощия на камарата, чийто член е, освен ако законът не предвижда друго.

(4) Срещу депутат или сенатор не може да бъде възбудено наказателно преследване без съгласието на камарата, чийто член е. Ако камарата откаже да даде съгласие, наказателното преследване е изключено завинаги.

(5) Депутат или сенатор може да бъде задържан само ако е бил заловен при извършване на престъпление или непосредствено след това. Съответният орган е длъжен незабавно да съобщи за задържането на председателя на камарата, чийто член е задържаният; ако до 24 часа председателят на камарата не даде съгласие за предаване на задържания на съда, съответният орган е длъжен да го освободи. На своето първо следващо заседание камарата взема окончателно решение за това допустимо ли е наказателно преследване.

Член 28

Депутатът или сенаторът има право да откаже да свидетелства за факти, които е научил във връзка с изпълнението на мандата си, включително и след като е престанал да бъде депутат или сенатор.

Член 29

(1) Камарата на депутатите избира и освобождава председател и заместник-председатели на Камарата на депутатите.

(2) Сенатът избира и освобождава председател и заместник-председатели на Сената.

Член 30

(1) За изясняване на въпроси от обществен интерес Камарата на депутатите може да излъчи комисия за разследване, ако поне една пета от депутатите направи предложение за това.

(2) Дейността на комисии се урежда със закон.

Член 31

(1) Като свои органи камарите излъчват комитети и комисии.

(2) Дейността на комитетите и комисии се урежда със закон.

Член 32

Депутат или сенатор, който е член на правителството, не може да бъде председател или заместник-председател на Камарата на депутатите или на Сената, нито член на парламентарен комитет, комисия за разследване или друга комисия.

Член 33

(1) В случай на разпускане на Камарата на депутатите Сенатът приема законодателните мерки по неотложни въпроси, които иначе изискват приемането на закон.

(2) Сенатът не приема законодателни мерки по въпроси, свързани с Конституцията, държавния бюджет, държавния заключителен отчет, избирателния закон и международните договори по чл. 10.

(3) Само правителството може да предлага законодателни мерки на Сената.

(4) Законодателните мерки на Сената се подписват от председателя на Сената, президента на републиката и министър-председателя; те се публикуват както останалите закони.

(5) Законодателните мерки на Сената трябва да бъдат одобрени от Камарата на депутатите на първото ѝ заседание. Ако Камарата на депутатите не ги одобри, те губят по-нататъшна валидност.

Член 34

(1) Сесиите на камарите са постоянни. Президентът на републиката свиква Камарата на депутатите на сесия така, че тя да започне най-късно тридесет дни след деня на изборите.

(2) Сесията на камарата може да бъде прекъсната с решение. Периодът на прекъсването не може да бъде по-дълъг от общо сто и двадесет дни в годината.

(3) При прекъснатата сесия председателят на Камарата на депутатите или на Сената може да свика съответната камара на заседание преди изтичане на постановения срок. Той постъпва така винаги когато президентът на републиката, правителството или поне една пета от членовете на съответната камара се обърнат към него с молба да го направи.

(4) Сесията на Камарата на депутатите завършва с изтичането на срока на нейните пълномощия или с нейното разпускане.

Член 35

(1) Президентът на републиката може да разпусне Камарата на депутатите, ако

а) Камарата на депутатите не гласува вот на доверие на новоназначено правителство, чийто председател е бил назначен от президента на републиката по предложение на председателя на Камарата на депутатите,

б) Камарата на депутатите не се произнесе в срок от три месеца по правителствен законопроект, с чието приемане правителството е обвързало въпроса за доверието към него,

в) сесията на Камарата на депутатите е прекъсната за период, по-дълъг от допустимия,

г) за период по-дълъг от три месеца Камарата на депутатите не е била в състояние да взема решения, въпреки че сесията ѝ не е била прекъсната и въпреки че през този период многократно е била свиквана на заседание.

(2) Камарата на депутатите не може да бъде разпускана три месеца преди края на срока на нейните пълномощия.

Член 36

Заседанията на камарите са публични. Публичността може да бъде преустановена само при условия, определени от закона.

Член 37

(1) Общо заседание на двете камари се свиква от председателя на Камарата на депутатите.

(2) За провеждане на общо заседание на камарите важи правилникът за работа на Камарата на депутатите.

Член 38

(1) Всеки член на правителството има право да участва в заседанията на двете камари, техните комитети и комисии. Думата му се дава винаги, когато изяви желание за това.

(2) Всеки член на правителството е длъжен да присъства лично на заседание на Камарата на депутатите, ако за това има нейно решение. Това се отнася и до заседанията на комитет, комисия или комисия за разследване, където обаче членът на правителството може да бъде представен и от свой заместник или друг член на правителството, ако не се изисква изрично неговото лично участие.

Член 39

(1) Камарите имат право да вземат решения в присъствието най-малко на една трета от своите членове.

(2) За приемане на решение на една от камарите е необходимо съгласието на повече от половината от присъстващите депутати или сенатори, ако Конституцията не предвижда друго.

(3) За приемане на решение за обявяване на военен положение и за приемане на решение за даване на съгласие за изпращане на въоръжени сили на Чешката република извън територията на Чешката република, или за пребиваване на въоръжени сили на други държави на територията на Чешката република, както и за приемане на решение за участие на Чешката република в отбранителните системи на международна организация, на която Чешката република е член, е необходимо съгласието на повече от половината от всички депутати и повече от половината от всички сенатори.

(4) За приемане на конституционен закон и за даване съгласие за ратифициране на международен договор съгласно чл. 10а, ал. 1 е необходимо съгласието на три пети от всички депутати и три пети от присъстващите сенатори.

Член 40

За приемане на избирателен закон и на закон за принципите на работа и взаимодействие на двете камари, както и за външните им отношения, както и на закона за правилника за работа на Сената, е необходимо той да бъде приет от Камарата на депутатите и от Сената.

Член 41

(1) Законопроектите се внасят в Камарата на депутатите.

(2) Законопроект може да бъде внесен от депутат, от група депутати, от Сената, от правителството или от представителния орган на висша териториална самоуправляваща се единица.

Член 42

(1) Законопроектът за държавния бюджет и предложението за държавния баланс се внасят от правителството.

(2) Само Камарата на депутатите обсъжда тези законопроекти на публично заседание и взема решение по тях.

Член 43

(1) Парламентът може да вземе решение за обявяване на военно положение, ако Чешката република е нападната или ако е необходимо да изпълни международни договорености за обща отбрана срещу външно нападение.

(2) Парламентът взема решение за участие на Чешката република в отбранителните системи на международна организация, в която Чешката република членува.

(3) Парламентът дава съгласие

а) за изпращането на въоръжени сили на Чешката република извън територията на Чешката република,

б) за пребиваване на въоръжени сили на други държави на територията на Чешката република,

ако вземането на тези решения не е в прерогативите на правителството.

(4) Правителството взема решение за изпращане на въоръжени сили на Чешката република извън територията на Чешката република за срок от най-много 60 дни, в случай че става дума за:

а) изпълнение на ангажименти по международни договори за съвместна отбрана срещу нападение,

б) участие в мироопазващи операции според решение на международна организация, в която чешката република членува, и то със съгласието на приемащата страна,

в) участие в спасителни работи при стихийни бедствия, промишлени или екологични катастрофи.

(5) Освен това правителството взема решение

а) за преминаването на въоръжени сили на други държави през територията на Чешката република или за тяхно прелитане със самолети над територията на Чешката република,

б) за участие на въоръжените сили на Чешката република във военни учения извън територията на Чешката република и за участието на въоръжени сили на други държави във военни учения на територията на Чешката република.

(6) За решенията си по ал. 4 и 5 правителството незабавно информира и двете камари на Парламента. Парламентът може да отмени решението на правителството; за отменяне решението на правителството е достатъчно противоположно решение на едната от камарите, прието с гласовете на повече от половината от всички членове на съответната камара.

Член 44

(1) Правителството има право да изрази своето мнение по всички законопроекти.

(2) Ако правителството не изрази мнение по даден законопроект в срок от трийсет дни от датата на получаването му, смята се, че то е по-ложително.

(3) Правителството има право да изиска Камарата на депутатите да приключи разглеждането на правителствен законопроект в срок от три месеца от неговото внасяне, ако с него е обвързано искане за вот на доверие.

Член 45

Законопроект, приет от Камарата на депутатите, незабавно се предоставя от Камарата на депутатите на Сената.

Член 46

(1) Сенатът обсъжда законопроекта и се произнася по него в срок от трийсет дни от неговото предоставяне.

(2) Чрез свое решение Сенатът приема или отхвърля законопроекта, или го връща в Камарата на депутатите заедно с предложения за промени, или изразява становището си той да не се обсъжда повече.

(3) Ако Сенатът не изрази становище в срока, определен от ал. 1, смята се, че законопроектът е приет.

Член 47

(1) Ако Сенатът отхвърли законопроект, Камарата на депутатите го гласува отново. Законопроектът е приет, ако за него гласуват повече от половината от всички депутати.

(2) Ако Сенатът върне законопроект в Камарата на депутатите заедно с предложения за промени, Камарата на депутатите го гласува във вида, одобрен от Сената. С нейното решение законопроектът се приема.

(3) Ако Камарата на депутатите не приеме законопроекта във вида, одобрен от Сената, гласува отново законопроекта във вида, в който той е бил предоставен на Сената. Законопроектът се приема, ако за него са гласували повече от половината от всички депутати.

(4) При обсъждането на отхвърления или върнат законопроект в Камарата на депутатите не се допускат нови предложения за промени.

Член 48

Ако Сенатът изрази становище даден законопроект повече да не се обсъжда, с това решение законопроектът се приема.

Член 49

За ратифициране на международни договори

а) уреждащи правата и задълженията на личността,

б) съюзнически, мирни и други политически,

в) от които произтича членство на Чешката република в международна организация,

г) с общоикономически характер,

д) други, за чието прилагане е необходим закон,

се изисква съгласието на двете камари на парламента.

Член 50

(1) Президентът на републиката има право да върне мотивирано приет закон, с изключение на конституционен закон, в срок от петнайсет дни от датата, когато му е бил предоставен.

(2) Камарата на депутатите гласува отново върнатия закон. Не се допускат нови предложения за промени. Ако Камарата на депутатите отново приеме върнатия закон с гласовете на повече от половината от всички депутати, законът е приет. В противен случай се смята, че законът не е бил приет.

Член 51

Приетите закони се подписват от председателя на Камарата на депутатите, президента на републиката и министър-председателя.

Член 52

(1) За влизане на закона в сила е необходимо той да бъде публикуван.

(2) Начинът на публикуване на законите и международните договори се определя от закона.

Член 53

(1) Всеки депутат има право да интерпелира правителството или отделни негови членове по въпроси от тяхната компетенция.

(2) Интерпелираните членове на правителството отговарят на интерпелацията до трийсет дни от датата на нейното подаване.

**Глава трета
ИЗПЪЛНИТЕЛНА ВЛАСТ****Президент на републиката****Член 54**

(1) Президентът на републиката е държавен глава.

(2) Президентът на републиката се избира от Парламента на съвместно заседание на двете камари.

(3) Президентът на републиката не може да бъде държан отговорен за изпълнението на функциите си.

Член 55

Президентът на републиката поема функциите си чрез полагане на клетва. Срокът на пълномощията на президента на републиката е пет години и започва от деня на полагане на клетва.

Член 56

Изборът се провежда през последните трийсет дни от срока на пълномощията на действащия в момента президент на републиката. Ако постът президент на републиката се оваканти, в срок от трийсет дни се произвежда избор.

Член 57

(1) За президент на републиката може да бъде избран гражданин, който може да бъде избран в Сената.

(2) Никой не може да бъде избран повече от два пъти последователно.

Член 58

(1) Да предлагат кандидат за президент имат право най-малко десет депутати или десет сенатори.

(2) За президент на републиката е избран кандидатът, който получи повече от половината от гласовете на всички депутати и повече от половината от гласовете на всички сенатори.

(3) Ако никой от кандидатите не получи повече от половината от гласовете на всички депутати и на всички сенатори, в срок до четиринайсет дни се провежда втори кръг на избора.

(4) Във втория кръг участва кандидатът, който е получил най-голям брой гласове в Камарата на депутатите, и кандидатът, който е получил най-голям брой от гласовете в Сената.

(5) Ако има повече кандидати, които са получили еднакъв най-голям брой гласове в Камарата на депутатите, или повече кандидати, които са получили еднакъв най-голям брой гласове в Сената, гласовете, дадени за тях в двете камари, се сумират. Във втория кръг участва

кандидатът, който по този начин е получил най-голям брой гласове.

(6) За избран се смята кандидатът, който е получил повече от половината от гласовете на присъстващите депутати и повече от половината от гласовете на присъстващите сенатори.

(7) Ако и във втория кръг не бъде избран президент на републиката, в срок до четиринайсет дни се провежда трети кръг на избора, в който за избран се смята онзи от кандидатите във втория кръг, който е получил повече от половината от гласовете на присъстващите депутати и сенатори.

(8) Ако и в третия кръг не се избере президент на републиката, произвеждат се нови избори.

Член 59

(1) Президентът на републиката полага клетва пред председателя на Камарата на депутатите на съвместно заседание на двете камари.

(2) Клетвата на президента на републиката гласи: „Заклевам се във вярност към Чешката република. Заклевам се, че ще спазвам нейната Конституция и законите. Заклевам се в честта си, че ще изпълнявам задълженията си в интерес на целия народ, с най-високо съзнание и по съвест.“

Член 60

Ако президентът на републиката откаже да положи клетва, или положи клетвата с уговорки, смята се, че той не е бил избран.

Член 61

Президентът на републиката може да подаде оставка пред председателя на Камарата на депутатите.

Член 62

Президентът на републиката

а) назначава и освобождава от длъжност министър-председателя и другите членове на правителството и приема техните оставки, освобождава от длъжност правителството и приема неговата оставка,

б) свиква на заседание Камарата на депутатите,

в) разпуска Камарата на депутатите,

г) възлага на правителството, чиято оставка е приел или което е освободил от длъжност, да изпълнява функциите си временно, до назначаването на ново правителство,

д) назначава съдиите от Конституционния съд, неговия председател и заместник-председатели,

е) назначава от състава на съдиите председател и заместник-председател на Върховния съд,

ж) опрощава и намалява наказания, наложени от съда, нарежда да не се започва съдебно дирене, а ако е било започнато, да не бъде продължено, и заличава присъди,

з) има право да върне на Парламента приет закон с изключение на конституционен закон,

и) подписва законите,

к) назначава президента и вицепрезидент на Главното управление за контрол,

л) назначава членовете на Банковия съвет на Чешката национална банка

м) обявява референдум за влизането на Чешката република в Европейския съюз и неговия резултат.

Член 63

(1) Освен това президентът на републиката

а) представлява страната в чужбина,

б) договаря и ратифицира международни договори; той може да прехвърли договарянето на международни договори върху правителството или с негово съгласие върху отделни негови членове,

в) е върховен главнокомандващ на въоръжените сили,

г) приема ръководителите на дипломатически мисии,

д) назначава и освобождава от длъжност ръководителите на дипломатическите мисии,

е) насрочва избори за Камара на депутатите и за Сенат,

ж) назначава и повишава генерали,

з) награждава с държавни отличия, ако не изпълномощи за това друг орган,

и) назначава съдиите,

к) има право да дава амнистия.

(2) Президентът на републиката може да изпълнява и пълномощия, които не са изрично посочени в конституционния закон, ако друг закон предвижда това.

(3) За да влязат в сила, решенията на президента на републиката по алинеи 1 и 2 трябва да бъдат приподписани и от министър-председателя или от упълномощен от него член на правителството.

(4) За решенията на президента, които изискват и подписа на министър-председателя или упълномощен от него член на правителството, отговорност носи правителството.

Член 64

(1) Президентът на републиката има право да участва в заседанията на двете камари на Парламента, техните комитети и комисии. Думата му се дава винаги, когато изрази желанието за това.

(2) Президентът на републиката има право да участва в заседанията на правителството, да иска от правителството и неговите членове доклади и да обсъжда заедно с правителството или неговите членове въпроси от тяхната компетенция.

Член 65

(1) Президентът на републиката не може да бъде задържан, срещу него не може да се възбуди наказателно преследване за нарушения и административноправни деликти.

(2) Президентът на републиката може да бъде преследван за държавна измяна, и то само пред Конституционния съд въз основа на обвинение от страна на Сената. Наказанието може да бъде отстраняване от президентския пост и отнемане на правото той да бъде придобит отново.

(3) Наказателно преследване за наказуеми деяния, извършени по време на изпълнението на функциите на президент на републиката, е изключено завинаги.

Член 66

Ако постът на президента на републиката се оваканти и още не е избран нов президент на републиката или избраният още не е положил клетва, а също така ако президентът на ре-

публиката не може да изпълнява длъжността си поради важни причини и ако Камарата на депутатите и Сенатът вземат решение за това, изпълняването на функциите по чл. 63, ал. 1, букви а), б), в), г), д), з), и), к), чл. 63, ал. 2 се поема от министър-председателя. За времето, през което министър-председателят изпълнява изброените функции на президента на републиката, председателят на Камарата на депутатите поема функциите на президента на републиката по чл. 62, букви а), б), в), г), д), л); ако постът президент на републиката се оваканти по време, когато Камарата на депутатите е разпусната, изпълнението на тези функции се поема от председателя на Сената.

Правителство

Член 67

(1) Правителството е върховният орган на изпълнителната власт.

(2) Правителството се състои от министър-председател, заместник министър-председатели и министри.

Член 68

(1) Правителството е отговорно пред Камарата на депутатите.

(2) Президентът на републиката назначава министър-председателя, а по негово предложение назначава и останалите членове на правителството, като им възлага ръководството на министерства или на други ведомства.

(3) В срок до трийсет дни след назначаването си правителството се явява пред Камарата на депутатите с искане да получи вот на доверие.

(4) Ако новоназначеното правителство не получи доверие в Камарата на депутатите, постъпва се съгласно алинеи 2 и 3. Ако и този път новоназначеното правителство не получи доверие, президентът на републиката назначава министър-председател по предложение на председателя на Камарата на депутатите.

(5) В останалите случаи президентът на републиката назначава и освобождава останалите членове на правителството и им възлага ръководството на министерства или други ведомства въз основа на предложение от страна на министър-председателя.

Член 69

(1) Членовете на правителството полагат клетва пред президента на републиката.

(2) Клетвата на член на правителството гласи: „Заклевам се във вярност към Чешката република. Заклевам се, че ще спазвам нейната Конституция и законите и ще ги прилагам в живота. Заклевам се в честта си, че ще изпълнявам длъжността си по съвест и няма да злоупотребя със своето положение.“

Член 70

Член на правителството не може да се занимава с дейности, чийто характер е несъвместим с изпълняването на длъжността му. Подробностите се определят от закона.

Член 71

Правителството може да поиска от Камарата на депутатите вот на доверие.

Член 72

(1) Камарата на депутатите може да изкаже вот на недоверие на правителството.

(2) Предложението за вот на недоверие на правителството се разглежда в Камарата на депутатите само ако е подадено писмено най-малко от петдесет депутати. За приемане на предложението е необходимо съгласието на повече от половината от всички депутати.

Член 73

(1) Министър-председателят подава оставка пред президента на републиката. Останалите членове на правителството подават оставка пред президента на републиката чрез министър-председателя.

(2) Правителството подава оставка, ако Камарата на депутатите отхвърли искането му за вот на доверие или ако му изкаже недоверие. Правителството подава оставка винаги след учредителното заседание на новоизбрана Камара на депутатите.

(3) Ако правителството подаде оставка съгласно ал. 2, президентът на републиката приема оставката.

Член 74

Президентът на републиката освобождава от длъжност член на правителството, ако за

това има предложение от министър-председателя.

Член 75

Президентът на републиката освобождава от длъжност правителство, което не е подавало оставка, въпреки че е било длъжно да я подаде.

Член 76

(1) Правителството взема решения колективно.

(2) За приемане на постановление на правителството е необходимо съгласието на повече от половината от всички негови членове.

Член 77

(1) Министър-председателят организира дейността на правителството, ръководи неговите заседания, говори от негово име и извършва други дейности, които са му поверени от Конституцията или други закони.

(2) Министър-председателят се замества от заместник министър-председател на правителството или от друг натоварен за това член на правителството.

Член 78

За прилагане на закона и в неговите рамки правителството има право да издава правилници. Правилниците се подписват от министър-председателя и от съответния член на правителството.

Член 79

(1) Министерствата и други административни органи могат да се учредяват и техните компетенции се определят само със закон.

(2) Правното положение на държавните служители в министерствата и другите административни органи се уреждат със закон.

(3) Министерствата, другите административни органи и органите на териториалното самоуправление могат да издават правни наредби въз основа и в рамките на закона, ако са упълномощени за това от закона.

Член 80

(1) Държавното застъпничество представлява общественото обвинение в наказателното производство; то изпълнява и други задачи, ако това е установено от закона.

(2) Положението и дейността на държавното застъпничество се урежда със закон.

Глава четвърта СЪДЕБНА ВЛАСТ

Член 81

Съдебната власт се осъществява в името на републиката от независими съдилища.

Член 82

(1) При изпълнение на функциите си съдиите са независими. Никой не може да застрашава тяхната безпристрастност.

(2) Съдията не може да бъде освободен от длъжност или преместен в друг съд против волята му; изключенията, произтичащи най-вече от наказателната отговорност, се определят със закон.

(3) Длъжността на съдия не може да се съвместява с длъжността президент на републиката, член на парламента и с никаква друга длъжност в публичното управление; с кои други дейности е несъвместимо изпълнението на съдийската длъжност, се определя чрез закон.

Конституционен съд

Член 83

Конституционният съд е орган за защита на конституционността.

Член 84

(1) Конституционният съд се състои от 15 съдии, които се назначават за период от десет години.

(2) Съдиите от Конституционния съд се назначават от президента на републиката със съгласието на Сената.

(3) За съдия в Конституционния съд може да бъде назначен безупречен гражданин, който може да бъде избран в Сената, има висше юридическо образование и има най-малко десет години практика в юридическата професия.

Член 85

(1) Съдията от Конституционния съд встъпва в длъжност с полагане на клетва пред президента на републиката.

(2) Клетвата на съдия от Конституционния съд гласи: „Заклевам се в честта си и в съвестта си, че ще защитавам ненарушимостта на естествените права на човека и правата на гражданина, ще се ръководя от конституционните закони и ще вземам решения по свое най-дълбоко убеждение, независимо и безпристрастно.“

(3) Ако съдията откаже да положи клетва или положи клетвата с уговорка, смята се, че не е бил назначен.

Член 86

(1) Съдия от Конституционния съд не може да бъде подложен на наказателно преследване без съгласието на Сената. Ако Сенатът откаже да даде съгласие, наказателното преследване е изключено завинаги.

(2) Съдия от Конституционния съд може да бъде задържан само ако е бил заварен при извършване на наказуемо деяние или непосредствено след това. Съответният орган е длъжен незабавно да съобщи за задържането на председателя на Сената. Ако председателят на Сената в срок от 24 часа не даде съгласие за предаване на задържания на съда, съответният орган е длъжен да го освободи. На своето първо следващо заседание Сенатът взема решение за допустимостта на наказателно преследване като последна инстанция.

(3) Съдия от Конституционния съд има право да откаже да даде свидетелски показания за факти, които е научил във връзка с изпълнението на функциите си, дори и след като е престанал да бъде съдия от Конституционния съд.

Член 87

(1) Конституционният съд взема решения
а) за отменяне на закони или отделни техни разпоредби, ако са в противоречие с конституционния ред,

б) за отменяне на други правни актове или отделни техни разпоредби, ако са в противоречие с конституционния ред или закон,

в) по конституционни жалби на органите на териториалното самоуправление срещу незаконна намеса на държавата,

г) по конституционни жалби срещу влязло в сила решение или друга намеса на органи на публичната власт в гарантираните от Конституцията основни права и свободи,

д) по възражения срещу решения при проверка законността на избори за депутат или сенатор,

е) при съмнение за загуба на правото на избираемост и за несъвместимост на длъжностите на депутат или сенатор съгласно чл. 25,

ж) по конституционно обвинение на Сената срещу президента на републиката съгласно чл. 65, ал. 2,

з) по предложения на президента на републиката за отмяна на решения на Камарата на депутатите и на Сената съгласно чл. 66,

и) относно мерките, необходими за прилагането на решението на международен съд, което е задължително за Чешката република, ако то не може да се приложи по друг начин,

к) за това дали решение за разпускане на политическа партия или друго решение, отнасящо се до дейността на политическа партия, е в съгласие с конституционните и други закони.

л) по спорове за обхвата на компетенциите на държавни органи и органите на териториално самоуправление, ако според закона те не принадлежат на друг орган,

м) по възражения срещу решение на президента на републиката да не обявява референдум за влизането на Чешката република в Европейския съюз,

н) по това дали начинът на произвеждане на референдум за влизането на Чешката република в Европейския съюз е в съгласие с Конституционния закон за провеждане на референдум за влизането на Чешката република в Европейския съюз и със закона, издаден за неговото провеждане.

(2) Освен това Конституционният съд взема решение относно съответствието на международен договор по чл. 10а и чл. 49 с конституционния ред, и то преди неговото ратифициране. Преди решението на Конституционния съд договорот не може да бъде ратифициран.

(3) Закон може да постанови вместо Конституционния съд Върховният административен съд да взема решения

а) за отмяна на правни актове или отделни техни разпоредби, ако те са в противоречие със закона,

б) по споровете относно обхвата на компетенциите на държавните органи и органите на териториално самоуправление, ако според законата те не принадлежат на друг орган.

Член 88

(1) Законът определя кой и при какви обстоятелства има право да направи искане пред Конституционния съд за образуване на съдебно производство, както и при какви условия могат да се въвеждат други правила относно производството пред Конституционния съд.

(2) Съдиите от Конституционния съд се ръководят при вземането на решения само от конституционния ред и от закона по ал. 1.

Член 89

(1) Решение на Конституционния съд влиза в сила веднага след публикуването си по начин, определен от закона, ако Конституционният съд не реши друго по отношение на влизането му в сила.

(2) Влезлите в сила решения на Конституционния съд са задължителни за всички органи и лица.

(3) Решение на Конституционния съд, с което по чл. 78, ал. 2 е установено несъответствие на международен договор с конституционния ред, възпрепятства ратифицирането на договора до отстраняване на несъответствието.

Съдилища

Член 90

Съдилищата са призвани преди всичко да защитават правата по установения от закона начин. Само съдът се произнася за вината и наказанието за наказуеми деяния.

Член 91

(1) Системата на съдилищата се състои от Върховен съд, Върховен административен съд, главни, областни и околийски съдилища. Зако-

нът може да установи други техни наименования.

(2) Дейността и организацията на съдилищата се уреждат със закон.

Член 92

Върховният съд е най-висшият съдебен орган по делата, попадащи под правомощията на съдилищата, с изключение на делата, по които се произнасят Конституционният съд или Върховният административен съд.

Член 93

(1) Съдия се назначава на длъжността си от президента на републиката без ограничения за време. Той встъпва в длъжност с полагането на клетва.

(2) За съдия може да бъде назначен безупречен гражданин, който има висше юридическо образование. Останалите предпоставки и начинът на назначаването се определят от закона.

Член 94

(1) Законът определя случаите, в които съдиите се произнасят в съдебен състав, и определя какъв е този състав. В останалите случаи съдиите се произнасят еднолично.

(2) Закон може да определи по кои дела и по какъв начин в решаването на делата освен съдиите могат да участват и други граждани.

Член 95

(1) При вземането на решения съдията се ръководи от закона и от международните договори, които са част от правовия ред; той има право да преценява дали друг нормативен акт е в съответствие със закона.

(2) Ако съдът стигне до извода, че законът, който трябва да бъде приложен при решаването на дадено дело, е в противоречие с конституционния ред, представя го на Конституционния съд.

Член 96

(1) Всички участници в съдебното производство имат равни права пред съда.

(2) Гледането на делата пред съда е устно и публично; изключенията се определят от закона. Присъдата се произнася винаги публично.

Глава пета ГЛАВНО УПРАВЛЕНИЕ ЗА КОНТРОЛ

Член 97

(1) Главното управление за контрол е независим орган. То упражнява контрол върху стопанисването на държавното имущество и изпълнението на държавния бюджет.

(2) Президентът и вицепрезидентът на Главното управление за контрол се назначават от президента на републиката по предложение на Камарата на депутатите.

(3) Положението, компетенциите, организационната му структура и други подробности се уреждат със закон

Глава шеста ЧЕШКА НАЦИОНАЛНА БАНКА

Член 98

(1) Чешката национална банка е централната държавна банка. Главната цел на дейността ѝ е грижата за ценовата стабилност; намеса в нейната дейност е възможна само въз основа на закона.

(2) Положението, компетенциите ѝ и други подробности се уреждат със закон.

Глава седма ТЕРИТОРИАЛНО САМОУПРАВЛЕНИЕ

Член 99

Чешката република се дели на общини, които са основните териториални самоуправляващи се единици, и на области, които са висшите териториални самоуправляващи се единици.

Член 100

(1) Териториалните самоуправляващи се единици са териториални общности на гражданите, които имат право на самоуправление. Законът определя кога имат права на административни райони.

(2) Общината винаги е част от висша териториална самоуправляваща се единица.

(3) Създаване или закриване на висша териториална самоуправляваща се единица е възможно само с конституционен закон.

Член 101

(1) Общината се управлява самостоятелно от избран представителен орган.

(2) Висшите териториални самоуправляващи се единици се управляват самостоятелно от избран представителен орган.

(3) Териториалните самоуправляващи се единици са публичноправни корпорации, които могат да имат своя собственост и да развият дейност според собствен бюджет.

(4) Държавата може да се намесва в дейността на териториалните самоуправляващи се единици само ако това се налага за защита на закона и само по начин, установен от закона.

Член 102

(1) Членовете на изборните представителни органи се избират чрез тайно гласуване въз основа на всеобщо, равно и пряко изборно право.

(2) Мандатът на изборните представителни органи е четиригодишен. Законът определя при какви условия се насрочват нови избори за представителен орган преди изтичането на неговия мандат.

Член 103 [Отменен]

Член 104

(1) Компетенциите на представителните органи могат да бъдат определени само със закон.

(2) Представителният орган на общината решава въпросите на самоуправлението, ако те не са възложени от закона на изборния представителен орган на висшата териториална самоуправляваща се единица.

(3) Изборните представителни органи могат в границите на своите компетенции да издават наредби със задължителен характер.

Член 105

Функции на държавно управление могат да бъдат възлагани на органите на местното самоуправление само ако това е установено от закона.

Глава осма**ПРЕХОДНИ И ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ РАЗПОРЕДБИ****Член 106**

(1) От датата на влизане в сила на настоящата Конституция Чешкият национален съвет става Камара на депутатите, чийто срок на пълномощията изтича на 6 юни 1996 г.

(2) До избирането на Сенат според Конституцията функциите на Сената се изпълняват от Временен сенат. Временният сенат се конституира по начин, определен от конституционен закон. До влизането в сила на този закон функциите на Сената се изпълняват от Камарата на депутатите.

(3) Камарата на депутатите не може да бъде разпусната, докато изпълнява функциите на Сената съгласно алинея 2.

(4) До приемането на законите относно правилниците за работа на двете камари в отделните камари се работи според правилника за работа на Чешкия национален съвет.

Член 107

(1) Закон относно изборите за Сенат определя по какъв начин при първите избори за Сенат ще се определи едната трета от сенаторите, чийто срок на пълномощията ще бъде двегодишен, и едната трета от сенаторите, чийто срок на пълномощията ще бъде четиригодишен.

(2) Президентът на републиката свиква Сената на заседание така, че то да започне най-късно тридесет дни след датата на изборите; ако той не направи това, Сенатът се събира на тридесетия ден след датата на изборите.

Член 108

Правителството на Чешката република, назначено след изборите през 1992 г. и изпълняващо функциите си до датата на влизане в сила на Конституцията, се смята за правителство, назначено съгласно настоящата Конституция.

Член 109

До учредяването на държавното застъпничество неговите функции се изпълняват от прокуратурата на Чешката република.

Член 110

До 31 декември 1993 г. в съдебната система се включват и военните съдилища.

Член 111

Съдиите от всички съдилища в Чешката република, изпълняващи функциите на съдии към датата на влизане в сила на настоящата Конституция, се смятат за съдии, назначени съгласно Конституцията на Чешката република.

Член 112

(1) Конституционният ред на Чешката република се състои от настоящата Конституция, Хартата за основните права и свободи, конституционните закони, приети съгласно настоящата Конституция, и конституционните закони от Народното събрание на Чехословашката република, Федералното събрание на Чехословашката социалистическа република и Чешкия национален съвет, определящи държавните граници на Чешката република, и конституционните закони, приети от Чешкия национален съвет след 6 юни 1992 г.

(2) Отменят се досегашната Конституция, конституционният закон за Чехословашката федерация, конституционните закони за тяхното изменение и допълнение и конституционният закон на Чешкия национален съвет № 67 от 1990 г. за държавните символи на Чешката република.

(3) Останалите конституционни закони, валидни на територията на Чешката република към датата на влизане в сила на настоящата Конституция, имат силата на закони.

Член 113

Настоящата Конституция влиза в сила на 1 януари 1993 г.

Превод от чешки
език:
Научна редакция:

Маргарита Младенова
Георги Близнашки

АВТОРИТЕ В БРОЯ (ПО РЕДА НА ПУБЛИКАЦИИТЕ ИМ)

МИХАЙЛИНА МИХАЙЛОВА – Доцент. Доктор. Дългогодишен преподавател в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Работи в областта на общата теория на правото и философията на правото.

ГЕОРГИ БОЙЧЕВ – Професор в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доктор. Работи в областта на общата теория на правото и философията на правото. Преподавател и в Югозападния университет „Неофит Рилски“.

ЯНАКИ СТОИЛОВ – Доцент в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Доктор. Работи в областта на общата теория на правото и на правата на човека. Депутат във Великото народно събрание, в 36-ото, 38-ото и 39-ото Народно събрание.

ИВАН КЪОСЕВ – Докторант в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

БОЙКА ЧЕРНЕВА – Асистент по обща теория на правото в Академията на МВР.

ВАСИЛ МРЪЧКОВ - Професор по трудово и осигурително право в Института за правни науки при БАН и в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Доктор на юридическите науки. Председател на Съвета по законодателство при Народното събрание. Автор на научни трудове в областта на трудовото, осигурителното и международното трудово право.

ДИМИТЪР ВАСИЛЕВ – Доктор на юридическите науки. Доцент на Лайпцигския университет, преподавал е конституционно право в София и Лайпциг. Има публикации по конституционно право.

ВИКТОР АНГЕЛОВ – Асистент по криминология в Академията на МВР.

ИВАЙЛО СТАЙКОВ – Старши асистент по трудово право в Нов български университет.

НЕЛИ ОГНЯНОВА – Доцент. Доктор. Ръководител на катедра „Европеистика“ във Философския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Работи в областта на правото на информационното общество и медийното право.

КРАСИМИРА СРЕДКОВА – Професор в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доктор. Работи в областта на трудовото и осигурителното право.

ГЕОРГИ ПЪРВАНОВ – Президент на Република България от 22 януари 2002 г.

ОГНЯН ГЕРДЖИКОВ – Председател на 39-ото Народно събрание. Професор в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

ДИМИТРИНА МИЛКОВА – Професор по обща теория на правото в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

ВАЛЕНТИН ГЕОРГИЕВ – Старши научен сътрудник в Института за правни науки при БАН. Преподавател в Юридическия факултет на Бургаския свободен университет. Доктор. Работи в областта на общата теория на правото.

ГЕОРГИ БЛИЗНАШКИ – Доцент по конституционно право в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Доктор.

ГЕОРГИ ДЕНКОВ – Главен асистент по обща теория на правото в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Доктор.

КРИСТИНА ТЕПКЯН – Докторант в катедра „Международно право и международни отношения“ на Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“.

Издаелство *СИБИ*
Коректор *Нели Германова*

Печат *Симолини*
Печатни коли 15
Формат 70/100/16

София, 2004